

ТАЪРИХИ ЎЗБЕКИСТОН

Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфи 8-уми мактабҳои
таълими миёнаи умумӣ

Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо

*Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон барои синфҳои
8-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ ба сифати китоб дарсӣ
ба наишр тавсия кардааст*

ХОНАИ ЭЧОДИИ ТАБЪУ НАШРИ «O'QITUVCHI»
ТОШКАНД – 2019

УЎК: 94(575.1)(075.3)

КБК 63.3(5Ў)я72

Ж 91

Дар чамъомади шўрои илмию методии фанни таърихи Маркази таълими
Республика 4-уми марта соли 2019 таҳти рақами якум ба нашр тавсия шудааст.

Муаллифон:

**Усмон Чўраев, Қамар Усмонов,
Гулираъно Чўраева, Наим Норкулов**

Тақризчиён:

Э. Болтабоев – муаллимни калони кафедраи “Таърих”-и Донишгоҳи давлатии
Наманганд;

Н.Ҳакимов – методисти Маркази таълими республика;

З.Мирзоева – омӯзгори фанни таърихи мактаби 295-уми ноҳияи Учтепаи
шахри Тошканд;

М.Мацидова – омӯзгори фанни таърихи мактаби 254-уми ноҳияи
Шайхонтоҳури шахри Тошканд.

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

– кори мустақилона оид ба мавзӯй;

– савол ва супоришҳо;

– дар ёд доред;

– санаҳои таърихӣ;

– мазмуни истилоҳот;

– бодиққат бихонед.

Аз ҳисоби Бунёди мақсадноки китоби республика чоп шудааст.

ISBN 978-9943-22-393-6

© У. Чўраев ва диг.

© „O‘qituvchi“ НМИУ, 2019.

САРСУХАН

*Дар таърихи бузург ҳеч чиз бехуда намеравад.
Вай дар хуни ҳалқҳо, дар хотираи таърихӣ боқӣ мемонад.*

Шавкат Мирзиёев

Донишомӯзони азиз!

Китоби дарсии „Таърихи Ўзбекистон“ барои синфи VIII-ум ба Шумо оид ба таърихи Ватанамон аз асри XVI то асри XIX дониш медиҳад.

Олимони муаррих ба ин даври таърихи Ватанамон “Асрҳои миёнаи охир” ё “Даври се хонӣ” ном додаанд. Ин давр даври хеле мураккаби таъриҳамон буда, аз зиддиятҳо саршор аст. Зоро давлати Темуриён, ки замоне дар дар дунё машҳур шуда, дар таърихи ҷаҳон нақши безавол гузошта буд, дар ибтидои асри XVI пурра барҳам ҳўрд. Шумо сабабҳои онро аз китоби дарсии “Таърихи Ўзбекистон” барои синфи VII дониста гирифтаед. Дар синфи VIII онро бори дигар ба ёд меоред.

Пас аз барҳамхўрии ҳукмронии сулолаи Темуриён дар диёрамон ҳукмронии сулолаи шайбониҳо барпо карда шуд. Ин сулола он муваффақиятҳои бузурге, ки дар замони темуриён дар бобати инкишоф додани истеҳсолот, илму фан ва маданият ба даст оварда шуда буд, нигоҳ дошта натавонист. Дар даври шайбониён ҳукмдори олий-хон ҳудуди кишварро ба аъзоёни хонаводай сулола ѹорт (удел) карда таксим намуд. Ин дар оқибат ба заиф шудани ҳокимияти марказӣ, пурзӯршавии ҳокимияти ҳокимон, ба ҳукмронии парокандагии сиёсӣ оварда расонд. Дар натиҷа, дар ибтидои асри XVIII хонии Бухоро ба ду қисм ҷудо шуд. Парокандагии пурзӯри сиёсӣ ва бағоят заиф шудани ҳокимияти марказӣ ба барҳам ҳўрдани аввал ҳукмронии сулолаи шайбониҳо, баъд аштархониҳо, дар хонии Хива бошад, сулолаи арабшоҳиҳо оварда расонданд. Ба ҷои онҳо ҳукмронии сулолаҳои авлоду қабила (дар хонии Бухоро қабилаи мангитҳои ўзбекон, дар Хонии Хива қабилаи қўнғиротҳо ва дар хонии Кўқанд авлоди мингҳо) барқарор шуданд.

Ин ҳодиса аз як тараф ба сулолаҳои авлоду қабилаҳо барои шикаст додани ҳукмдорони маҳаллии марказгурез ва пурзӯр намудани ҳокимияти марказ имконият дод. Аз дигар тараф ба се давлат чудо шуда зистани як ҳалқ оварда расонд. Яъне ўзбеконе, ки қисми қалони аҳолии се давлати ўзбекро ташкил медоданд, ба як ҳалқи том мансуб буданашонро пурра ҳис намекарданд. Аммо аз фикрҳои боло зикршуда набояд хулоса кард, ки таърихи 350-солаи аз XVI то ибтидои асри XIX фақат даври торикий будааст. Зоро сабабҳои ақибмондагии тараққиёти давлатҳои ўзбекро фақат дар сиёсати пешбурудаи ҳукмдорон дидан, ҷустан аз рӯи адолат нест. Чунки дар ин давр на фақат Осиёи Миёна, балки тамоми олами ислом даври қарахтиро аз сар гузаронида истода буд. Шумо аз китоби дарсӣ сабабҳои онҳоро дониста ҳоҳед гирифт.

Сарфи назар аз ин мушкилиҳо аҷдодонамон корвонҳои савдои Евроосиёро инкишоф доданд. Дар айни вақт бо обидаҳои меъмории бунёдкардаашон аҳли дунёро ба ҳайрат оварданд.

Китоби дарсие, ки ҳоло дар даст доред, бо сабабҳои дар боло қайдшуда ошно менамояд ва ба Шумо барои андӯхтани таъриҳамон дар байни асри XVI – нимаи яқуми асри XIX ёрӣ ҳоҳад дод.

Ҳангоми истифода аз китоби дарсӣ барои омӯхтани ҳар як мавзӯй ба аломатҳое, ки ба шумо ёрӣ мерасонанд, эътибор дихед. Онҳо ба шумо дар бобати пухта аз бар намудани донишҳои таъриҳӣ кўмак ҳоҳад расонд.

БОБИ I. ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОН ДАР АСРИ XV-ИБТИДОИ АСР XVI

§ 1. Вазъияти сиёсӣ дар Даҳти Қипчоқ

Оиди Даҳти Қипчоқ Дар манбаъҳои арабӣ ва форсӣ аз асри XI сар карда, ҳудуди географии бо номи “Даҳти Қипчоқ” ба забон гирифта мешавад. Ин истилоҳ нисбат ба даштҳои аз поёноби Сирдарё то бағалкӯҳҳои ғарбии Тяншон сар карда, то поёноби дарёи Днепр истифода шудааст. Даҳёи Урал (Ёйик) Даҳти Қипчоқро ба қисмҳои шарқӣ ва ғарбӣ чудо менамуд.

Ин ҳудудҳо дар манбаъҳои рус бо номи “замини половетсҳо” қайд шудаанд. Чунки русҳо аҳолии Даҳти Қипчоқро половетсҳо меномиданд. Дар манбаъҳои Византия онҳо бо номи “куманҳо”, дар сарчашмаҳои шарқ “қипчоқҳо” зикр шудаанд.

Аҳолии қисми шарқии Даҳти Қипчоқро ўзбекҳо мегуфтанд. (“Маънои калимаи “ўзбек”-ро шумо аз китоби дарсии “Таърихи Ўзбекистон” (синфи VII) дониста гирифтаед).

Соли 1240 набераи Чингизхон, писари Ҷӯҷӣ (писари калонии Чингизхон) Ботухон ба хонии Ўрдаи Тиллой асос гузошт. Ин давлат номи улуси Ҷӯҷиро гирифта буд. Вай ҳудудҳои Хоразм, Кавкази Шимолӣ, булғорҳо Волга, Даҳти Қипчоқ, Қirim ва Сибири Ғарбиро дар бар мегирифт. Дар натиҷаи ба улусҳои байни писарони Ҷӯҷихон тақсим шудани Ўрдаи Тиллой қисми шарқии Даҳти Қипчоқ ба писари панҷуми Ҷӯҷихон Шайбон расид.

Ташаккулёбии давлати ўзбек дар Даҳти Қипчоқи Шарқӣ

Бо мурури вақт дар натиҷаи низоъҳои дохилии байниҳамдигарӣ ҳокимияти марказӣ суст шуда рафт. Ниҳоят улус ба қисмҳои хурд-хурд тақсим шуд. Дар айнивакт мубориза барои тоҷу таҳт пурзӯр шуд. Ин мубориза, ҳусусан, баъди вафоти ҳукмдор аз насли Шайбони улус Давлатшайх дар соли 1425 боз ҳам авҷ гирифт. Дар чунин шароити вазнин писари Давлатшайх Абулхайрхон ба майдони сиёсат баромад. Абулхайрхон гарчанде ҷавон буд, қобилияти баланди лашкаркаширо

дошт. Дар муборизаи барои тахт ўро дигар қабилаҳои ўзбек, ки аз низоъҳои дохилӣ азият мекашиданд, инчунин рӯҳониён пуштибонӣ карданд. Дар натиҷа Абулхайрҳон соли 1428 ба давлати “Улуси ўзбек” асос гузошт. Шаҳри Тура воқеъ дар Сибири Ҷанубу Ғарбӣ пойтаҳти ин давлатат эълон шуд. Соли 1431 давлаташро аз Ўрдаи Тиллой мустақил гуфта эълон намуд. Соли 1446 шаҳрҳои Сифноқ, Оққўрғон, Аркуқ, Ўзган ва Сузоқро забт намуд. Пойтаҳти давлат ба Сифноқ кўчонда шуд. Ин акнун маъни дар муборизаи зидди темуриҳо даромадани Абулхайрҳонро дошт. Дар ҳоле ки дар Самарқанд байни темуриён барои таҳти Самарқанд мубориза авҷ гирифта буд, Абулхайрҳон аз вазъият истифода бурданӣ шуд. Соли 1451 бо баҳонаи кўмак ба Абусайд Мирзои темуризода ба Самарқанд юриш сар кард. Бар ивази кўмаки Абулхайрҳон тӯхфаҳои калонро гирифта, ба ватанаш баргашт. Ба сифати миннатдорӣ Абусайд Мирзо духтари Мирзо Улугбек Робия Султонбегимро ба Абулхайрҳон никоҳ карда медиҳад.

Соли 1468 Абулхайрҳон вафот кард, давлати асосгузоштаи вай пароканда шуд. Аз тарафи душманон хешу табор ва тарафдорони Абулхайрҳон нобуд карда шуданд. Фақат набераҳояш – бародарон Муҳаммад Шайбонӣ ва Маҳмуд Султон, писаронаш Кўчкинчихон ва Суюнчхўчаҳонҳо амон монданд.

Муҳаммад Шайбонӣ дар майдони муборизаи сиёсӣ

Муҳаммад Шайбонӣ ва додари вай Маҳмуд Султон писарони писари Абулхайрҳон – Шоҳбудоғ Султон буданд. Муҳаммад Шайбонӣ соли 1451 таваллуд

шудааст. Падараш ҷавон вафот карда буд. Аз ин боис бобояш Абулхайрҳон ба тарбияи онҳо эътибори алоҳида медод. Амир Бойшайхи аз қавми уйғурҳо буда, ба Шоҳбудоғ Султон парасторӣ карда, ба ин ду шаҳзодаҳо низ оталиқ карданро таъин намуд. Шаҳзодаҳо шахсони намоёни даври худ шуда ба камол расиданд.

Шайбонӣ ва додари ў дар вақти гурезо-гурез дар Туркистон сарпаноҳ ёфтанд. Баъдтар ба Бухоро омаданд. Шайбонӣ дар мадрасаҳои Бухоро илм омӯхта, ҳамчун шоири боистеъдод машҳур шуд. Шайбонӣ баробари таҳсили илм дар Бухоро бо арбобони бонуфузи давлат ва дин наздик шуд. Дар қалбаш орзуи барпо кардани давлати бобояш Абулхайрҳон чӯш зад ва роҳи Даҳти Қипчоқро пеш гирифт. Дар ин замон дар Даҳти Қипчоқ барои таҳт ҷангӣ беамон давом мекард. Табақаҳои гуногуни аҳолӣ тарафдори

сулху амонй дар улус буданд. Ин омил барои Шайбонӣ, ки таълими хуби ҳарбӣ гирифта, лашкари боинтизоми кироя дошт, хеле муносиб омад. Аммо нигоҳ доштани лашкар маблағи калонро талаб мекард. Аз ин боис бар ивази маблаг ба темуризодаҳои Мовароуннаҳр ва Ҳурӯсон ва ҳукмдорони Муғулистон дар муборизаи онҳо бо ракибони дохилиашон ёрии ҳарбӣ мерасонд. Шайбонӣ қобилияти бузурги лашкаркаширо намоён кард. Ба ҳукмдорони гуногуни темуриҳо хизмат кардан ба вай имкон дод, ки вазъияти давлати Темуриёнро боз ҳам бештар дониста гирад.

Шайбонихон

Шайбонӣ баъди вафоти бобояш Абулхайрхон қабилаҳои парокандаро муттаҳид намуд ва дар натиҷаи муборизаҳои бераҳмона дар солҳои 80-уми аспи XV давлати бунёдкардаи бобояш – Улуси Ўзбекро аз нав барпо намуд ва ба таҳти хонӣ нишааст.

Бо мурури вақт Шайбонихон шаҳрҳои соҳили Сирдарёро забт намуд. Ин қўргонҳо минбаъд барои истило кардани Мовароуннаҳр вазифаи такягоҳиро ичро карданд.

- Соли 1428 – Дар Даشتி Қипчоқи Шарқӣ давлати улуси Ўзбек ташкил ёфт.
- Соли 1451 – Муҳаммад Шайбонихон таваллуд ёфт.
- Соли 1468 – давлати улуси Ўзбек пароканда шуд.
- Соли 1480 – Муҳаммад Шайбонихон давлати бобояш барпо карда давлати улуси Ўзбекро аз нав бунёд кард.

1. Зери ибораи “Даشتӣ Қипчоқ” кадом ҳудуди географӣ фаҳмида мешавад?
2. Абулхайрхон кай, дар кучо ва чӣ гуна давлат ташкил кард?
3. Оид ба алоқаи сиёсии Абулхайрхон бо ҳукмдорони темурӣ чиҳоро дониста гирифтед?
4. Кадом омилҳо ба Муҳаммад Шайбонӣ имкон доданд, ки вазъияти дохилии давлати Темуриҳоро нағзакак дониста гирад?

Мулоҳиза ронед!

Чаро авлодҳои Чингизхон оҳиста-оҳиста турк шуданд?

§ 2. Вазъияти сиёсии Мовароуннаҳр ва Ҳурисон

Муборизаи байниҳамдигарии темуриён дар Мовароуннаҳр

Ба шумо аз китоби дарсии “Таърихи Ўзбекистон” (синфи VII) маълум аст, ки пас аз вафоти Амир Темур дар мубориза барои таҳт ниҳоят писари хурдии ў Шоҳруҳ Мирзо ғолиб меояд.

Дар даври Шоҳруҳ Мирзо салтанати Темуриён дар амал ба ду давлати мустақил чудо шуда буд. Яке аз онҳо дар Ҳурисон (пойтахташ Ҳирот), дигараш дар Мовароуннаҳр (пойтахташ Самарқанд) буд. Дар Ҳурисон Шоҳруҳ Мирзо, дар Мовароуннаҳр писараш Мирзо Улуғбек ҳукмронӣ мекард.

Баъди марги Мирзо Улуғбек дар Мовароуннаҳр мубориза барои тоҷу таҳт авҷ гирифт. Дар ин мубориза соли 1451 набераи Мироншоҳ Султон Абусаид Мирзо бо қўмаки Абулҳайрхон ғалаба намуд.

Соли 1458 ҳукмдори Ҳурисон Абулқосим баъди вафоти Бобур Ҳурисонро низ забт намуд. Соли 1469 Абусаид Мирзо аввал дар ҷанги зидди сафедчомагон, ки қисми гарбии Эрони тасарруфи темуриҳоро ишғол карда буданд, ҳалок шуд. Баъди ин ҳалокат Мовароуннаҳр ба се давлати мустақил, ки писарони ў ҳумкронӣ менамуданд, тақсим шуд. Чунончи, дар Самарқанд Султон Аҳмад, дар Фарғона Умаршайх Мирзо, дар Ҳисор, Ҳутталон ва Бадаҳшон Султон Маҳмуд Мирзо ҳукмронӣ менамуданд. Гарчанде чунин буд, Султон Аҳмад расман ҳукмдори Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт. Дар замони вай аҳолӣ дар вазъи осуда зиндагӣ кард.

Пас аз вафоти ў таҳти Мовароуннаҳро додараш Султон Маҳмуд Мирзо, соли 1495 писараш Бойсунғур Мирзо ба даст гирифт. Дере нагузашта ба муборизаи таҳти Мовароуннаҳр ҳокими Фарғона Бобур Мирзо низ ҳамроҳ шуд. Ў соли 1497 маҷбур кард, ки Бойсунғур дар қалъа пинҳон шавад. Бинобар он, ки дар доҳили шаҳр озуқа кам монд, дар байни аскарони Бойсунғур пароқандагӣ ба вучуд омад. Бойсунғури дар муҳосира монда ноилоч аз Шайбонихони дар Туркистон буда (Яссӣ) ёрӣ пурсид. Шайбонихон аз ин фурсати мусоид истифода бурда, дарҳол ба Самарқанд расида омада, Бобурро ба саросемагӣ даровард. Бар замми он аскарони Бобур бино ба хунуқӣ дар дехаҳои атроф пароқанда шуда мезистанд. Бо шумораи ками лашкар бо Шайбонихон рӯ ба рӯ омадан хатарнок буд. Аммо

роҳи дигар набуд. Бобур бо ҳамон лашкараш бар зидди душман ҷангид. Аммо ногаҳон Шайбонихон ба доҳили шаҳр даромад, лекин Бойсунғур ўро ба шаҳр надаровард. Зоро Бойсунғур ўро берун аз шаҳр иттифоқӣ буданро таклиф карда буд. Аз ин ҳол Шайбонихон ранчида ба Туркистон баргашт.

Муҳосираи Самарқанд 7 моҳ давом кард. Бойсунғури аз Шайбонихон ёрдам нағирифта маҷбур шуда гурехт. Бобур ба забти таҳти Самарқанд муваффақ шуд. Ў соҳиби таҳти бобояш Амир Темур эълон шуд. Аммо ин соҳибӣ дер давом накард. Ба он исёни душманон барои ба таҳти Фарғона мондани додараш Ҷаҳонгир сабаб шуд. Ба ин вазъияти ногувори ҳарбию сиёсӣ сарфаҳм рафта, Бобур бо ҳар роҳе ҳокимијатро дар Фарғона дар даст доштани шуд ва дар Самарқанд яке аз бекҳои худро гузошта, ба Андичон баргаштани шуд. Аз набудани Бобур додари Бойсунғур Султоналий Мирзо истифода бурда, соли 1498 таҳти Мовароуннаҳро ишғол кард. Соли 1500 байни бародарон Бобур ва Ҷаҳонгир Мирзо сулҳ баста шуд. Мувофиқи он тарафи шимолии Сирдарё бо шаҳри Аҳси ба Ҷаҳонгир, тарафи ҷанубии дарё бо шаҳри Андичон ба Бобур гузашт.

Аҳволи сиёсии Ҳурисон Писари чоруми Амир Темур ҳокими Ҳурисон Шоҳруҳ Мирзо соли 1447 вафот кард, мубориза барои таҳт сар шуд. Дар натиҷа давлати Ҳурисон ба ёздаҳ қисм тақсим шуда рафт. Ҳар яки онҳо дар амал давлатҳои мустақил буданд. Нихоят, соли 1458 набераи писари сеюми Амир Темур Мироншоҳ Султон Абусаид Мирзо давлати Темуриёнро як андоза муттаҳид карда тавонист. Соли 1469 Абусаид Мирзо ҳалок шуд, набераи писари дуюми Амир Темур Умаршайх Султон Ҳусайн Бойқаро таҳти Ҳурисонро гирифт. Султон Ҳусайн Бойқаро қариб чил сол ҳукмронӣ намуд, вале дар кишвар осудаҳолии комил барқарор карда натавонист. Сарфи назар аз он ҳаёти хочагӣ ва маданий давлати Ҳурисон боло рафт. Дар роҳи ободонии кишвар корҳои зиёд анҷом дода шуд. Нисбат ба Мовароуннаҳр барқарории сиёсӣ таъмин шуд. Дар ин вазъият маҳорати ҳукмдории Ҳусайн Бойқаро роли қалон бозид. Ҳизматҳои вазир Алишери Навоӣ ҳам хеле бузург буд. Вале дар муносибати байни Ҳусайн Бойқаро ва Бадеуззамон тезутундӣ пайдо шуд. Ин ҳолат бъяди аз тарафи қувваҳои разил пошида шудани тухми низоъ байни падару писар ва дар ин замина ба қатл расонидани писари ёздаҳсолаи бегуноҳи Бадеуззамон,

Мўъмин Мирзо, ки ба он Алишер Навоӣ эътиқод дошт, боз ҳам пурзур шуд. Мақсади қувваҳои сиёҳ ба таҳт на Бойсунғурро, балки додари ўгайи он Музаффар Ҳусайнро шинондан буд.

Писари Бадеуззамон шаҳзодаи оқил ва тадбиркор, дорои маҳорати ҳарбӣ ва адолатпеша буд. Ў дар дарбори худ олимон, шоирон, уламо, санъаткоронро ҷамъ намуда, анҷуманҳо мегузаронд. Ҳудаш низ ғазалҳо менавишт. Алишери Навоии бузург ҳам ба ин фазилатҳояш баҳои баланд дода буд.

Падараш Султон Ҳусайн Бойқаро ба Музаффар Ҳусайн Мирзо ноҳақ такя намуданаш, ба қатл расидани писар Мўъмин Мирзо дар ниҳояти кор байни Бадеуззамон ва падараш ҷангро ба амал овард. Дар ин ҷанг Бадеуззамон шикаст ҳӯрд. Соли 1506 Султон Ҳусайн Бойқаро вафот кард. Пас аз он дар кишвар дуҳокимиятӣ ба вучуд омад. Бадеуззамон ва Музаффар Ҳусайн дар як вақт ҳоким эълон шуданд. Ин аҳволи давлати Ҳуросонро, ки бе он ҳам рӯзҳои сахтро аз сар мегузаронд, боз ҳам вазнин намуда, ба парокандагӣ рӯ ба рӯ кард.

Дар оқибати муборизаи беамон барои таҳти салтанати Темуриҳо он ба таназзул дучор омад. Дар натиҷа ба Муҳаммад Шайбониҳон, ки дер вакт забт намудани ҳудудҳои салтанати Темуриҳоро дар назди худ мақсад гузошта буд, шароити мусоид ба амал овард.

- Соли 1447 – Шоҳруҳ Мирзо вафот кард.
- Соли 1458 – Султон Абусаид Мирзо гарчанде муваққатан буд, салтанати Темуриҳоро муттаҳид кард.
- Соли 1506 – Ҳусайн бойқаро вафот намуд. Дар Ҳуросон дуҳокимиятӣ ба вучуд омад.

1. Барои ба инқироз рӯй овардани ҳукмронии темуриён дар Мовароуннаҳр чихо сабаб шуданд?
2. Дар бораи ба майдони муборизаи сиёсӣ баромадани Бобур Мирзо чиҳоро дониста гирифтед.
3. Сабабгори заиф шудани ҳукмронии темуриён дар Ҳуросон чиҳоянд?

Аҳволи сиёсии Мовароуннаҳр ва Ҳуросонро муқоиса кунед. Ҷиҳатҳои монанд ва ба худ хосашонро аниқ карда, онҳоро ҳаттӣ қайд намоед.

§ 3. Муносибатҳои Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Муҳаммад Шайбонихон

Ба майдони сиёсат баромадани Бобур

Чуноне ки дар мавзӯи пешина таъкид шуд, дар остонаи асри XVI дар муборизаи барои таҳти давлати Темуриён ба майдон Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳам баромад. Бобур Мирзо набераи Султон Абусаид Мирзо буд. Вай 14-уми феврали соли 1483 дар шахри Андиҷон таваллуд ёфт. Овони тифлӣ ва ҷавониаш дар шаҳрҳои Андиҷон ва Аҳсӣ гузашт. Дар дарбори падарааш Умаршайх Мирзо (1455–1494) мутобиқи ҳамон давр ҳамаи донишҳоро аз бар кард. Абусаид Мирзо писараш Умаршайҳро дар даврони ҳукмронииаш аввал ба вилояти Кобул, баъд ба вилояти Фарғона ҳоким таъин намуд. Баъдтар дар замони ҳукмронии бародарааш Султон Аҳмад Тошканд ва Сайрам низ ба Умаршайх Мирзо дода шуд. Вале дар натиҷаи муборизаи дохилии байнҳамдигарӣ зери дasti Умаршайх Мирзо фақат Фарғона, Хучанд ва Ўротеппа монд. Умаршайх Мирзо соли 1494 дар натиҷаи ҳодисаи нохуш ҳалок мешавад, ҳокимијат ба писари 12-солааш Бобур Мирзо мегузарад.

Бобур азбаски ҷавон буд, корҳои давлатиро бо ёрии яке аз бекҳо Ҳоҷиқозӣ ва модари оқилаву босавод Қутлуғ Нигорхонум идора менамуд.

Ба майдони сиёсӣ баромадани Бобур Мирзо замоне рӯй дод, ки дар салтанати Темуриҳо вазъияти ҳарбию сиёсӣ хеле шадид шуда буд. Вай ҳам аз ҳусусиятҳои ба даъвогарони таҳт хос фориғ набуд. Орзуи вай ишғол кардани пойтаҳти салтанати бобояш Амир Темур–Самарқанд буд.

Ба мубориза барои Мовароуннаҳр ҳамроҳ шудани Муҳаммад Шайбонихон

Мақсади асосии Шайбонихон тамоман барҳам задани салтанати Темуриён буд. Дар муносибати ў бо Бобур Мирзо ин нияташ баръало намоён шуд. Ба туфайли кӯтоҳандешагии ҳокими Мовароуннаҳр

Султон Алӣ Мирзо, ки бо гапи модар кор мебурд, Шайбонихон соли 1500 Самарқандро бечанг гирифт. Ин ҳабарро шунида Бобур маҳзун шуд. Ин дафъа низ аз роҳ ёфтани хиёнат дар миён изтироб кашид. Шайбонихон Самарқандро ишғол карда, Султон Алӣ Мирзоро қатл кард.

Захириддин Муҳаммад
Бобур

Арбобони бонуфузи давлатии Мовароуннахр таҳти раҳнамоии шайхулислом Абулмакорим Бобур Мирзоро ба ишғол намудани таҳти Самарқанд даъват карданд. Бобур Мирзо ба манфиати сулола содик буд, ўтирамоҳи соли 1500 ба Самарқанд лашкар кашид ва бори дуюм ба таҳт нишастан.

Ин вақт Шайбонихон берун аз Самарқанд, дар Конигил (он ҷое, ки берун аз шаҳр ҳокимон истироҳат мекарданд) буд.

Шайбонихон ин воқеаро шунида ба ҷанги ояндаи ҳалкунанда тайёри дид. Бобур Мирзо медонист, ки ҷанги навбатӣ ҳалкунанда аст, аз ин рӯ ба Андичон,

Тошканд, Ҳисор, Ҳирот ва дигар ҷойҳо сафирон фиристода кӯмак хост. Аммо аз амакаш ҳокими Ҳурсон Султон Ҳусайн Бойқаро ва тағояш дар Қашқар Султон Маҳмудхон қувваи ёрӣ наомад. Соли 1501 баъд аз муҳосираи шашмоҳа Шайбонихон ба Бобур Мирзо сулҳ тақлиф кард. Бобур баъди он, ки аз ҳеч кучо ёрӣ наомад, ноилоҷ ба сулҳ розӣ шуд.

Бобур ба аҳволи ночор монда, Самарқандро тарқ кард, ма-шаққати зиёдро аз сар гузаронд, маҷбур шуда, ба мулкҳои бегонароҳ пеш гирифт. Духтари Бобур Мирзо Гулбаданбегим (1523–1603) дар асари “Ҳумоюннома”-и худ аз ин хусус чунин навишта буд: “Ба Ҳудо таваккал карда, ба Бадаҳшонот ва Кобул рӯй оварданд”.

Соли 1504 дар вилояти Кобул (пойтаҳти ҳозираи давлати Афғонистон) ҳокимияташро барпо намуд. Ин ҷо барои ташкили давлати мустақил кӯшиш кард. Лашкари дорои интизоми саҳт ташкил кард. Ба соҳтмон, корҳои ободгарӣ эътибори қалон дод. Ҷоғҳо бунёд намуд. Аз онҳо хусусан Боги Бобур машҳур аст.

Қалъаи Болоҳисори Кобулро ба қароргоҳи худ табдил дод. Бо мақсади ҷанги зидди Шайбонихони беш аз пеш пурзӯршуда Султон Ҳусайн Бойқаро дар қатори ҳамаи ҳокимони темурӣ Бобур Мирзоро ҳам ба ҷамъомади маслиҳатӣ ҷеф мезанад, ки ин ҳам аз нуфузи баланди ўдалолат медиҳад. Бобур Мирзо бино

ба ин таклиф ба Ҳирот раҳсипор шуд. Аммо Ҳусайн Бойқаро соли 1506 ногаҳон вафот кард, вазъият вазнин шуд. Ба туфайли низоъҳои дохилӣ темуризодаҳо бар зидди душман иттифоқ карда натавонистанд. Дар ниҳояти кор салтанати Темуриён тамоман барҳам хўрд.

Бобур Мирзо дар таъриҳамон ҳамчун шоири бузург, ҳоким ва лашкаркаше, ки барои ҳифзи Мовароуннаҳр аз истилои Шайбонихон босубот мубориза бурдааст, ном гузошт.

- Соли 1494 – Бобур Мирзо ба тахти Андичон нишаст.
- Соли 1500 – Шайбонихон Самарқандро забт кард.
- Соли 1501 – Бобур Мирзо аз Шайбонихон шикаст дид.
- Соли 1505 – Бобур Мирзо дар Кобул ҳокимияти худро барпо кард.

1. Бобур Мирзо дар кадом шароит ба майдони сиёsat баромад?
2. Чаро Муҳаммад Шайбонихон ғалаба кард?

Мулоҳиза ронед!

Оё давлати Темуриён сарнагун нашуданаш мумкин буд?

§ 4. Барпо шудани ҳукмронии шайбонихо дар Мовароуннаҳр ва Ҳурросон

Пурзӯр шудани ҳокимияти Шайбонихон

Раҳнамоёни қабилаҳои ўзбек дар Даҳти Қипчоқ пас аз вафоти Абулхайрхон күшторҳои дохилиро асло намехостанд. Дар онҳо боварӣ ба такрор накарданӣ күшторҳои Шайбонихон пайдо шуд.

Файр аз ин, қабилаҳои ўзбеки Даҳти Қипчоқ ба тарзи зиндагии муқим ният доштанд. Ин ниятро аз ҳисоби заминҳои ҳосилхези дигар чомаи амал пӯшиданаш мумкин буд.

Сардорони қабилаҳои ўзбек ба Муҳаммад Шайбонихон ҳамчун шахсе, ки орзуҳои онҳоро ба рӯи об мебарорад, умед бастанд. Аз ин боис онҳо ва рӯҳониён Муҳаммад Шайбонихонро дастгирӣ мекарданд.

Онҳо нағз медонистанд, ки дар заминҳои ҳосилхез, кишварҳои хунармандиашон пешрафта, пеш аз ҳама, баробари барпо шудани ҳокимияти Муҳаммад Шайбонихон барои зиндагии муқим шароит фароҳам меорад. Ин омилҳо ба мустаҳкам шудани ҳокимияти Муҳаммад Шайбонихон ёрӣ расонданд. Нағз донистани вазъияти дохилии сиёсӣ нуфузи Муҳаммад Шайбонихонро боз ҳам боло бурд. Дар айни замон аҳолии Мовароуннаҳр аз ҷангу ҷидолҳои темуриҳо барои таҳт ҳаста шуда буд. Ашрофон ва ҳатто қисми маълуми аҳолии оддии Мовароуннаҳр дар симои Муҳаммад Шайбонихон шахси ягонаero медиданд, ки дар Мовароуннаҳр сулҳро таъмин месозад.

Ҳамин тариқ, барои барпо намудани ҳокимияти Муҳаммад Шайбонихон дар ҳудудҳои салтанати Темуриён ҳама шароит фароҳам буд.

Дар айни замон ба шарқ беш аз пеш васеъ шудани Россия низ Шайбонихонро ба юриши Мовароуннаҳр роҳнамун мекард.

**Дар Мовароуннаҳр
барпо шудани
ҳукмронии
Шайбонихон**

Ҳангоми юриши ҳарбии Шайбонихон бо мақсади тамоман барҳам задани салтанати Темуриён усули ҷангии *тӯлғамаро* истифода карда, рақибонашро ба саросема андоҳт.

Вай бори аввал Самарқандро соли 1500 дар муддати кӯтоҳ забт кард ва ба давлати нави ўзбек-давлати Шайбонихо асос гузашт. Соли 1501 Самарқандро пурра мутеъ намуд. Акнун барои забти тамоми Мовароуннаҳр камар баст.

Соли 1503 шаҳрҳои Тошканд ва Шоҳруҳияро ишғол кард. Шайбонихон амакҳои писари духтари Улуғбек Мирзо, ки ба Абулхайрхон бароварда буд, Кӯчкунчи Султонро ба Туркистон, додари он Суюнҷӯча Султонро ба Тошканд, додари худаш Маҳмуд Султонро ба вилояти Бухоро ҳоким таъин кард.

Соли 1504 Фарғона ишғол шуд. Шайбонихон ба писари амакаш Ҷонибек Султон, ки дар юришҳои ҳарбӣ фаъол иштирок мекард, Аҳсӣ ва Андиҷонро тӯҳфа кард.

Ҷонибек Султон писари Ҳӯҷа Маҳмуд Султон, боз як писари Абулхайрхон буд.

Ҳамин тариқ, тамоми Мовароуннаҳр зери ҳукмронии сулолаи шайбонихо гузашт. Шаҳри Самарқанд пойтаҳт эълон шуд.

Ишғол шудани Шайбонихони дар Мовароуннаҳр мустаҳкам чой-Хоразм ва гирифта соли 1505 ба Хоразм юриш кард ва онро **Хурросон** ишғол намуд.

Тирамоҳи соли 1505 ба Хурросон лашкар қашид. Ишғол кардани давлати Хурросон, ки солҳои охир аз низоъҳои доҳилии темуриён рӯ ба инқироз оварда буд, душвор нашуд. Соли 1506 Балх, соли 1507 Ҳирот забт шуд. Пас аз ин Ҳирот нуғузашро ҳамчун маркази иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданий аз даст дод.

Баробари тобеъ кардани Хурросон Шайбонихон дар амал тамоми минтақаро ба як марказ – Самарқанд муттаҳид карда тавонист ва кореро, ки темуризодаҳо амалӣ накарданد, ҷомаи амал пӯшонд. Ин хизмати вай дар назди давлатдориамон аст. Ҳамин тариқ, дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хурросон ҳукмронии Шайбонихон ҷорӣ гардид ва даври ҳукмронии сулолаи шайбонихо сар шуд.

Ҷараёни этникий Шумо аз синфи VII медонед, ки ҳалқи ўзбек дар Мовароуннаҳр ва Хоразм дар асрҳои IX–XII ташаккул ёфтааст. Дуруст аст, аҷдодонамон, ки дар ин ҳудуд зиндагӣ мекарданд, то асри XVI номи ўзбек надоштанд. Аз қадимулайём гурӯҳҳои таърихии этникии турк на факат дар диёрамон, балки дар дигар қишварҳо, аз ҷумла, дар Ҷашти Қипчоқ низ дер вақт ҳаёт ба сар бурда омадаанд. Муғулҳо дар ибтидои асри XIII Ҷашти Қипчоқро забт карда, бо мурури замон ба таркиби қабилаҳои туркӣ омехта шуда рафтанд ва муғулии ҳудро гум карданд. Пас аз забти диёрамон аз тарафи Шайбонихо қабилаҳои гуногуни ўзбек ба Мовароуннаҳр ва Хоразм кӯчида омаданд. Ин ҳодиса ба ҷараёни этникии Ватанамон таъсир накарда намонд.

Пеш аз ҳама, аз асри XVI сар карда таркиби ҳалқи ўзбек дар диёрамон васеъ шуда рафт. Дуюм, қабилаҳои кӯчидаомадаи гуногуни ўзбек ба хешу таборҳои аз нигоҳи иқтисодӣ ва маданий пешрафта наздик шуданд. Сеюм, онҳо тамоми ҷиҳатҳои хоси тарзи зисти аҳолии маҳаллиро қабул карданд. Бо мурури замон бо хешу таборҳои аз аввал муқими Мовароуннаҳр ва Хоразм омехта шуданд.

Номи “ўзбек” аз асри XVI дар марҳилаҳои тараққиёти минбаъдаи таърихи Ўзбекистон ба рӯҳи аҳолии маҳаллӣ мучассам гардид. Истилоҳи ўзбек ба номи этникии як ҳалқи том ва ифтиҳори миллӣ табдил ёфт.

Задухўрди хунин бо шохи Эрон Исмоили Сафавӣ Ин замон дар Эрон шоҳ Исмоили Сафавӣ ҳукмронӣ мекард. Ўлашкари калон ва тавони он замонро ташкил кард. Салтанати Исмоили Сафавӣ ташкилкарда дар таърихи бо номи давлати Сафавиҳо машхур аст.

Давлати шоҳ Исмоил ҳудудҳои калонро дар бар мегирифт. Як сарҳади ин давлат бо Хурасон, дигараш ба давлати Усмонӣ ҳаммарз буд. Тазиики сафавиёни Эрон бо роҳбарии шоҳ Исмоил ба Хурасон торафт пурзӯр мешуд, ҳаракатҳои торочгарона авҷ гирифт. Акнун ҷанги байни ду мамлакат муқаррар шуда монд.

Ниҳоят, соли 1510 лашкари ду ҳукмдор бархӯрд. Дар ҷанги назди Марв (ҳудуди Туркманистони ҳозира) лашкари Эрон ғалаба кард. Шайбонихон ва ҳамсафони вай дар ҷанг ҳалок шуданд. Дар натиҷаи ин ғалаба шоҳ Исмоил тамоми Хурасонро ишғол намуд.

Тўлғама – усули ҳангоми ҷанг аз қанотҳои лашкари душман гузашта, муҳосира карда зарба задан.

- Соли 1500 – дар Мовароуннаҳр ба давлати нави ўзбек-давлати Шайбонихо асос гузашта шуд.
- Соли 1503 – Тошканд ишғол шуд.
- Соли 1504 – Фарғона ишғол шуд.
- Соли 1505 – Хоразм забт шуд.
- Соли 1507 – Ҳирот ишғол шуд.

1. Омилҳое, ки сабабгори пурзӯршавии ҳокимиюти Шайбонихон шуданд, аз чиҳо иборат буданд?
2. Сабабҳои асосии ба осонӣ ишғол шудани Мовароуннаҳр ва Хурасон аз тарафи Шайбонихон чиҳоянд?
3. Оид ба оқибатҳои ғалабаи шоҳ Исмоил чиҳоро дониста гирифтед?
4. Баъди ба диёрамон кӯчидаги омадани қабилаҳои ўзбек аз Дашиби Қипчоқ ҷараёни этникӣ чӣ гуна ранг гирифт?

§ 5. Ташкилёбии хонии Бухоро

Хукмрони Кўчкунчихон ва Убайдуллохон

аз ҳокимият маҳрум шуданд. Дар ҷанги 28-уми апрели соли 1512 шайбониҳо лашкари иттифоқии Бобур Мирзо ва сафавиҳоро торумор карда, таҳти Самарқандро боз ба даст дароварданд. Кўчкунчихон то соли 1530 ҳукмронӣ намуд.

Баъди Кўчкунчихон ба таҳт писараш Абусаид (1530–1533) нишасти. Баъди вай ҳукмронӣ ба дasti писари додари Шайбониҳон Маҳмуд Султон – Убайдуллохон гузашт. Вай соли 1533 пойтаҳти хониро аз Самарқанд ба Бухоро овард. Ҳамин тарик, давлати Шайбониҳо хонии Бухоро номида шуд. Убайдуллохон ба Бухоро ҳамчун ба мулки меросии падар нигоҳ мекард. Зоро Шайбониҳон ҳангоми ҳаёташ ҳокимию Бухороро ба додараш Маҳмуд Султон дода буд. Ҳуллас, давлатҳои дар Мовароуннаҳр ташкилкардаи шайбониҳо акнун номи хонии Бухороро гирифт.

Хизмати Убайдуллохон дар таъриҳҳо бузург аст. Пеш аз ҳама ў ҳуҷумҳои лашкари Сафавиҳоро бартараф намуд, Мовароуннаҳро аз фишори ҳарбию сиёсии онҳо нигаҳ дошт.

Дар муборизаи зидди сафавиҳо Убайдуллохонро пешвои дин Абдулло Сабронӣ, ки бо таҳаллуси Мири Араб машҳур буд, илҳоми маънавӣ бахшид ва дастгирӣ кард. Ў дўсти Убайдуллохон низ буд. Убайдуллохон ба туфайли ғалаба бар сафавиҳо мустақилии Ватан, озодии ҳалқ ва динро, ору номусро ҳимоя кард. Убайдуллохон ин ғалабаро ба Мири Араб бахшид ва солҳои 1533–1536 ба номи ў мадрасаи машҳур созонд. Мадрасаи Мири Араб ҳанӯз маскани илму маърифат шуда меояд.

Муарриҳ Ҳофиз Таниш ал-Бухорӣ навиштааст, ки“ Дар замони давлат ва ҳалофати вай Мовароуннаҳр, хусусан, вилояти Бухоро гулгул шукуфт”.

Дар замони ҳукмронии Убайдуллохон нуфузи Бухоро ҳамчун пойтахт ҳамаҷониба пеш рафт.

Убайдуллохон ҳаракат намуд, ки сарҳади давлаташро то сарҳади замони Шайбонихон барқарор кунад. Вай лашкари Эронро, ки Ҳиротро ишғол карда буд, чанд дафъа мағлуб намуд. Дар айни замон вай ба парокандагии сиёсии дохили қишвар хотима гузошт.

Пурзӯршавии мубориза **барои таҳт** Пас аз ҳукмронии кӯтоҳмуддати писари Кўчкунчихон Абдуллохони I дар Мовароуннаҳр духокимиятийӣ пайдо шуд, яъне дар як вақт ҳокимияти ду ҳукмдор вучуд дошт.

Яке аз онҳо писари Убайдуллохон Абдулазизхон дар Бухоро, дуюмаш писари дигари Кўчкунчихон Абдулатифхон дар Самарқанд ҳукмронӣ мекарданд. Аммо ҳокимияти онҳо мустаҳкам набуд. Қишишвар дар амал ба чанд қисм чудо шуда рафт. Масалан, дар Балху Бадаҳшон Пирмуҳаммадхони I, дар Тошканду Туркистон Наврӯз Аҳмадхон, дар Карманаю Миёнқол Искандархон мустақил буданд.

Аз ин вазъияти танги сиёсии мамлакат ҳокими Тошканду Туркистон писари Суюнчхӯчаҳон Наврӯз Аҳмадхон истифода бурданӣ шуд. Вай бо ҳокими Самарқанд, амакбачааш Абдулатифхон иттифоқ баста, соли 1540 Бухороро ишғол кард ва ҳокимијатро ба тарафдорони худ супурд. Соли 1548 баъди вафоти Абдулатифхон Самарқандро забт намуд. Бо номи худ пул сикка (зарб) зад. Дар бисёре аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр номи ўро дар хутба ба забон мегирифтанд.

Аммо ҳокими Кармана ва Миёнқол Искандархон ва писари ў Абдулло ба Наврӯз Аҳмадхон итоат накарданд. Ҷавобан ба ин Наврӯз Аҳмадхон ба Миёнқол лашкар кашид. Лашкари Наврӯз Аҳмадхон бартарӣ дошт, аз ин рӯ писару падар маҷбур шуданд ба Балх гурезанд. Абдуллохон бо қўмаки ҳокими Балх Пирмуҳаммадхон бар зидди Наврӯз Аҳмадхон чанд дафъа лашкар кашида, ниҳоят ғалаба кард. Наврӯз Аҳмадхони мағлуб Бухороро гузошта, ба Самарқанд баргашт. Дар ҷанг охирин ба бенатиҷа будани ҷанг боварӣ ҳосил карда, сулҳ имзо карданд. Пас аз сулҳ Абдуллохон аз Амударё гузашта ба Маймана, Наврӯз Аҳмадхон дар Бухоро ноиби худро гузошта, худаш ба Самарқанд баргашт ва соли 1556 вафот кард.

- Соли 1512 – Шайбонихо тахти Мовароуннахро аз нав гирифтанд.
- Соли 1533 – давлати шайбонихо хонии Бухоро ном гирифт.

1. Чаро давлати дар Мовароуннахр ташкилкардаи шайбонихо хонии Бухоро ном гирифт?
2. Роли Убайдуллохони Шайбонӣ дар таърихи давлатдориамон аз чӣ иборат аст?
3. Барои забти тахти ҳокими Мовароуннахр аз тарафи Наврӯз Аҳмадхон кадом омилҳо сабаб шуданд?

Мулоҳиза ронед!

Чаро дар замони шайбонихо низ низоъҳои дохилий барҳам нахӯрданд?

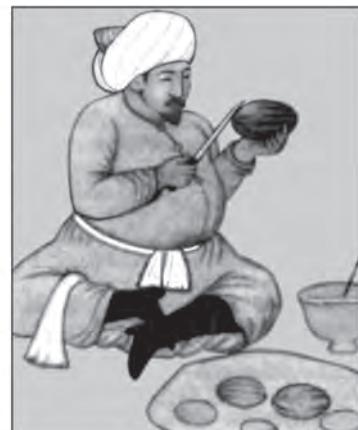
§ 6. Болоравии хонии Бухоро дар даври Абдуллохони II

Ба сари ҳокимиият омадани Абдуллохони II

Баъди вафоти Наврӯз Аҳмадхон дар кишвар ҳавфи парокандагии сиёсӣ пурзӯр шуд. Барои хотима гузоштан ба парокандагии кишвар ҳокимиияти марказиро барқарор карда, пурзӯр намудан зарур буд. Ин заруриятро бе ҷанг анҷом додан мушкил буд. Дар ҷунин шароит ба майдони мубориза писари Искандар Султон ҳокими Миёнқол Абдуллохони II (1534–1598) баромад. Ў яке аз симоҳои намоёни сулолаи шайбонихо, набераи Ҷонибек Султон, ки дар мавзӯи 4-ум қайд шуд, буд.

Дар ин муборизаи Абдуллохони II шайх Муҳаммад Ислом, ки дар деҳаи Ҷўйбори наздики Бухоро зиндагӣ мекарду ба ҳонаводаи Искандархон ихлоси баланд дошт, мадади қалон расонд.

Муҳаммад Ислом ва авлодҳои он ба ромади худашонро аз тарафи падар ба авлодҳои Муҳаммад пайғамбар, аз тарафи модар ба Чингизхон ва Ҷўйӣ мепайваста-нд. Дар нимаи дуюми асри XVI Муҳаммад

Абдуллохони II
(миниатура, 1572)

Ислом, баъдтар писари ў Абубакр Саъд дар Бухоро дар вазифаи шайхулислом фаъолият бурдаанд.

Мутамарказ шудани давлат

Соли 1556 Наврӯз Аҳмадхон вафот кард, Абдуллохони II дархол ҳукмрониашро дар Кармана ва Шахрисабз барпо кард. Бо

мадади Муҳаммад Ислом таҳти Бухороро ишғол кард ва мақоми пойтаҳтии онро зинда намуд. Самарқанд, Тошканд, Сайрам, Туркистон ва Фарғона, ки нияти ба ҳокимиияти марказӣ итоат карданро надоштанд, бо кўмаки шамшер тобеъ шуданд. Аммо рақибон “Ба таҳт аз қалонсолони шайбонӣ нанишаст-ку” нагӯянд гуфта, гарчанде аз як оила буданд, аввал амакаш Пирмуҳаммади I-ро, пас аз вафоти ў падараш Искандархонро ба таҳт гузаронд.

Соли 1583 баъди вафоти падараш Абдуллохони II расман хон эълон шуд.

Ҳамин тариқ, Абдуллохони II дар Мовароуннаҳр ҳокимиияти худро пурра чорӣ кард. Инчунин исёнҳои зидди ҳокимиияти марказиро дар Балх, Майман, Бадаҳшонро, ки дар таркиби Хурросон буданду, лекин дар дасти шайбониҳо монданд, пахш намуд.

Дар натиҷаи муборизаи зидди сафавиҳо қисми шарқии Хурросон забт шуд. Аз ин рӯ ҳудудҳои тамоми Мовароуннаҳр, Хоразм ва то қисми шарқии Хоразм ба зери итоати ҳокими ягона муттаҳид шуданд. Ҳамин тариқ, дар натиҷаи муборизаи часурунаи Абдуллохони II дар охри асри XVI хонии Бухоро ба давлати мутамаркази бузург табдил ёфт. Ин натиҷаи бузург баъди Амир Темур насиби Абдуллохони II шуду ҳалос.

Дар Россия нисбат ба ин мамлакат ибораи “Великая Бухара” (“Бухорои Бузург”) истифода мешуд.

Барҳамхӯрии ҳукмронии сулолаи шайбониҳо

Абдуллохони II дар ҷараёни як намудани мамлакат бар зидди кӯшишҳои сultonҳои шайбонӣ барои суст намудани ҳокимиияти марказӣ муборизаи мунтазам ва бераҳмона бурд. Дар ин роҳ ба хешу табори худ ҳам раҳм накард. Аммо сарфи назар аз кӯшишҳои Абдуллохони II ба низоъҳои доҳилӣ пурра нуқта гузошта нашуд. Дар масъалаи тоҷу таҳт ҳатто бо писараш Абдулмӯъмин ҳам муросо карда натавонист. Ў ҳамчун валиаҳд вилояти Балҳо идора менамуд.

Абдуллохони II соли 1598 вафот карда, ба тахт писараш Абдулмӯъмин нишааст. Аммо худи ҳамон сол ўро фитнагарон күштанд. Аз ў писари дусола монда буд, ки хонии ўро ҳеч кас эътироф накард. Дар натиҷаи оғози мубориза барои тахт амакбачаи Абдуллохони II ҳокими Балх Пирмуҳаммади II нишааст. Ба туфайли низоъҳои доҳилий ҳукмдори Эрон шоҳ Аббос аз вазъияти вазнини хонии Бухоро истифода намуда, ба ин ҷо ҳамла овард ва Нишопур, Сабзавор, Машҳад, Ҳиротро ишғол кард. Хоразм аз тасарруфи хонӣ баромада, мустақилии давлатиашро нигоҳ дошт.

Пирмуҳаммади II хонии Бухороро боз ду сол идора кард. Соли 1601 байни вай ва ҳокими Самарқанд Боқӣ Муҳаммад, ки аслаш аз аштархониҳо буд, задухӯрди хунин рӯй дод. Пирмуҳаммади II мағлуб ва күшта шуд. Ҳамин тарик, пас аз вафоти Абдуллохони II ҳамагӣ се сол гузашта, сулолаи шайбониҳо, ки як аср ҳукмронӣ карданд, барҳам ҳӯрд.

- Соли 1556 – Абдуллохони II дар амал, соли 1583 расман таҳти хониро ба даст гирифт.
- Соли 1598 – Абдуллохони II вафот кард.
- Соли 1601 дар хонии Бухоро ҳукмронии шайбониҳо ба охир расид.

1. Ҳизмати Абдуллохони II дар бобати давлатдории ўзбек аз чӣ иборат аст?
2. Сабабҳои барҳам ҳӯрдани ҳукмронии сулолаи шайбониҳоро бо тартиб нависед.
3. Чаро Абдуллохони II низ давлатро ба намояндагони сулола дар иттифоқ идора карда натавонист?

§7. Барпо шудани ҳукмронии аштархониҳо дар хонии Бухоро

Оид ба аштархониҳо Дар натиҷаи низоъҳои байниҳамдигарӣ улуси Ҷӯҷиён-Ўрдаи Тиллой дар амал ба якчанд хониҳои мустақил тақсим шуда мерафт. Яке аз онҳо хонии Аштархон (Ҳочӣ Тархон) ба шумор мерафт, ки дар солҳои 30-уми

асри XVI дар заминҳои соҳили Волга ташкил ёфта буд. Шаҳри Астрахон (Аштархон)-и Федератсияи Россия пойтахти он буд. Россия ин хониро соли 1556 забт намуд.

Баъди барҳамхӯрии хони Аштархон одамони мансуб ба хонадони хон аз тарси чон аз ҳар тараф сарпаноҳ ҷустанд. Яке аз онҳо оилаи амакбачаи шайбониҳо Ёрмуҳаммадхон буд. Ёрмуҳаммадхон ва оилаи вай дар хонии Бухоро сарпаноҳ ёфт. Ў бо хони Бухоро Искандархон (падари Абдуллохони II) муносибати хуб дошт.

Ба аштархониҳо гузаштани ҳокимияти Бухоро Аъзоёни оилаи Ёрмуҳаммадхон ва наздикони ў ба Бухоро омад. Искандархон онҳоро бо иззату икром пешвоз гирифт ва дуҳтараш Зўҳрабегимро ба писари Ёрмуҳаммадхон Чонибек Султон дод. Чонибек Султон аз Зўҳрабегим се писар (Динмуҳаммад, Бокимуҳаммад, Валимуҳаммад) дид. Падару писарон дар хонии Бухоро мавқеи баланд доштанд.

Аз шайбониҳо вориси таҳт намонд, Чонибек Султон ба таҳти хонӣ номзади муносибтарин буд. Одамони бонуфузи хонӣ ба ў таҳтро пешниҳод карданд. Лекин ў ба фоидаи писараш Динмуҳаммад аз таҳт даст қашид. Аммо дар ин байн дар ҷанг бо лашкари шоҳи Эрон Аббос дар Ҳурросон Динмуҳаммад ҳалок шуд.

Дар натиҷа писари дуюми Чонибек Султон ҳокими Самарқанд Бокимуҳаммад дар соли 1601, ба таҳти Бухоро нишасти. Ҳамин тавр, дар таърихи хонии Бухоро ҳукмронии сулолаи нав-сулолаи аштархониҳо сар шуд.

Мубориза барои мустаҳкамкунии ҳокимияти идорақунии марказӣ

Валимуҳаммадро ҳоким таъин намуд. Соли 1603 лашкари сафавиёнро, ки ба Балх ҳамла оварда буд, мағлуб кард.

Соли 1605 Бокимуҳаммад вафот кард, додараш Валимуҳаммад ба таҳт нишасти. Аммо амирони қабила ба ҳокимияти хон гӯш накарда, муҳолифатро пурзӯр намуданд. Валимуҳаммад аз тайёрии

Бокимуҳаммад (1601–1605) барои муттаҳидии сарҳадҳои кишвар, ба роҳ мондани низоми идорақунӣ хеле ҳаракат кард. Соли 1602 ба сафавиҳои Эрон зарба зада, Балҳро тобеъ кард ва додараш

исёни амирови Бухоро хабар ёфта гурехт. Амирон ба таҳт писари Бокимуҳаммад И момқулихонро (1611–1642) шинонданд.

И момқулихон барои Тошканд ва сарҳадоти шимолу шарқии хонӣ бо қазоқҳо, чунғорҳо ҷангҳои муваффақиятомезона бурд. Соли 1613 Тошкандро аз қазоқҳо озод кард.

Дар даври И момқулихон ҳокимияти давлати марказӣ нисбатан мустаҳкам шуд.

Пурзӯршавии парокандагии сиёсӣ

Баъди И момқулихон ба таҳт Нодирмуҳаммад (1642–1645) омад, дар замони вай парокандагии сиёсӣ авҷ гирифт. Сабабгори ин ҳолат ба писарон ва хешони наздик тақсим карда додани вилоятҳо аз тарафи хон шуд. Дар оқибат асосҳои давлатдорӣ заиф шуд. Соли 1645 қазоқҳо боз ба Мовароуннаҳр юриш карда, то Ҳучанд расиданд.

Нодирмуҳаммад бар зидди онҳо лашкарро бо сарварии писараш Абдулазиз фиристод. Ҳангоми лашкаркашӣ амирови аз хон норозӣ Абдулазизро хон эълон карданд ва ўро ба таҳт шинонданд. Нодирмуҳаммад ба Балҳ ҳоким шуд (1645–1651). Нодирмуҳаммад барои баргардонидани таҳт ба подшоҳи Ҳиндустон темуризода Шоҳҷаҳон муроҷиат карда, ёрӣ хост. Шоҳҷаҳон барои тобеъ кардани вилояти Балҳ қўшин фиристод. Ин нияти Шоҳҷаҳонро Нодирмуҳаммад пайхас карда, бар зидди лашкари ҳинд баромад. Аммо дар ҷанг мағлуб шуда, ба Эрон гурехт. Абдулазизҳон баъди ду сол Балҳро баргардонд. Соли 1649 падараш Нодирмуҳаммадро боз ҳокими Балҳ таъин кард. Аммо харакати падараш барои бо ёрии Эрон ба мустаҳкам намудани мавқеъаш Абдулазизҳонро ба ташвиш андохт. Акнун ў бар зидди падар додараш Субҳонқулихонро бо лашкар фиристод.

Соли 1651 Субҳонқулихон Балҳро истило кард. Дар айни вақт ў ҳокими Балҳ таъин шуд. Падараш Нодирмуҳаммад ҳангоми ба ҳачи Макка дар роҳ вафот кард.

Муносибатҳои Бухоро–Хива

Аз муборизаҳои доҳили хонии Бухоро истифода бурданӣ шуда, хонҳои Хива ба Бухоро лашкаркашиҳои торочгариро пурзӯр карданд. Соли 1665 хони Хива Абдулғозихон бо лашкари калон атрофи Бухороро ду маротиба талаву тороҷ намуд.

Соли 1681 Абдулазизхони пиронсол аз зиддиятҳои дохилӣ ва ҳуҷумҳои берунӣ аҳволи иҷтимоию иқтисодии хонии Бухоро мураккаб намуданашро ва аз маҷро баромадани вазъи сиёсиро дида, аз таҳт даст кашид.

Дар замони Субҳонқулихони баъди Абдулазизхон ба таҳт нишаста (1681–1702) аҳвол беҳтар нашуд. Маҷбур шуд аз як тараф бар зидди писарон, аз дигар тараф бар зидди амирону бекони вилоятҳо, ки аз ҳокимияти марказӣ мустақил шудан меҳостанд, мечангид.

Аз муборизаҳои дохилии хонӣ хони Хива истифода кард. Хони Хива Анушаҳон бар зидди Бухоро лашкар кашида муддати муайян Самарқандро ишғол кард. Ҳатто ба номи худ хутба ҳам хононд ва тангаҳо баровард. Аммо Субҳонқулихон бо ёрии ҳокими Бадаҳшон Маҳмудбийи оталиқ, ки худ аз авлоди қатағон буд, лашкари Хиваро аз Самарқанд берун кард. Вай барои хотима гузоштан ба ҳамлаи Хива бар зидди Анушаҳон фитна тайёр кард. Дар натиҷа Анушаҳон аз таҳт дур карда, соли 1688 хонӣ боз зери тасарруфи Бухоро даромад.

Субҳонқулихон ба Маҳмудбийи оталиқ барои ёриаш дар муборизаи зидди хонии Хива ҳокимији Балҳро тӯхфа кард. Ин қарори хон боиси норозигии аксарият шуд. Ин низоъҳои дохилӣ боиси таназзули иқтисодиёти мамлакат шуданд.

- Соли 1601 – дар хонии Бухоро ҳукмронии сулолаи аштархониҳо барпо шуд.
- Соли 1688 – хонии Хива зери тасарруфи Бухоро даромад.

1. Барои барҳамхӯрии сулолаи шайбониҳо чиҳо сабаб шуданд?
2. Аштархониҳо киҳо буданд ва онҳо ба Бухоро чӣ гуна омаданд?
3. Оиди ба таҳти хони Бухоро нишастани Боқимуҳаммад чиҳро дониста гирифтед?
4. Имомқулихон барои ҳимояи мустақилии мамлакат қадом ҷорҳоро дид?
5. Дар замони Субҳонқулихон муносибатҳои Бухоро–Хива чӣ гуна сурат гирифт?

§ 8. Суст шудани ҳокимияти марказӣ дар хонии Бухоро

**Хонии Бухоро
дар даври
Убайдуллохони II**

Соли 1702 Субҳонқулихон вафот кард. Тахтро писарашиб Убайдуллохони II ишғол кард. Мақсади асосии Убайдуллохон иборат аз хотима додан ба парокандагии сиёсӣ буд. Ў дар роҳи ҳамин мақсад маҷбур шуд бар зидди қабилаҳои исёнгар, гоҳҳо бар зидди ҳокимони маҳаллии саркаш ва гоҳҳо бар зидди кӯчманчиёни ба сарҳадҳо ҳамлаоварда чанг кунад.

Аввал ў роҳи тасарруф кардани Балҳро чуст. Маълум аст, ки падари Убайдуллохони II Субҳонқулихон сарвари қабилаи қатағонҳо, ҳокими Бадаҳшон Маҳмудбийи оталиқ барои хизматҳои алоҳидааш Балҳро тӯҳфа карда буд. Дар замони Убайдуллохон Маҳмудбий ҳокимияти Балҳро пурра ба дасти худ гирифт ва худро соли 1706 хон эълон намуд. Юришҳои чанддафъаинай ҳарбии зидди Маҳмудбий натиҷа надод, аз ин рӯ Убайдуллохон маҷбуран мустакилии онро эътироф кард.

Ислоҳоти гузаронидаи Убайдуллохони II низ бемуваффақият анҷомид. Маълум аст, ки чангҳои доимии зидди душманҳои доҳилию берунӣ маблағи зиёдро талаб менамоянд. Убайдуллохон андози аҳолиро 4 баробар зиёд кард. Дар натиҷаи он ҳалқ хонавайрон шуд. Дар чунин шароит ў ислوҳоти пул гузаронд. Дар хонӣ пулҳои тангае истифода мешуд, ки 35 фоизи таркиби онҳоро нуқра ташкил медод. Соли 1708 аз як то ин гуна танга 4 то тангаи нав зарб заданд. Дар натиҷа микдори нуқрати таркиби пули танга 4 маротиба кам ва албатта қурби амалии он ҳам 4 баробар кам шуд, зиёда аз ин қимати ин тангаи нав ба қурби тангаи қӯҳна баробар карда шуд.

Кам кардани фоизи нуқра дар таркиби танга боиси норозигии ҷиддии дӯкондорон ва ҳунармандон шуд. Акнун онҳо маҳсулоти худро намефурӯҳтанд. Кори савдо суст шуд ва ниҳоят ҳаёти иқтисодии мамлакат рӯ ба инқироз овард.

Ҳалқ ба ин аҳволи вазнин тоқаташ тоқ шуда шўриш бардошт, аммо шўриш бераҳмона пахш карда шуд.

Убайдуллохон бо мақсади пурзӯр намудани ҳокимияти марказӣ ҳатто барои суст кардани таъсири қувваи таъсирбахши он давр-таъсири заминдорони калон ва шайхҳои Ҷўйбор ҳаракат намуд.

Убайдуллохон онҳоро аз имтиёзи андоз насупурдан маҳрум кард. Дар натиҷа, онҳо ба душмани ҳатарноктарини Убайдуллохон табдил ёфтанд.

Дар айни вақт Убайдуллохон танҳодоронро аз даромади мулкашон маҳрум кард, миқдори андоз ва ўҳдадориҳоро зиёд намуд.

Қувваҳои тавоной ба ин дигаргуниҳои саҳт тоқат накарда бар зидди Убайдуллохон фитна тайёр намуданд. Соли 1709 аз таркиби хонии Бухоро баромадани водии Фарғона аҳволи сиёсиро боз ҳам мураккаб кард. Ва ниҳоят фитнагарон соли 1711 Убайдуллохонро күштанд. Ба таҳт иштирокчии фитна додари Убайдуллохон Абулфайзхон нишаст.

Номи Убайдуллохон дар таъриҳамон ҳамчун охирин ҳукмдори аштархоние доҳил шуд, ки барои хотима гузоштан ба ҳудсариҳои ҳокимони маҳаллӣ, пурзӯр кардани ҳокимияти марказӣ кӯшида буд, доҳил шудааст.

Боз ҳам пурзӯр шудани пароқандагӣ дар ҳонӣ

Абулфайзхони ба таҳт нишаста дар дасти амирон ва ашрофони дар ҳаёти мамлакат нуфузашон афзоянда як лӯҳтак шуда монд. Фармонҳои ўз аз остонаи дарбор он тараф намегузаштагӣ шуда монд.

Ба ин дараҷа фаромадани ҳокимияти ҳон дар ҳонӣ набудани лашқари доимӣ низ сабаб шуд. Аммо барои ташкили лашқари доимӣ ва нигоҳ доштани он маблағ намерасид. Зоро иқтисодиёти ҳонӣ дар ҳолати ночор монда буд.

Дар замони Абулфайзхон нуфузи Муҳаммад Ҳакимбий, ки аз қабилаи манғити ўзбекон буд, баланд шуд. Ў чун сарвари оталиқҳои ҳамаи шаҳзодагон эътироф шуд. Ин норозигии саҳти асилзодагони дигар қабилаҳоро ба вучуд овард. Дар натиҷа ҳокими Шахрисабз Иброҳимбий, ки ҳуд аз қабилаи кенагас буд, бо ҳокимони Ургут ва Миёнқол забон як карда, ба ташкили давлати мустақил бо пойтаҳташ Самарқанд ба як қарор омаданд. Соли 1723 Самарқандро ишғол карда, домодаш Раҷаб сultonро ба таҳт шинонд. Иброҳимбий ба ҳудаш унвони “амир-ул-умаро” (“амири бузург”) дод.

Мақсади навбатии Иброҳимбий таҳти Бухороро ишғол карда, ба таҳти Бухоро гузаронидани Раҷаб Сulton ва бо ҳамин роҳ ба шахси бонуфузтарин табдил ёфтанд буд. Амирони аз сиёсати Абулфайзхон норозӣ ба Иброҳимбий ҳамроҳ шуданд. Иброҳимбий ба Бухоро юриш сар кард. Ў ва Раҷаб Сulton ба онҳое, ки ҳамроҳ

шуданд, баъди ғалаба додани сарвати зиёд ва амалҳо ваъда доданд. Дар ҷанг лашкари Бухоро бо сарварии Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ гарчанде мағлуб шуд, Раҷаб Султон шаҳри Бухороро забт карда натавонист.

Иброҳимбий ва Раҷаб Султон оқибатро фикр накарда, барои амалий кардани мақсадашон аз қазоқҳо ёрӣ пурсиданд. Ба онҳо ғанимати зиёд ваъда доданд.

Қазоқҳои аз истилои кӯчманчиёни ҷунгор талафоти қалон диданд ва ба гуруснагӣ дучоромада ба ин таклиф розӣ шуданд. Аммо қазоқҳои ба қишивар омада ҳама чоро тороҷ карданд. На дар Бухоро, на дар Самарқанд барои гирифтани пеши роҳи онҳо қувва пайдо нашуд. Дар ин шароит низоъҳои дохилӣ боз ҳам авҷ гирифт. Ниҳоят Абулфайзхон бино ба талаби наздиқонаш Муҳаммад Ҳакимбийро аз Бухоро берун кард. Ҳакимбий ҳокими Қаршӣ таъин шуд. Аммо ў баробари пайдо шудани шароити мусоид аз нияти боз ба даст гирифтани ҳокимияти Бухоро баргаштан надошт.

Абулфайзхон вақташро бо дилхушӣ гузаронида, корҳои давлатро қариб тамоман назорат намекард. Самарқанд, Қаршӣ, Балҳ, Фарғона ва Бадахшон дар амал мустақил шуданд.

Парокандагӣ – ба ҳокимияти марказӣ итоат накардани вилоятҳои мамлакат, парокандагии сиёсӣ.

- Соли 1708 – Убайдуллоҳони II ислоҳоти пул гузаронд.
- Соли 1709 – водии Фарғона аз таркиби Бухоро баромад.
- Соли 1711 – Убайдуллоҳони II қурбони фитна шуд.

- Сабаби асосии заиф шудани ҳокимияти марказӣ доиман чӣ буд?
- Чаро ислоҳоти пулии Убайдуллоҳони II натиҷа надод?
- Чаро Убайдуллоҳони II қурбони фитна шуд?
- Кадом омилҳо сабабгори пурзӯр шудани ҳокимияти сардори қабилаи манғитҳо Муҳаммад Ҳакимбий шуданд?

Ҳолати дохилии сиёсии хонии Бухороро дар замони шайбониҳо ва аштархониҳо муқоиса кунед. Хулосаатонро дар дафтаратон қайд. Кунед.

§ 9. Идоракуни давлат дар хонии Бухоро

Худуд, чойгиршавин географӣ ва аҳолии хонӣ

ти вай ғайр аз Мовароуннаҳр ҳудудҳои Хоразм ва Ҳурисон медакомаданд. Пас аз марги вай Хоразм аз даст тамоман рафт. Қисми калони Ҳурисонро сафавиёни Эрон ишғол намуданд.

Дар даври Абдуллохони II гарчанде муддати кӯтоҳ буд, ҳудуди хонӣ боз вусъат ёфт. Масалан, Хоразм ва Ҳурисон боз ба хонии Бухоро мутеъ шуданд. Баъд аз вафоти ў Эрон ҳудуди Ҳурисонро гирифта бошад, Хоразм боз ба давлати мустқил табдил ёфт.

Дар ибтидиои асри XVI дар аснои юришҳои ҳарбии Шайбонихон ба Мовароуннаҳр ва Хоразм 500–600 ҳазор нафар ўзбекон аз Дашиби Қипчоқ даромаданд.

Дар ибтидиои асри XVI аҳолии хонӣ ғайр аз ўзбекони кӯчидаомада аз “туркҳои чигатоӣ” ва тоҷикҳо иборат буд. Дар манбаъҳои охирҳои асри XVII аҳолӣ аз ўзбекону тоҷикон иборат буданаш қайд шудааст.

Идоракуни марказӣ

Хонии Бухоро аз ҷиҳати маъмурӣ ба вилоятҳо ва ноҳияҳо тақсим шуда буд. Дар хонӣ идораи олии давлат чун дар замони темуриён *даргоҳ*, ҳокимияти иҷроия мисли пешина *девон* (вазорат) ном дошт. Ба он девонбегӣ (сарвазир) раҳбарӣ мекард.

Девонбегӣ дар айни замон корҳои молия ва ҳоҷагии давлатро идора менамуд. Аммо дар замони шайбонихо фаъолияти девон чун дар замони темуриён нуфуз надошт. Боиси он мавқеи мансабҳои даргоҳ буда баланд набуд.

Боз як мансаби калони давлатӣ *оталиқ* буд. Таъсири сиёсати хон дар вилоятҳо бо нуфузи ба мансаби оталиқ таъиншуда муайян карда мешуд. Хон вилоятҳоро ба шаҳзодаҳо тақсим карда медод, лекин ба онҳо устод, раҳнамо карда, назоратчии худ, одами боваринокашро таъин менамуд. Ин шаҳси назоратчӣ, боэътиимод оталиқ ном дошт. Маънои он ҳомигӣ мекарда, ҷои падарро мегирифтаро дошт.

Боз як мансаб *парвоначӣ* ном дошт. Вазифаи вай аз расонидани фармонҳо, ҳуччатҳои расмии хон ба шахсони масъул, ба иҷроқунандагон иборат буд.

Сарҳадоти ҳудуди давлати ташкилкардаи Муҳаммад Шайбонихон ҳар доим ҳам доимӣ набуд. Ҳусусан дар замони ҳукмронии Шайбонихон ба таркиби давлати вай ғайр аз Мовароуннаҳр ҳудудҳои Хоразм ва Ҳурисон медакомаданд. Пас аз марги вай Хоразм аз даст тамоман рафт. Қисми калони Ҳурисонро сафавиёни Эрон ишғол намуданд.

Дар даври Абдуллохони II гарчанде муддати кӯтоҳ буд, ҳудуди хонӣ боз вусъат ёфт. Масалан, Хоразм ва Ҳурисон боз ба хонии Бухоро мутеъ шуданд. Баъд аз вафоти ў Эрон ҳудуди Ҳурисонро гирифта бошад, Хоразм боз ба давлати мустқил табдил ёфт.

Дар ибтидиои асри XVI дар аснои юришҳои ҳарбии Шайбонихон ба Мовароуннаҳр ва Хоразм 500–600 ҳазор нафар ўзбекон аз Дашиби Қипчоқ даромаданд.

Дар ибтидиои асри XVI аҳолии хонӣ ғайр аз ўзбекони кӯчидаомада аз “туркҳои чигатоӣ” ва тоҷикҳо иборат буд. Дар манбаъҳои охирҳои асри XVII аҳолӣ аз ўзбекону тоҷикон иборат буданаш қайд шудааст.

Хонии Бухоро аз ҷиҳати маъмурӣ ба вилоятҳо ва ноҳияҳо тақсим шуда буд.

Дар хонӣ идораи олии давлат чун дар замони темуриён *даргоҳ*, ҳокимияти иҷроия мисли пешина *девон* (вазорат) ном дошт. Ба он девонбегӣ (сарвазир) раҳбарӣ мекард.

Девонбегӣ дар айни замон корҳои молия ва ҳоҷагии давлатро идора менамуд. Аммо дар замони шайбонихо фаъолияти девон чун дар замони темуриён нуфуз надошт. Боиси он мавқеи мансабҳои даргоҳ буда баланд набуд.

Боз як мансаби калони давлатӣ *оталиқ* буд. Таъсири сиёсати хон дар вилоятҳо бо нуфузи ба мансаби оталиқ таъиншуда муайян карда мешуд. Хон вилоятҳоро ба шаҳзодаҳо тақсим карда медод, лекин ба онҳо устод, раҳнамо карда, назоратчии худ, одами боваринокашро таъин менамуд. Ин шаҳси назоратчӣ, боэътиимод оталиқ ном дошт. Маънои он ҳомигӣ мекарда, ҷои падарро мегирифтаро дошт.

Боз як мансаб *парвоначӣ* ном дошт. Вазифаи вай аз расонидани фармонҳо, ҳуччатҳои расмии хон ба шахсони масъул, ба иҷроқунандагон иборат буд.

Амалдори дигар, ки дар мансаби *додхоҳ* кор мекард, аризаҳоро ба даргоҳ қабул мекард ва ба онҳо ҷавоб бармегардонд. Инчунин додхоҳ амал намудан ба мизонҳои адолатро низ назорат мекард.

Боз як мансабҳои давлатии муҳим *кӯкалдош* буд. Ба ин мансаб аз ҷумлаи шаҳсони ба хон бисёр наздик таъин мешуд. Кӯкалдош муносибати шаҳрвандонро нисбат ба сиёсати хон омӯҳта, даҳолатназарии ин сиёсатро таъмин мекард.

Агар аз нуқтаи назари имрӯз баҳо диҳем, *кӯкалдош* раҳбари идораи хизмати амнияти давлатӣ буд. Ў на фақат ба муносибати одамони оддӣ, балки ба муносибати амалдорони давлатӣ ва ҳатто валиаҳҳо нисбат ба ҳукмдор ҷавобгар буд.

Бо масъалаҳои муносибатҳои хон ва шаҳзодаҳо амалдоре, ки дар мансаби *ясовулиҳон* кор мекард, машғул буд.

Дар хонӣ мансаби *элликбошӣ* низ муҳим буд. Чунки шаҳси ба ин мансаб таъиншуда барои амнияти даргоҳ ва риояи тартиби муқарраршуда ҷавобгар буд.

Шайхулислом мавқеи калон дошт, ў бар иҷрои қонунҳои шариат назоратро мебурд.

Қозикалон тамоми марҳилаҳои корҳои судро раҳбарӣ менамуд.

Шаҳси лавозими *муҳтасиб* (раис)-ро ишғолнамуда дар, мамлакат ҳифзи тартиботи ҷамъиятий, риоя кардан ба маросим ва амалҳои динӣ, дурустии нарху наво дар бозорҳо ва тарозуҳоро назорат мекард.

Мансабдори дар вазифаи *меҳтар* буда дар ҷояш кор фаромудани закот ва дигар даромадҳоро назорат менамуд.

Дар хонӣ *нақиб* гарчанде лавозими давлатӣ ба ҳисоб намерафт, аммо шаҳси ба ин унвон соҳиббуда дар дарбори хон нуфузи баланд дошт. Чунончи, ў одами наздик ва бовариноки хон ба ҳисоб мерафт. Дар айни вақт ў дар назди хон мушовир (маслиҳатчӣ) оид ба масъалаҳои сиёсати дохилӣ ва ҳориҷӣ ба ҳисоб мерафт. Агар зарур шавад, вазифаи сафириро низ адо мекард.

Чуноне, ки дар мавзӯъҳои пешина гуфта шуд, дар идорақунии давлатии шайбониҳо анъанавӣ будани бисёр корҳо нигоҳ дошта шуда буд. Ҳукмдории олӣ, яъне хонӣ на аз падар ба фарзанд, балки ба намояндай солаш аз ҳама калони сулола мегузашт. Ҳусусан, Кӯчкунчиҳони баъди Муҳаммад Шайбониҳон ба таҳт нишаста, фарзанди Шайбониҳон набуд, амакаш буд. Ў бинобар он,

ки аз байни шайбониён шахси солаш аз ҳама калон буд, ба тахт нишааст. Дуюм шахси солаш бузург дар сулола додари Кўчкунчихони шайбонӣ Суюнчхӯча *валиаҳд* таъин шуд. Аммо аз сабаби он, ки ўпеш аз Кўчкунчихон вафот кард, тахти хонӣ ба вай насиб накард. Вале аз солҳои 40-уми асри XVI дар оқибати низоъҳои доҳилий ин анъана вайрон шуд. Акнун тахт аз падар ба фарзанд мерос шуда мегузашт.

Идоракуни маҳаллӣ Чуноне ки дар боло таъкид шуд, дар замони шайбониҳо хонӣ ба вилоят ва туманҳо тақсим мешуд. Вилоятҳо аз тарафи ҳокимоне, ки аз байни намояндагони сулола таъин мешуданд, идора мегардид. Ҳокимон низ мисли марказ маҳкамаи идоракуни худашонро ташкил қарда буданд.

Баъдтар, ҳокимияти марказӣ заиф шуду, баъзе сардорони қабилаҳои пурқудрат-амирон ба вазифа таъин мекардагӣ шуданд. Ноҳияҳоро (туманҳоро) ҳокимон идора менамуданд. Зинаи пасттари ни идоракунӣ *амлок* ном дошт (яъне соҳтори идоракуни иборат аз якчанд дехаҳои калону хурд). Амлокҳоро шахсе, ки аз тарафи ҳокими ноҳия таъин мешуд (амлокдор) идора менамуд.

Маъмурияти идоракуни амлок аз *амлокдор*, *мирзо* (котиб), *мироб*, *амин* (чамъкунандай андоз) ва *оқсақол* (садори ҳар як деха) иборат буд.

Баъзе тағиирот дар идоракуни давлатӣ дар замони аштархониҳо

бобат амалий шуда буд. Масалан, дар замони шайбониҳо шахси дар лавозими *оталиқ* буда бо лавозими *девонбегӣ*, ки баъд аз хон нуфуз дошт, баробар буд. Бо мурури вакт ў амири амирон шуд. Инчунин, дар даври аштархониҳо лавозими давлатии *қутволи дарбор* ҷорӣ қарда шуд. Вай аз ҳисоби маблаги давлат ба амал бароварда шудани корҳои соҳтмон, таъмири деворҳои қалъа ва иморатҳо, инчунин, корҳои ободониро сарварӣ менамуд.

Зиёда аз ин, дар даври аштархониҳо низоми девонҳо тамоман бекор қарда шуд. Дар марказ тамоми ҳокимият дар даргоҳ чамъ қарда шуд. Дар натиҷа девонҳо имконияти идоракуни ҳокимиҳои маҳаллиро аз даст доданд. Ин дар навбати худ дар вилоятҳо тамоми ҳокимият ба дasti ҳокимони вилоят ва он қувваҳои маҳаллие, ки

Дар замони аштархониҳо соҳти идоракуни давлат, аз нигоҳи моҳият дар муқоиса бо даври шайбониҳо қариб фарқ намекард, лекин баъзе тағиирот дар ин

онҳоро дастгирӣ мекарданд, гузаштанашро таъмин намуд. Ин омил дар замони аштархониҳо ҳокимияти марказири қариб ба нестӣ баровард.

- 1. Аз донишҳоятон аз фанни “Асосҳои давлат ва хуқуқ” такя карда истилоҳи “давлат”-ро эзоҳ диҳед.
- 2. Барои он, ки дар хониҳо ба заиф шудани ҳокимияти марказӣ роҳ дода нашавад, ба чиҳо бояд роҳ намедоданд?
- 3. Оид ба лавозимҳои асосии давлатӣ дар хонии Бухоро чиҳоро дониста гирифтед?
- 4. Ба фикри шумо, аз он лавозимҳои давлатие, ки бобоҳоямон дар идоракуни давлат ҷорӣ карда буданд, аз қадомаш имрӯз ҳам истифода бурдан мумкин?

Ҳоло дар соҳти идоракуни давлат дар Ўзбекистон қадом лавозим аз ҳама органи поёни чӣ ном доштанашро ва он чӣ гуна ташкил ёфтанишро аниқ кунед.

§ 10. Кори ҳарбӣ дар хонии Бухоро

Соҳти лашкари хонӣ Маълум аст, ки нуғузи сиёсии ҳар қадом давлат аз бисёр ҷиҳат ба қудрати лашкар (қўшин) вобаста аст, ки ин ҳақиқатро таъриҳи исбот кардааст. Аз ин боис шайбониҳо низ ба ташкили армияи тавонои ба замона муносиб муваффақ шуда буданд. Лашкар аз ҳамаи намуди яроку аслиҳаи он замон мавҷуда моҳирона истифода мебурданд.

Лашкар аз рӯи таркиб асосан аз аскарони *савора* ва *пиёда* иборат буд. Аз рӯи таркиб: ба қисмҳои қалб, қаноти рост ва чап, *манглай* (авангард), *илгор*, қаровули *манглай*, *туғчӣ*, ҳировул тақсим мешуд. Соҳти лашкар ва ҳаракати он ҳангоми юришҳои ҳарбӣ бонизом ва ботариб буд. Асоси лашкарро ҷузъитомҳои қаноти рост (*баронғор*) ва қаноти чап (*ҷавонғор*), инчунин ҳировул (қисми ақиб), қалб, яъне марказ ташкил медоданд. Ҳангоми сар шудани юриши ҳарбӣ дар пеши он қисми бо номи *илғор* мерафт. Вазифаи асосии он аз таъмини бехатарии роҳ, аниқ кардани ҷои камингоҳи душман иборат буд. Пас аз илғор манглай (*авангард*) мерафт. Ба он ҳимояи қалб аз ҳамлаи ногаҳонии душман супурда мешуд. Қисми қаровули лашкар аз посбонии умумии лашкар иборат буд.

Гулҳои калон ва *хурд* қисми маҳсус буда, сарқўмондони олӣ ва сарлашкарро ҳимоя менамуд. *Чаноҳ* бошад қисми маҳсус буд, ки вазифааш аз ҳимояи қанотҳои чап ва рост буд. Байни ҳамаи қисмҳо *хизмати чопарӣ* ташкил карда шуда буд. Ин хизмат ҳамаи фармон ва амрҳои сарқўмондони олиро ба саркардаҳо мерасонд.

Дар таркиби лашкар қисми туғҷӣ ҳам буд, ки он байрақи давлатиро посбонӣ мекард. Гайр аз ин қисми маҳсуси забонгирӣ (яъне ба асири гирифтани тарафи душман) ҳам буд. Баъзан, вақте вазъият тақозо намояд, ин хизматҳои маҳсус аз тарафи қисми илғор ва қаровули лашкар низ ичро карда мешуд. Ҳангоми амалиёти ҳарбӣ барои гузаронидани маросими қабули расмии сарқўмондони олӣ ҷои маҳсус-боргоҳ низ тайёр карда мешуд. Боргоҳ аз тарафи ҷузъитоми яккачини маҳсус ҳимоя карда мешуд.

Идоракуни лашкар, mansabҳои ҳарбӣ

Хон сарқўмондони олии лашкар буд. Қанотҳои росту чапи лашкар ва қалб ба султонҳо ва шаҳзодаҳои шайбонӣ супурда мешуд. Масалан, соли 1512 дар Ғиждувон дар ҷангӣ ҳалкунандай байни шайбониҳо ва сафавиҳо ба қисми қалб Убайдулло Султон, ба қаноти рост писари Шайбонихон Муҳаммад Темур, ба қаноти чап писари Кӯчкунчихон Абусаид Султон қумондонӣ карда буданд.

Амалдори ба мансаби *тавочии* лашкар таъиншуда бо масъалаҳои ҷамъоварии аскарони ҳарбӣ, тайёркунии онҳо ба юриши ҳарбӣ машғул мешуд. Инчунин оид ба масъалаи таъминоти моддии лашкар шахси масъул буд.

Касе, ки мансаби *ҷевачӣ* дошт, бо масъалаи таъмини лашкар бо яроқу аслиҳа машғул буд. Дар айни замон ў барои яроқу аслиҳаи хон низ ҷавобгар буд.

Супоришҳои алоҳидаи сарқўмондони олӣ ва саркардаҳоро афсаре бо номи *ясовул* ичро мекард.

Хон аз тарафи *қурҷӣ* посбонӣ карда мешуд. Байрақбардор байрақи давлатиро бардошта мегашт.

Сарвари қўрхона ба устохонаи яроқсозӣ сарварӣ менамуд. Тибқи анъана лашкар ба шумораи аскар нигоҳ карда тақсим карда мешуд. Ба онҳо ўнбошӣ, элликбошӣ, юзбошӣ ва мингбошиҳо сарварӣ мекарданд.

Яроқу аслиҳа

Лашкар бо силоҳхое, аз қабили *тир* ва *камон*, *найза*, *табарзин*, *шамшер*, *сипар*, чўқмор мусаллаҳ буд. Тиру камон аслиҳаи асосӣ буд. Онҳо ҳангоми ҳучум, ҳангоми мудофиаи шаҳр ё қалъа аслиҳаи боваринок буданд.

Чиҳози камонро чойгиркунанда сабоқ ном дошт. Барои худро ҳимоя кардани аскар *совут* (чавшан) ва *дубулга* роли калон мебозид.

Гурӯҳе, ки бо туфанг (милтиқ) мусаллаҳ буд, тӯфандоз ном гирифта буд. Дар лашкар ба истифодаи доимии туфанг аз асири XVI гузашта буданд. Дар он замон стволи туфанг аз мис тайёр карда мешуд. Баъдтар ба туфангҳои стволашон аз оҳан, ки дар давлати Усмонлӣ тайёр карда мешуданд, иваз шуданд. Аммо дар тамоми асири XVII тиру камон барои аскари савора аслиҳаи асосӣ ба шумор мерафт. Ҳангоми юришҳои ҳарбӣ барои ҳимоя намудани аспҳо аз тир болои онҳо матои болопӯши *кечим* мепӯшиданд. Ин болопӯш аз Европа низ оварда мешуданд.

Дар ҳаракатҳои ҳарбӣ аз *нафтандоз* (нефтро даргиронда партофтан) ва *манчаниқ* (сангпартоӣ) барин аслиҳа, ҳангоми муҳосираи шаҳр ё қалъаҳо, инчунин барои тит кардани сафи лашкари душман истифода бурда мешуданд.

Чуноне ки дар манбаъҳо қайд шудаанд, дар лашкари хонӣ аз *тӯп* (замбарак) низ истифода мешуд. Дар замони ҳукмронии аштархониҳо тараққиёти иқтисодии хонӣ торафт ақиб монд. Сабаби асосии он бекувват будани ҳокимияти марказӣ буд, ки боиси парокандагии сиёсӣ ҳам ҳамин шуд. Дар натиҷаи таназзули иқтисодӣ дар замони аштархониҳо лашкари доимӣ низ нигоҳ дошта нашуд.

1. Оид ба намудҳои лашкар чиҳоро дониста гирифтед?
2. Туғчӣ, байрақбардор, тавоҷӣ, ясовул ва ҷевачӣ, ки дар лашкар мансаби ҳарбӣ доштанд, барои қадом корҳо масъул буданд?
3. Лашкар бо қадом намудҳои яроқу аслиҳа мусаллаҳ шуда буд?

Бо ёрии муаллими “Тайёрии ибтидоии то даъватӣ”-и мактабатон аз қадом қисмҳои таркибӣ ташкил ёфтани армияи имрӯзai Ўзбекистонро аниқ кунед.

§ 11. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар ҳонии Бухоро

Муносибатҳои заминдорӣ

Шайбониҳо ба Мовароуннаҳр муносибатҳои нави истеҳсолиро наоварданд. Баръакс, муносибатҳои иҷтимоиеро, ки дар замони темуриҳо ташаккул ёфта буданд, қабул карданд ва ба онҳо мутобик шуданд.

Дар ҳонӣ ҳамаи замин мулки давлат буд. Ин мулк *мамлакаи подиоҳ* ё *мамлакаи сulton* номида мешуд. Тасарруф намудани замин дар ихтиёри ҳон буд. Ҳон заминҳои давлатро ба шакли мулки хос, мулки холис (*мулки ҳур*), мулк ва *вақф* тақсим карда буд.

Замине, ки бевосита ба худи ҳон мансуб буд, мулки хос ном дошт. Даромад аз ин замин ба ҳарочоти ҳон ва барои ҳайру эҳсон ба вақфҳо сарф карда мешуд.

Мулки холис замини аз давлат ҳаридашуда ба ҳисоб мерафт. Аммо ин кори осон набуд. Зоро мувофиқи шарт шахси заминро аз давлат ҳарида аз се ду қисми заминро ба ихтиёри давлат мегузошт. Боқӣ сяеки замин мулки вай ба ҳисоб мерафт ва аз супурдани андоз ба давлат озод буд.

Мулки замин дар шакли *суюргол* ва *танҳо* низ муқаррар шуда буд. Масалан, Муҳаммад Шайбониҳон ҳамаи заминҳои мансуб ба темуриҳо ва амалдорони аҳди темуриро мусодира кард. Онҳоро фақат ба намояндагони сулолаи ҳудаш тақсим карда дод.

Шакли суюрголи заминдорӣ пештар ҳамчун воситаи таъсирбахши дар итоати ҳон нигоҳ доштани соҳибони ин заминҳо хизмат мекард. Муҳаммад Шайбониҳон дар вақти дилҳоҳ ҷои ҳокимони вилоятро иваз менамуд. Соҳиби суюрголи ба ҳокимияти марказӣ каме беитоатӣ кардаро аз ин ҳуқуқ маҳрум месоҳт. Бо мурури вақт аз падар ба фарзанд ҳамчун мерос гузаштани суюргол муқаррар шуд.

Соли 1512 баъди он, ки шайбониҳо Мовароуннаҳро бори дуюм забт намуданд, сultonҳои шайбонӣ аз нав тақсим кардани вилоятҳои мамлакатро ба намояндаи бонуфузи шайбониҳо ба Ҷонибек Сulton супурданд. Мувофиқи ҳоҳиши он Самарқанд ба Кӯчкунҷиҳон, вилояти Тошканд ба Суюнҷӯча, Бухоро ва атрофи он ба Убайдулло Сulton ҳамчун мулки меросӣ дода шуд. Вилояти Миёнқол ба ихтиёри ҳуд Ҷонибек Сulton монд.

Ба хешу табори наздик тақсим шудани ҳудудҳо ҳукмронии оилаи ягонаи ҳукмронро дар кишвар таъмин кард. Соҳибони замин

ба лашкари ҳудудиашон қўмондонй мекарданд. Бинобар ин ҳам лашкар, ҳам лавозимҳои ҳарбӣ дар дasti намояндагони сулола чамъ шуда буд. Лекин мулкҳои суюрғол рафта-рафта ба пурзӯр шудани қувваҳои марказгурез сабаб шуданд. Бо мурури вақт онҳо ба хон низ итоат намекардагӣ шуданд. Дар замони шайбониҳо шакли дуюми заминдорӣ-танҳо низ қарор ёфт. Намуди иқтои заминдорӣ, ки то шайбониҳо мавҷуд буд, бо номи нав-танҳо (танаҳо) нигоҳ дошта шуд. Он ба арбобҳои давлатӣ, ҳарбиён, инчунин, амалдорони хурди давлатӣ барои хизматҳои содиқонаашон дар назди давлат дода мешуданд.

Соҳибони танҳоро *танҳодорон* мегуфтанд. Ҳачми танҳо ба хизмати танҳодорон нигоҳ карда аз якчанд хонадон ё якчанд деҳот иборат буд. Ба танҳо на фақат заминҳои кишт, балки осиёб ва ҷувозхонаҳои дар ин ҳудуд ҷойгирифта ва даромади онҳо илова карда дода мешуд. Ҳамин тарик, табакаи нави заминдорон пайдо шуд. Аммо танҳо мулки ҳусусии танҳодорон ба ҳисоб намерафт. Танҳодор агар аз хизмати давлатӣ равад ё вафот кунад, заминҳои танҳо ба дигар хизматчии давлатӣ дода мешуд.

Ислоҳоти шайбониҳо Дар замони шайбониҳо ҳачми заминдории шакли вакф зиёд шуда рафт.

Зиёд шудани намудҳои заминдорӣ ба кам шудани даромади андоз ба ҳазинаи давлат оварда расонд. Кам шудани даромади андоз шайбониҳоро маҷбур намуд, ки барои тараққӣ додани соҳаи қишоварзӣ ҷораву тадбирҳо андешанд. Деҳқонон ва заминдoronи хурд, ки аз бори вазнини андозҳо ва ҷабру зулми мулкдорон, инчунин нооромиҳо дар доҳили мамлакат ҳаста шуда, ҷои иқомати ҳудро тарқ карда буданд, баргашта оварда ва заминҳояшон баргардонида дода шуданд. Барои ба истеҳсолот даровардани замин давлат ба онҳо ёрӣ расонд.

Муҳаммад Шайбониҳон барои ба тартиб даровардани иқтисодиёти ҳонӣ ва инкишиф додани савдо соли 1507 ислоҳоти пул гузаронд. Мувоғиқи он ба ҷои тангаҳои андозаву вазнашон гуногуне, ки то ин вақт дар муомила буданд, тангаи якхела иборат аз 5,2 грамм аз нукра ва мис сиккашуда ҷорӣ гардид. Дар замони темуриён вазни як тангаи нуқрагин 4,8 грамм буда, қимати он ба шаш тангаи мисӣ баробар буд. Пас аз ислоҳот қимати тангаи нуқрагини 5,2 граммӣ ба 24 тангаи мисӣ баробар карда шуд. Ин ислоҳот дар айни вақт

Тангаи мисин. Асри XVI

ба боло бурдани имконияти додани андоз барои дехқонон, ба афзоиши мулки давлатӣ хизмат кард.

Ин ва дигар ислоҳоте, ки Шайбонихон дар амал гузаронд, бо моҳияти худ барои мустаҳкам шудани ҳокимиияти марказӣ хизмат карданд.

Ислоҳоти пулии гузаронидаи Абдуллохони II Шайбонӣ низ дар таърихи хонии Бухоро аҳамияти калон дошт. Вай барои татбиқи ин ислоҳот болоравии нархи нуқрато ба инобат гирифт. Бино ба ислоҳот қимати як тангаи нави нуқрагин ба 30 то, қӯҳнааш ба 27 то тангаи мисӣ баробар карда шуд. Ба туфайли ислоҳоти пулии Абдуллохони II тангаи нуқрагин ба миқдори зиёд бароварда шуд. Дар натиҷа нархи баландшудаи нуқра пеши роҳи ба дигар давлатҳо ба миқдори зиёд рафтани онро гирифт. Вай сикка задани пули тиллоиро низ ба роҳ монд ва ба таркиби он омехта накардани дигар маъданҳои қимматашон пастро худаш назорат кард. Ин пулҳо барои муомила ба тамоми ҳудуди хонӣ ҷорӣ карда шуд. Ин ислоҳот дар навбати худ ба мутамарказ шудани ҳокимиият, ба ҳазинаи давлат ворид шудани даромади зиёд оварда расонд. Инчунин барои пеш рафтани савдои дохилӣа хориҷӣ шароит фароҳам овард.

Ҳаёти иқтисодӣ Дар замони шайбониҳо низ зироаткорӣ соҳаи асосии иқтисодиёт шуда монд. Пешравии он ба то чӣ андоза муваффақиятнок ҳал кардани муаммоҳои обёрии сунъӣ вобаста буд. Аз ин боис ба ин масъала эътибори ҷиддӣ дода шуд. Намояндагони сулола ҷораҳои пурсамар истифода бурдани дарёҳои Сангзор, Ҷирчиқ, Сирдарё, Амударё, Вахш ва Мурғобро диданд.

Барои обёрии заминҳои вилояти Кеш аз шоҳобҳои Қашқадарё 10 то канал кофта шуд. Корҳои обёрии сунъӣ хусусан дар замони Абдуллохони II васеъ инкишоф ёфт. Масалан, дар байни солҳои 1556 – 1585 дар дарёи Зарафшон якчанд ҷархфалакҳо, обанборҳои бисёр бунёд карда шуд. Дар наздикии Оқҷоби ноҳияи Нурато ба

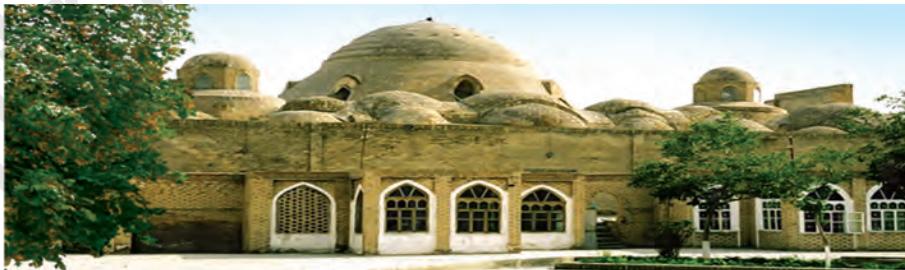
Кўпруки болои дарёи Зарафшон—тақсимоти об

Сарбанди Абдуллохон

чои осори сарбанди қадимаи дар дараи Бекларсой сарбанди бузурги об—банди Абдуллохон сохта шуд. Дарҳои онро болои дарғот истода кушодан ё пўшидан мумкин буд. Дар обанбори Абдуллохон 1 миллиону 200 ҳазор метри мураббаъ об чамъ мешуд.

Абдуллохони II ба масъалаи таъмири рооҳо, сохтани сардобаҳо, корвонсаройҳо низ эътибори алоҳида медод. Хусусан, соли 1577 дар Бухоро бозори калони боляш пўшида—тим сохта шуд. Ин иншоот тими Абдуллохон ном гирифт.

Тими Абдуллохон

Андоз ва ўҳдадориҳо

Андози асосие, ки дар хонӣ аз заминҳои обёришаванда гирифта мешуданд, хироҷ буд. Вай аз 30 то 40 фоизи даромадро ташкил медод. Барои баровардани ҳароҷоти муассисаҳои давлатӣ, лашкар ва ҳонаводаи ҳон андози *иҳроҷот* ситонида мешуд. Андози молу мулки аҳолӣ закот, андози маҳсус, ки барои ҳукмдор ғун мешуд, зобитона, андози ҳарбӣ-мадади лашкар номида мешуд. Агар давлат ба пул мӯҳтоҷ шавад, андозҳои фавқулодда ҳам ҷорӣ менамуд.

Ба аҳолӣ маҷбурияти меҳнатие низ бор карда шуда буд, ки дар назди давлат албатта бояд мегузашт. Он ясоқ ном дошт. Ин ўҳдадориҳо ҷалб кардани аҳолиро барои қандани канал, заҳбурҳо, соҳтмони роҳ ва кӯпрукҳо, тайёркунни ҳошок дар назар медошт. Дар солҳои авҷгирии ҷангҳои байниҳамдигарӣ андозҳо барои якчанд сол пешакӣ ғундошта мешуданд. Дар солҳои вазнин бар дӯши аҳолӣ андози *ҷизъя*—сарикасӣ бор карда мешуд.

1. Дар ҳонии Бухор қадом намудҳои заминдорӣ мавҷуд буданд ва онҳо чӣ гуна ташкил шуда буданд?
2. Мулки ҳолис чӣ гуна ба вуҷуд меомад?
3. Дар бораи оқибатҳои манғии заминдории суюрғол ҷиҳоро дониста гирифтед?
4. Ислоҳоти пулиро, ки Шайбониҳон ва Абдуллоҳони II гузарониданд, бо яқдигараш муқоиса намоед ва ҳулосаҳоятонро баён қунед.
5. Корҳоеро, ки барои пеш бурдани соҳаи қишоварзӣ (зироат) дар ҳонии Бухоро амалӣ шуданд, қайд қунед.

Ба саволҳои зерин ҷавобҳо ёфта биёед.

1. Дар Республикаи Ўзбекистон кай ислоҳоти пул гузаронида шуд?
2. Мисли замонҳои пешина имрӯз ҳам замин мулки давлатист. Дар Ўзбекистон ҳоло аз ин мулк чӣ гуна истифода мебаранд?

§ 12. Сиёсати ҳориҷии ҳонии Бухоро

Муносибатҳои ҳонии Бухоро ва Россия

Муносибатҳои байни ҳонии Бухоро ва Россия дар нимаи дуюми асри XVI инкишоф ёфтанд. Абдуллоҳони II барои беҳтар кардани алоқаҳо бо Россия ҳаракат карда, ҳамин зайл

аҳволи сиёсии давлаташро мустаҳкам карданӣ буд. Зеро дар замони подшоҳ Иван Грозний мавқеи Россия боло рафта буд. Ҳусусан, хонии Қазон (соли 1552), хонии Ҳочитархон (1556), ҳудудҳои соҳили Волга ва Сибири Ғарбӣ аз тарафи Россия забт карда шуданд. Ин ҳолат ба Россия барои назорат кардани роҳҳои савдо имконият дод.

Ба роҳ мондани савдо дар вилоятҳои атрофи Волга барои савдогарони аз хонии Бухоро омада хеле мусоид буд. Барои онҳо мамлакати наздиктарини ҳамсоя Россия шуда монда буд. Зиёда аз ин наздикии дину забон бо тоторҳои Қазон, оренбургиҳо ва бошқирдҳо низ аҳамияти калон дошт. Солҳои 1557—1558 аз хонии Бухоро ба Москва сафир фиристода шуд.

Дар айни вақт Россия низ аз инкишофи савдо бо хонии Бухоро манфиатдор буд. Ин манфиатдорӣ пеш аз ҳама дар ҳаридани молҳои Россия аз тарафи аҳолии хонӣ буд. Сониян, Россия ба воситаи Осиёи Миёна имконияти инкишоф додани алоқаҳои савдоиро бо дигар кишварҳои Осиё пайдо мекард. Дар ин ҷо пеш аз ҳама баромадан ба Ҳиндустон ба инобат гирифта шуд. Соли 1555 дар Москва “Компанияи Москва” ташкил карда шуд, ки ба инкишофи алоқаҳои иқтисодии англису рус бояд хизмат мекард. Соли 1558 компания барои кушодани роҳ ба Шарқ ба воситаи Россия сафираш Антоний Ченкинсонро ба Бухоро фиристод. Сафирро Абдуллохони II қабул кард. Дар натиҷаи сафирии Антоний Ченкинсон пеш аз ҳама байни Россия ва хонии Бухоро алоқаҳои хуби савдо ва дипломатӣ ба роҳ монда шуд.

Дар муносибатҳои Россия бо Бухоро масъалаи ба сафари Ҳаҷ ба Макка рафтани шаҳрвандони хонии Бухоро ба воситаи Аштархон (Астрахон) низ нақши муҳим дошт. Чунки роҳи аз ҳама мусоиди ба Ҳаҷ ба воситаи Ҳурросон аз тарафи сафавиҳои Эрон таҳти назорат гирифта шуда буд. Дар масъалаи ҳал намудани ба воситаи Аштархон ба сафари Ҳаҷ хонии Бухоро бо давлати Усмонлӣ якҷоя ҳаракат карданӣ шуд. Ин беҳуда набуд. Зеро султонҳои давлати Усмонлӣ халифаи олами мусулмон ба ҳисоб мерафтанд.

Иван Грозний

Дар асри XVI аз тарафи европоиҳо кушода шудани роҳҳои баҳрии савдо аҳамияти Роҳи бузурги абершимро паст кард. Аз ин сабаб Аз ин сабаб давлати Усмонлӣ камаш аз нигоҳ доштани назорати роҳи Аштархон манфиатдор буд. Аз ин рӯ барои сар кардани ҳаракатҳои ҳарбии зидди Россия қарор намуд. Табиист, ки султони Усмонлӣ инро ҳаракати кушодани роҳи сафари Ҳаҷ зълон кард.

Соли 1569 байни Россия ва давлати Усмонлӣ ҷанг сар шуд. Дар ҷанг давлати Усмонлӣ мағлуб шуд. Сарфи назар аз он султон аз Россия талаб кард, ки роҳи сафари Ҳаҷро кушода монад. Дар ниҳояти кор Россия соли 1572 талаби султонро қонеъ намуд.

Манфиатҳои Россия – Бухоро дар Сибир низ бархӯрд. Зеро Сибири Ҷанубу Фарбӣ ба таркиби улуси шайбон дохил мешуд.

Соли 1563 Шайбонӣ Кӯчимхон бо кӯмаки Абдуллохони II ба таҳти хонии Сибир нишастан.

Соли 1581 Россия бар зидди хонии Сибир таҳти сарварии Ермак лашкар фиристод. Аввал ўғалаба кард, аммо соли 1584 ба мағлубият дучор омада, ҳалок шуд. Абдуллохони II бо бартараф намудани зиддиятҳои дохилии давлати худаш ва юришҳои ҳарбӣ банд шуда, минбаъд ба Кӯчимхон ёрдам дода натавонист. Аммо дар мактуби фиристодааш ба Кӯчимхон ба туфайли бартараф намудани зиддиятҳои дохилӣ ва мочароҳо аз ҳалокат нигоҳ доштани хониро қайд карда буд. Баъд аз он худудҳои забткардаи Россияро баргардониданашро таъкид кард. Аммо соли 1558 дар ҷанги ҳалқунанда байни Россия ва хони Сибир лашкари рус ғалаб кард.

Соли 1598 баъди вафоти Абдуллохони II ва Кӯчимхон таъсири сиёсии хонии Бухоро ба Сибир тамоман ба нестӣ расид. Аммо корҳои савдо давом мекарданд.

Дар асри XVII дар Россия давлати мутамарказ ташаккул меёфт. Дар охири аср Россия ба яке аз давлатҳои қудратманди Европа табдил ёфт. Бозори умумироссия ташкил шуд. Ин омилҳо барои Россия зарурияти ҳаётии инкишоф додани муносабатҳои савдоиро бо хониҳои Осиёи Миёна ба вучуд овард. Дар натиҷа Россия аз соли 1620 то соли 1675 ба хониҳо 4 маротиба сафиронашро фиристод. Дар асри XVII байни Осиёи Миёна ва Россия ҳаҷми савдо, мубодилаи мол 100 ҳазор рублро ташкил медод.

Сафирони Россия факат бо ҳалли масъалаи вусъати алоқаҳои савдоӣ маҳдуд нашуданд. Хусусан, ба сафири Россия И.Д.Хоҳлов, ки соли 1620 ба Бухоро омада буд, вазифаи ҷамъоварии маълумот

оид ба аҳволи сиёсии хориции хонии Бухоро, бовар кунонидани хон ба қудрати Россия, муфассал омӯхтани қувваҳои мусаллаҳи хонии Бухоро, аҳволи ҳазинаи хонӣ, муносибатҳои Бухоро-Хива ва монанди инҳо низ супурда шуда буд. И.Д.Хоҳлов ин вазифаҳоро бомуваффақият иҷро намуд.

Муносибатҳои Бухоро—Россия дар асри XVIII Дар асри XVIII дар муносибатҳои хонии Бухоро ва Россия даври нав оғоз ёфт. Дар ин давр дар алоқаҳои савдои

Россия бо хониҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла бо хонии Бухоро сиёсати поймолкунӣ амалӣ карда мешуд. Ҳусусан, миқдори боч баланд карда шуд.

Дар айни замон дар Россия қайфияти амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ, ҷашм ало кардан ба сарватҳои табиӣ пурзӯр шуд. Россия ҳусусан ба тиллои Осиёи миёна мароқ зоҳир мекард.

Пётри I Бухороро аз нигоҳи сиёсӣ давлати ба Россия баробар намешуморид ва дар амал ба он фишор меовард.

Бо ҳамин мақсад соли 1718 дар соҳили дарёи Иртиш шаҳрero (Семипалатинск) иборат аз ҳафт қўргон бунёд кард. Ин ҳолат хонии Бухороро ба ташвиш андоҳт. Аз ин сабаб ҳам Абулфайзҳон ба Россия сафир фиристод. Вай дар мактубаш аз Россия ба Бухоро фиристодани сафирашро ҳам дарҳост намуд. Ҷавобан ба он ҳукумати Россия соли 1721 Флорио Беневениро сафир карда фиристод. Ба сафири Россия инчунин вазифаҳои омӯхтани роҳҳои дарёӣ ва ҳушкӣ ба Осиёи Миёна барандаро, аниқ карданӣ имкониятҳои вусъати савдои русро, гирифтани розигии хони Бухоро дар бобати ташкили иттифоқ бо Россия, ба хон гвардиячиёни русро таклиф кардан, аниқ намудан ҷои конҳои тилло ва миқдори он ва ба ҳарита даровардани онҳо, аҳволи қалъаҳо ва лашкар ва аҳволи доҳилии хонӣ, инчунин муносибатҳои байни Бухоро бо Эрон, Хива ва давлати Усмонлӣ супурда шуда буд.

Ф. Беневенини дар Бухоро 3,5 сол зиндагӣ карда, оид масъалаҳои бар дӯшаш гузошта маълумот гирд овард ва соли 1725 ба Петербург баргашта рафт.

Гарчанде нияти Пётри I оид ба истило карданӣ диёрамон дар вақти ҳаётиаш ҷомаи амал напӯшид, баъдтар аз тарафи ворисони вай амалӣ гардид.

Муносибатҳои Бухоро—Эрон Ҷои барҳӯрди манфиатҳои Бухоро ва Эрон ҳудуди Ҳурросон буд. Зеро Ҳурросон аз нигоҳи ҳарбию сиёсӣ, савдои иқтисодӣ аҳамияти

калон дошт. Файр аз ин Хурасон дар самти хонии Бухоро, Эрон ва Ҳиндустон вазифаи дарвозаи ба худ хосро ичро менамуд. Дар масъалаи назорати Хурасон байни шайбонихо ва сафавиҳо муборизаи шадид мерафт. Оиди ин масъала дар замони Муҳаммад Шайбонихон, Убайдуллохон ва Абдуллохон II шайбонихо бартарӣ доштанд. Ҳусусан Абдуллохони II шаҳрҳои азими Хурасон, аз ҷумла, Марв, Нишопур ва Машҳадро забт кард.

Абдуллохони II дар муборизаи зидди Эрон барои иттифоқ бастан бо давлати Ӯсмонӣ ҳаракат кард. Аммо ба мақсад нарасид ва ниҳоят дар бобати аз Мовароуннаҳр ҷудо кардани Хурасон Эрон муваффақ шуд.

Дар замони аштархонихо низ муносибатҳо бо Эрон тезутунд монданд. Соли 1740 Эрон хонии Бухоро ба давлати мутеъ табдил дод.

Муносибатҳои Бухоро-Ҳиндустон

Дар бобати ба роҳ мондани муносибатҳои байни салтанати Бобуриён дар Ҳиндустон ва хонии Бухоро саҳми Бобур ва Кӯчкунчихон калон аст. Дар замони ҳукмронии Кӯчкунчихон хонии Бухоро давлати Бобуриҳоро эътироф кард. Байни онҳо муносибатҳои савдо ва сафирӣ ба роҳ монда шуданд.

Сафири Бухоро ба Бобур аз номи хон ҳадяҳои ноёб ибрат аз мавизҳои машҳур, зардолии субҳонӣ ва монанди он, инчунин 200 сар аспи нағзро оварда буд. Дар навбати худ Бобур ҳам ба хонии Бухоро сафирон фиристод. Ин гуна муносибати ду давлат дар даври шайбонихо минбаъда ва подшоҳони бобурӣ боз ҳам вусъат ёфтанд. Ҳусусан, дар муборизаи Абдуллохони II бар зидди сафавиҳо бобуриҳо низ ҳаракат карданӣ шуданд. Аз ин сабаб Абдуллохони II чанд бор ба ҳузури Бобур сафир фиристод. Абдуллохони II ба Ақбаршоҳ дар масъалаи тақсим кардани Эрон дар байнашон таклиф ҳам кард. Лекин Ақбаршоҳ ба ин розӣ нашуд. Чунки Ақбаршоҳ подшоҳе буд, ки сиёсати таҳаммулро байни шаҳрвандони

Ақбаршоҳ

давлатҳои дину эътиқодашон дигар-дигар дар мамлакаташ чорӣ карда буд. Зиёда аз ин ў бо Эрон муносибатҳои нек дошт.

Соли 1586 Акбаршоҳ дар мактубаш ба номи Абдуллохони II аз хусуси як қисми Эронро зер карда гирифтани давлати Усмонӣ дар ташвиш буданашро баён кардааст. Дар айни вақт зарурияти Бухоро ва Ҳиндустон якҷоя ба Эрон кўмак расонданашонро ҳам таъкид кардааст. Аммо аз сабаби он, ки Эрон давлати шайбонихоро яке аз рақибҳои асисии сиёсӣ медонист, ба пешниҳоди Акбаршоҳ Абдуллохони II розӣ нашуд.

Дар замони ҳукмронии Бобуриҳо Шоҳчаҳон ва Аврангзеби Оламгир алоқаҳои савдоӣ бо аштархониҳо давом дода шуд.

- ?
  - 1. Кадом омилҳо барои инкишофи савдои байни Бухоро—Россия хизмат карданд?
  - 2. Дар кадом масъалаҳо манфиатҳои Бухоро ва Россия ба ҳам барҳӯрданд, қайд кунед
  - 3. Аз чӣ сабаб дар муносибатҳои Россия—Бухоро дар асри XVIII тағијирот ба вучуд омад?
  - 4. Оид ба муносибатҳои Бухоро—Эрон чиҳоро дониста гирифтед?
  - 5. Ҷиҳатҳои асосии оид ба муносибатҳои Бухоро—Ҳиндустонро қайд кунед.

 Холо оид ба соҳтмони стансияи барқии атомӣ дар Ўзбекистон аз тарафи Федератсияи Россияи дӯст маълумотҳо ҷамъ оваред.

§ 13. Ҳаёти мадани хонии Бухоро

Инкишофи илму фан Дар байни ҳукмдорони шайбонӣ низ арбобони давлатии рӯшанфикр ҳам буданд. Онҳо таълими мадрасаро гирифта, донишҳои дунёвию диниро аз бар карда буданд. Инчунин онҳо забонҳои ўзбекӣ, форс ва арабиро медонистанд. Ҳусусан дар бобати шеърият хеле боистеъдод буданд. Форсиро ба дараҷаи навиштани ғазал мукаммал медонистанд.

Хизмати намояндагони сулола барои инкишоф додани илму фан, адабиёт, санъат ва меъморӣ қалон буд. Аммо шайбонихо дар бобати инкишофт додани илму фан, ба дараҷаи эътирофи ҷаҳонӣ баровардани онҳо ба темуриҳо вориси муносиб шуда натавонистанд.

Дар замони шайбониҳо тиббиёт, математика ва астрономия барин фанҳо ба дараҷаи маълум инкишоф ёфтанд. Инкишофи илми тиббиёт бо номи *Муҳаммад Мазид*, ки ўро дар замонаш “ифтихори табибон” меномиданд, ҷарроҳ мавлоно Бақо, табиби бемориҳои ҷашм *Шоҳалӣ ибни Сулаймон*, муаллифи асари “Барномаи даво кардан” *Султоналии Самарқандӣ*, Убайдуллоҳи *Қаҳҳол*, ки бо таълифи асарҳои оид табобати бемориҳои ҷашм машҳур гашта буд, вобаста аст. *Муҳаммад Амин*, *Бобокалони Самарқандӣ*, *Мавлоно Кавқабӣ* ба инкишофи илми математика, *Муҳаммад Ҳусайнӣ Бухорӣ* бо асараи “Маърифати ёфтани тарафи Қиблა”, *Маҳмуд ибни Аҳмад* Фарозӣ бо “Рисола оид баробарии фазоҳои Мөҳ” дар пешрафти илми астрономия ҳиссаи муносиб гузаштаанд.

Мутаассифона дар замони аштархониҳо дар ҳаёти ҷамъият мутаассиби динӣ васеъ паҳн шуд. Аз ҳама бечуну ҷаро итоат кардан ба ақидаҳои динӣ талаб карда мешуд. Ин гуна омилҳо ба инкишофи илму фан таъсири манғӣ расонд. Лекин сарфи назар аз онҳо илму фан дар як ҷо наистод.

Хусусан муддариси мадрасаи Мири Араб *Муҳаммад Шариф Бухорӣ* оид ба оид ба илмҳои таъриҳ, фикҳ, забоншиносӣ, астрономия ва дигар илмҳо беш аз 20 асар таълиф намуд, ки тасдиқи гуфтаҳои болоянд. Аз байни онҳо асари “Маслиҳатҳои муғид ба ҳоқон” аҳамияти ҷудогона дорад.

Дар замони ҳукмронии Субҳонқулиҳон илми тиббиёт инкишоф ёфт. Бо ташаббуси ў дар Бухоро “Дор-уш-шифо” соҳта, табобати беморон ба роҳ монда шуд. Мадрасаи махсуси тиббӣ соҳта, шифокорон тайёр карда мешуданд. Субҳонқулиҳон китобхонаи нодири оид ба тиббиёт дошт. Вай “Оид ба тиббиёти муолиҷавии Субҳонӣ” китоб ҳам навишта буд.

Таърихнависӣ Дар аҳди шайбониҳо дар соҳаи таъриҳ китобҳои қалон оғарида шуданд. “Шайбонинома”-и Камолиддин Биноӣ, “Шайбонинома”-и *Муҳаммад Солеҳ*, “Таърихи Рашидӣ”-и *Муҳаммад Ҳайдар*, “Меҳмонномаи Бухоро”-и *Файзуллоҳ ибни Рӯзбехон*, “Абдуллонома”-и Ҳофиз Таниши Бухорӣ “Шарафномаи шоҳӣ”), “Таърихи ҷадиди Тошканд”-и Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандӣ аз ҷумлаи онҳоянд.

Асари “Шайбонинома”-и Камолиддини Биноӣ воқеаҳоеро, ки дар мобайни аз миёнаҳои асри XV то ибтидои асри XVI дар Ҷашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр рӯй додаанд, дар бар мегирад. Инчунин

дар бораи муносибатҳои байни шайбониҳо бо сафавиёни Эрон маълумоти муҳим медиҳад.

“Шайбонинома”-и Муҳаммад Солеҳ ба забони ўзбекӣ таълиф шуда, ба лашкаркашиҳои ҳарбии Шайбониҳон бахшида шудаанд.

Муаллифи асари “Абдуллонома” асари мазкурашро ба истилои Мовароуннаҳр аз тарафи Чингизхон, барпо шудани хукмронии чингизиҳо, ташкил шудани давлати Абулхайрхон дар Даҳти Қипчоқ, юришҳои ҳарбии Шайбониҳон, аҳволи фарорасида дар Мовароуннаҳр баъд аз вафоти он, муборизаи Абдуллоҳони II барои муттаҳид кардани мамлакат аз ҷиҳати сиёсӣ бахшида шудааст.

Дар асри XVII-нумаи якуми асри XVIII низ дар Бухоро оид ба илми таъриҳ якчанд асарҳои арзишманд навишта шуданд. Ҳусусан “Таърихи Муқимхонӣ”-и Муҳаммад Амин Юсуф Мунисӣ, “Убайдуллонома”-и Муҳаммад Амин Бухорӣ, “Таърихи Абулфайзхон”-и Абдураҳмон Толеъ аз ҷумлаи он асарҳоанд.

Адабиёт Дар адабиёти ин давр Муҳаммад Шайбониҳон, چияни ў Убайдуллоҳон, Камолиддин Биноӣ, Муҳаммад Солеҳ ва дигарон нақши алоҳида доранд.

Муҳаммад Шайбониҳон қисми асосии умрашро гарчанде дар ҷангу ҷидолҳо гузаронида буд, дар айни замон бо шеърият ҳам машғул мешуд. Вай асари бадеии аз ҳудаш болоро мерос гузошта рафтааст. Асарҳои ўро ба гӯшаву канорҳои гуногуни дунё бурдаанд. Масалан, маҷмӯаи ягонаи ашъори ў “Девон” дар китобхонаи шаҳри Истанбул нигоҳ дошта мешавад.

Дар шеърҳои Муҳаммад Шайбониҳон ҳусусан шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро бештар аз ҳам мадҳ карда мешаванд. Ҷунончи, дар яке аз шеърҳояш Самарқандро ба биҳишт монанд мекунад. Масалан, ў ҷунунин навиштааст:

*Нарафта аз дилам асло чу дидори Самарқандаш,
Парида бар назар ҳар лаҳза гулзори Самарқандаш.
Агар шаҳде чу бошад ҳам латифу хуби ин олам,
Бувад, аммо беҳ аз ҳар ҷиз бемори Самарқандаш.*

Шаҳри Бухороро ба дараҷаи Каъба васф менамояд.

Ҷияни Муҳаммад Шайбониҳон Убайдуллоҳон бо ғазал, рубойӣ, қитъаҳояш ба инкишофи шеърият ҳиссаи қалон гузоштааст. Ў бо таҳаллусҳои “Убайдӣ”, “Убайдулло”, “Қул Убайдӣ” эҷод кардааст.

*Мўҳточро хамидан, асли каромат ин аст,
Коре, ки нест баъдаш асло маломат ин аст.
Дар ду ҷаҳон, солик, имонро нигаҳбон,
Бахшанда ҳам наҷоти рӯҳи саломат ин аст.*

Вай азбаски забонҳои форсии арабиро нағз медонист, ба ин забонҳо низ эҷод намудааст. Ў шеърҳои ўзбекӣ, форсӣ ва арабиашро ба се девон ҷамъ меовараад. Минбаъд онҳо дар як муқова ҷамъ шуда номи “Куллиёт”-ро мегиранд.

Инкишофи рубоинависӣ баъд аз Бобур Мирзо бо номи Убайдуллоҳон марбут аст. Вай дар айни вақт анъанаи ҳикматнависиро, ки Аҳмад Яссавӣ ба он асос гузошта буд, инкишоф дод.

Китобхонаҳои Муҳаммад Шайбонихон, Абдулазизхон ва Абдуллоҳони I ва II ҳазинаҳои аҷоиби замонаи худ ба ҳисоб мерафтанд.

Дар муҳити адабии асри XVII-нумаи якуми асри XVIII мақоми Бедил (*Мирзо Абдулқодирӣ Бедил*, 1644—1721) хеле бузург аст. Ў аслан аз Кеш (Шаҳрисабз) буда, дар Дехлӣ вафот кардааст. Асари бузурги насрӣ ў “Чор унсур” буда, оид ба ҳаво, об, замин ва оташ, инчунин оиди растаниҳо, ҳайвонот ва пайдоиши инсон аст. Вай дар шеърияташ ҷабру зулм, беадолатӣ барин иллатҳоро маҳкур мекунад. Бедил бо номи “Абулмаъонӣ шӯҳрат ёфтааст.

Боз як намояндаи адабиёти ин давр шоир Саиди Насафӣ аст. Вай дар Насаф (Қаршӣ) таваллуд шудааст. Ҳамзамононаш ўро “Султони таҳти шоирони Бухоро” мегуфтанд.

Асари машҳури пур аз маҷозу мунозираи вай “Ҳайвонотнома” аст. Насафӣ дар асари мазкур ба воситаи мисоли ҳайвонҳо ба ҷабру зулме, ки ашрофон ва амалдорон ба ҳалқ мекунанд, пораҳӯрии онҳо ва пастии маънавиашон назари танқидӣ баён менамояд. Дар мисоли гург ва шер шоир дарранда будани ашрофонро фош мекунад. Дар асар шер гарчанде бар ҳамаи ҳайвонҳо ғалаба мекунад, пеши тимсоли ҳалқи меҳнаткаш-мӯрҷа мағлуб мешавад.

Дар адабиёти ин давр Турдии Фароғӣ низ ҷои муносиб дорад. Турдӣ беадолатиҳои дар ҷамъият бударо, хусусан Субҳонқулихон чӣ гуна бо андозҳои вазнин мардумро дучори азият карда буд, ошкоро ва ҷасурона танқид карда буд.

*Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Ғасп ила молин олиб, қўймадингиз битини.*

(Яъне, мисли саг ҳамаи фақиронро хўрдед, молашонро дуздида, ҳатто шабушкашро намондед.)

Турдй бо забони халқ ба парокандаги сиёсиеро, чанхой мардумкушро лаънат хондааст. Вай қавму қабилаҳоро ба ҳамкорӣ даъват намудааст. Оқсақолони авлод ва бекҳоро ба иттифоқ шуда кор бурдан тақозо кардааст. Айнан дар ин ҷо шеъри “Бекҳои дилтанг” (“Тор кўнгиллик беклар”) и Турдй аҳамияти алоҳида дорад:

*Тор кўнгиллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидир, тенглик қилинг...*

(Бо ҳамин мазмун бекҳоро ба инсоғу таҳаммул даъват кард.)

Меъморӣ Ҳукмдорони шайбонӣ барои обод кардани Бухоро ва атрофи он ҳаракат карданд. Дар давоми асри XVI бисёр биноҳо, маҷмӯаҳои меъморӣ, иншоотҳое бунёд карда шуданд, ки зимни соҳтани онҳо имкониятҳои муҳандисии он давр истифода шуданд ва ин биноҳо ба дарааи маънавият ва маданияти ҷамъият ҳамоҳанганд.

Аз байни онҳо мадрасаҳои *Мирӣ Араб*, *Абдуллоҳон*, *Кулобобо Кўкалдош*, *Нодир Девонбегӣ*, Эрназар элчӣ дар Бухоро; Шайбонихон дар Самарқанд, Бароқхон ва Кўкалдош дар Тошканд намунаҳои дураҳшони меъморӣ мебошанд. Мадрасаи Бароқхон аз тарафи писари ҳукмдори шайбонӣ Суюнчхӯчаҳон Бароқхон соҳта шуд. Баландии гумбази мадраса 22 метрро ташкил медиҳад. Дар ин мадраса солҳои мустақилии диёрамон низ корҳои бузурги таъмир амалӣ шуданд.

Дар асри XVII қиёғаи ҳозираи ансамбли *Регистон* дар Самарқанд ҳосил шуд. Дар нимаи якуми асри XVI ҳокими Самар-

Нодир Девонбегӣ

Майдони Регистон

қанд Ялангтӯш Баҳодур дар майдони Регистон, ки ба ҳолати вайрона омада буд, рӯ ба рӯи *мадрасаи Улугбек мадрасаи Шердорро*, дар паҳлӯи он *мадраса-масҷиди Тиллокориро* аз ҳисоби маблағи худаш бунёд кард. Онҳоро тиллокорӣ намуд. Ансамбли Регистони Самарқанд бо ороиши кошинҳои ранг ба рангаш, пештоқҳои нақшиндораш, гумбазҳои азимаш ҳамчун ёдгории беназири таърихии меъмории Осиёи Миёна таваҷҷӯҳи аҳли ҷаҳон ва сайёҳонро ба худ балб карда меояд.

Таълим дар хонии Бухоро Шайбониҳо дар соҳаи таълим низ ислоҳот гузарониданд. Барои гузаронидани ислоҳот зарурияти ташаккул додани гурӯҳи амалдорон ва ба такягоҳи асосии ҷамъият табдил додани онҳо сабаб шуд. Ба ҳонҳо ва сultonҳо амалдороне, ки ҳамаи соҳаҳои илмро аз бар карда, қобилияти дипломатӣ дошта буданд, лозим буданд. Тибқи ислоҳот низоми бисёрзинаи таълим ҷорӣ карда шуд. Дар ҳар як маҷалла мактаб қушода шуд, дар баъзе ҳонаводаҳо таҳсили ҳонагӣ ба роҳ монда шуд. Ба бачаҳо аз 6-солагӣ таълим медодагӣ шуданд. Бачаҳо дар мактаб ду сол ҳонда, баъд ба мадраса давом медоданд.

Таълими мадраса сезинагӣ буд, дар ҳар як зинаи он 7 сол меҳонданд ва ҷараёни таҳсил 21 сол давом мекард. До нишомӯзон аз илми илоҳиёт, ҳисоб, ҳандаса, фикҳ, мантиқ, мусиқа, санъати шеър илм аз бар мекарданд.

Дар асрҳои XVII—XVIII дар аксари шаҳр ва деҳот мактабхонаҳо фаъолият нишон медоданд. Писарону духтарон дар мактабҳо алоҳида таҳсил мегирифтанд. Мактабҳои писарбачаҳо дар назди масҷидҳо, мадрасаҳо, устоҳонаҳои ҳочагӣ ё дар ҳонаводаҳои мактабдорони

хусусй ташкил шуда, имоми масҷид ё шахсони мадрасаро хатмкарда муаллимй мекарданд. Онҳоро домулло мегуфтанд. Мактабҳои духтарбачаҳо дар хонаҳои шахсони давлатманд ё занони муаллима ташкил мешуданд. Ба духтарон занони омӯзгори отунойӣ, отунбиӣ, бибихалифа, бибиотун номгирифта дарс медоданд. Бачаҳо ба мактаб аз 6-7 солагӣ додап мешуданд ва онҳо дар давоми 5-8 сол таълими ибтидой мегирифтанд.

Ба донишомӯзон аввал ҳарфҳо, баъд ҳичоҳо, онҳоро зам намуда, калима соҳтан, китоби “Ҳафтъяқ” (аз ҳафт як хиссаи Қуръони карим) хононда мешуданд. Дар дарси ҳисоб шумораҳо ва ҷорамал ёд дода мешуд. Донишомӯзон асарҳои Навоӣ, Фузулӣ, Бедил, Машраб, Саъдии Шерозӣ, Ҳофиз Шерозӣ ва Сӯфи Оллоёр, “Чор китоб”-ро хонда савод мебароварданд. Духтарон дар мактабҳонаҳо доштани рӯзгор, пазандагӣ, одобу ахлоқ, асрори покизагиро бештар меомӯхтанд.

Баъди аз бар намудани хондан бачаҳо ба навиштан оғоз менамуданд. Дар мактабҳонаҳо имтиҳон гирифта намешуд. Ба талабаҳо оиди хатми мактаб ҳуччат ҳам дода намешуд. Равон хондан, дуруст навиштан, донистани ҳисобу китоб далели мактабро хатм намудани бачаҳо буд.

Мадраса маскани таҳсили миёна ва олӣ буд. Ба мадрасаҳо хатмкардагони мактабҳонаҳо қабул карда мешуданд. Таълими мадраса ба қобилияти бачаҳо нигоҳ карда, 7—12 сол давом мекард. Дар шаҳрҳои хонии Бухоро беш аз 150 то мадраса вучуд дошт. Хониш аз омӯзиши китоби дарсии “Аввали илм” ба забони форсӣ сар мешуд. Пас аз он китобҳо ба забонҳои арабио форсӣ хононда мешуданд. Онҳо аз тарафи мударрисон ба талабаҳо ба туркӣ шарҳ дода мешуданд. Пас аз он грамматикаи забони арабиро меомӯзониданд. Омӯхтани фиқҳ (ҳуқуқ) маҷбури буд. Дар хонӣ ҳароҷоти таълим аз ҳисоби даромади мулки вакф таъмин мегардид.

Агар эътибор дода бошед, дар мактабҳонаҳо фанҳои муҳимтарини табиатшиносӣ хононда намешуд. Сабаби он, аввалан, алоқаҳои ҳориҷии хонӣ бо давлатҳои монанди он чандон тараққӣ накарда маҳдуд шуда буд ва бо давлатҳои пешқадами Европа алоқаҳо ба роҳ монда нашуда буданд. Аз ин боис аҷдодони мо аз комёбихои фанҳои замонавӣ, табиию техники бехабар буданд. Дар натиҷа ҳукмдорон, намояндагони аркони давлат, сулолаҳо, ки барои тақдири мамлакат масъул буданд, дар дохили ҷорҷӯби худ мемонданд.

1. Дар даври шайбониҳо кадом соҳаҳои илму фан инкишоф ёфтанд?
2. Асарҳои бузурги оид ба илми таъриҳро қайд кунед. Аҳамияти онҳо барои насли имрӯза дар чистанд?
3. Дар бораи саҳми Субҳонқулиҳон дар бобати илми тиббиёт чиҳоро дониста гирифтед?
4. Оид ба ҳиссаи Муҳаммад Шайбониҳон ва Убайдуллоҳон ба инкишофи адабиёти он давр чиҳоро дониста гирифтед?
5. Эҷодиёти Бедил ва Саиди Насафиро муқоиса кунед.
6. Ҷиҳатҳои ба худ хоси эҷодиёти Турдиро қайд кунед.
7. Чаро аҷдодони мо аз муваффақиятҳои муҳимтарини илмҳои табиий ва техникий бебаҳра монда буданд?

1. Рӯйхати обидаҳои меъмориеро, ки аҷдодонамон бунёд карда буданд, тартиб дихед.
2. Низоми таълими хонии Бухороро бо низоми таълими имрӯзai Ўзбекистон муқоиса кунед.

§ 14. Ташкилёбии аморати Бухоро

Аз даст рафтани мустақилии давлатии хонии Бухоро

Парокандагии ба вучудомада дар хонии Бухоро барои хуҷуми Эрон ба Бухоро шароит фароҳам овард. Аз ин сабаб соли 1736 таҳти сарварии писари шоҳи Эрон Нодиршоҳ Ризоқулӣ лашкар аз Амударё гузашт ва ҳудуди бисёрро истило намуд.

Дар чунин шароити вазнин хони Бухоро маҷбур шуда, аз хони Хива ёрӣ пурсид. Хони Хива Элбарсхон ба ёрӣ шитофт, ин ҳолат Ризоқулиро маҷбур кард, ки ақиб нишинад.

Соли 1740 акнун ҳуди Нодиршоҳ бар зидди Бухоро лашкар кашид. Ин вақт дар хонии Бухоро лашкари доимӣ набуд ва хони Хива, ки бо бартараф кардани низоъҳои доҳилӣ сарсон буд, ба ёрии хони Бухоро омада натавонист. Яъне барои Нодиршоҳ вазъият хеле мусоид омад.

Зиёда аз ин писари оталиқ Муҳаммад Ҳакимбий Муҳаммад Раҳим ба тарафи Нодиршоҳ гузашт. Абулфайзхон аз наздик шудани Нодиршоҳ ба ҳарос афтода, аз Қаршӣ Ҳакимбий оталикро ҷеф зад ва ба назди Нодиршоҳ сафир карда фиристод. Бар дӯши вай

вазифаи расидан ба созишинома оид ба хароб накардани хонии Бухоро супурда шуда буд. Ҳакимбий ин вазифаро ўхда намуд.

Ҳамин тавр Бухоро бар зидди истилои Эрон истодагарӣ карда натавониста, Абулфайзхон маҷбур шуда, ба шартҳои шартномаи таслимшавӣ имзо гузошт.

Бино ба шартнома, Нодиршоҳ ҳукмдори олӣ, Бухоро бошад, давлати тобеи Эрон эътироф шуд. Инчунин ба микдори зиёд товон супурда шуд. Гайр аз ин аз аҳолии Бухоро лашкари 10-ҳазор нафара ташкил карда, ба ихтиёри Нодиршоҳ фиристода шуд. Ба ин лашкар писари Муҳаммад Ҳакимбий Муҳаммад Раҳим қумондон таъин карда шуд. Ҳамин тавр Абулфайзхон дар амал хони лӯҳтакмонанди ба Эрон мутеъ табдил ёфт. Муҳаммад Ҳакимбий вазифаи қўшбегиро (сарвазир) ичро мекардагӣ шуд. Тамоми ҳокимият дар амал дар дasti ў буд. Акнун барҳам хўрдани ҳукмронии аштархонихо муқаррар шуда буд.

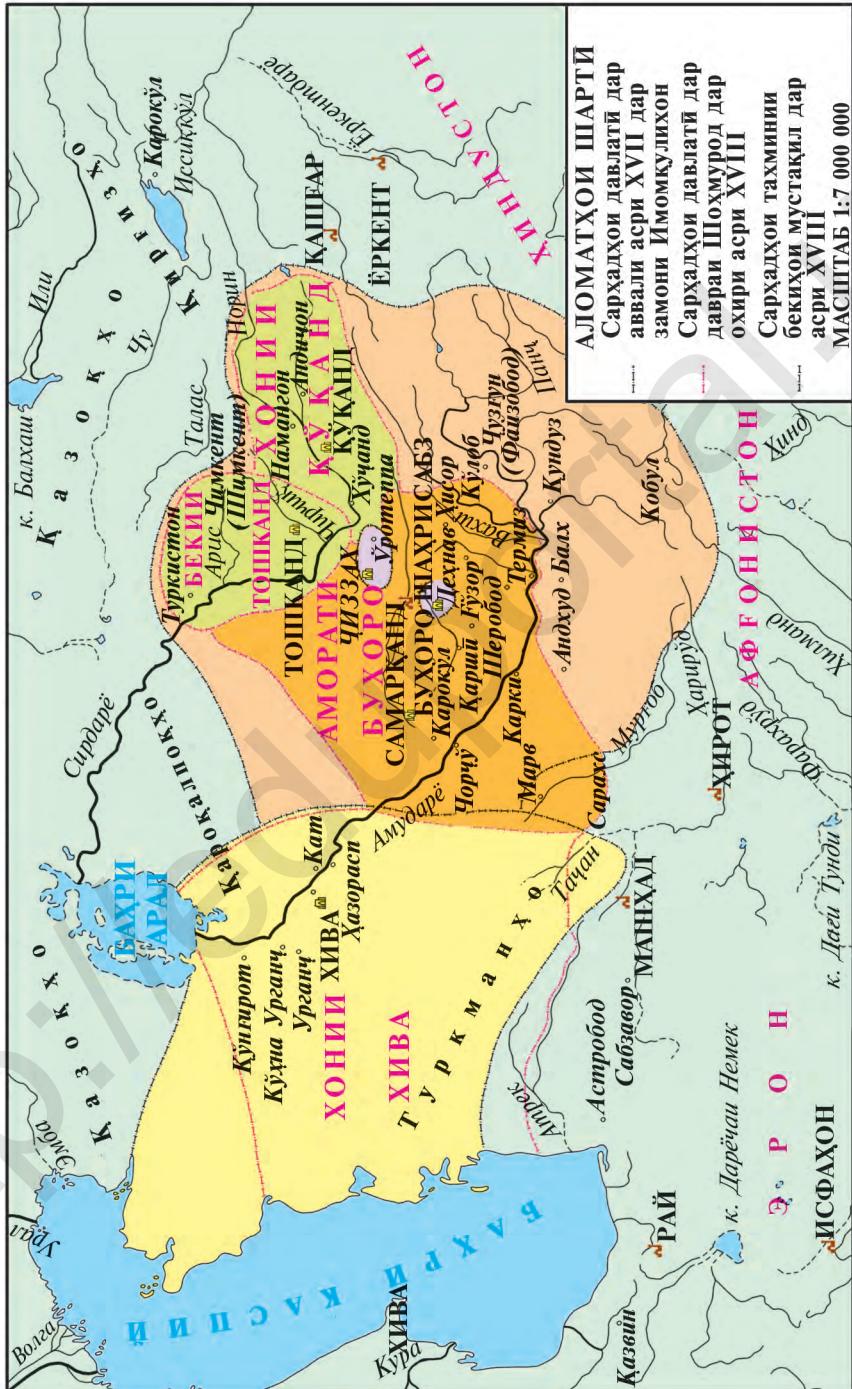
Барпо шудани ҳокимиияти сулолаи манғитҳо

Дар замони ҳукмронии сулолаи аштархонихо обрӯи яке аз қабилаҳои ўзбек-манғитҳо баланд шуда буд. Ин қабила дар замоне, ки ҳокимиият пурра дар дasti аштархонихо буд, аз сидқи дил хизмат кард. Аммо баъдтар барои соҳиби нуфуз шудан дар Бухоро ба мубориза даромаданд ва дар даври Ҳакимбий ба мақсад расиданд.

Муҳаммад Ҳакимбий соли 1743 вафот намуд, Раҳимбий бо лашкараш ба Бухоро гашта омад ва аз доштани лашкари доимиаш истифода бурда, дар ҳокимиият мисли падараш ба мавқеи алоҳида даъво намуд. Аштархонии охирин Абулфайзхон маҷбур шуда, ўро ба чои падараш таъин кард.

Баъди кушта шудани Нодиршоҳ дар соли 1747 дар Эрон барои Муҳаммад Раҳимбий барои гирифтани таҳти Бухоро шароити мусоид пайдо шуд. Бо амри ў соли 1747 Абулфайзхон кушта шуд. Муҳаммад Раҳимбий ба таҳт писари Абулфайзхон Абдулмӯъминро гузаронд ва ўро ба худ домод кард. Дере нагузашта Муҳаммад Раҳимбий хонҳои соҳтаро низ қатл намуд ва соли 1756 ҳокимииятро пурра ба даст гирифт. Аммо манғитҳо ба насли чингизиҳо мансуб набуданд. Аз ин боис ҳукмдорони манғитро худро на хон, балки амир гуфтанд.

ХОНИХОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ XVII–XVIII

Ҳамин тариқ, соли 1756 ба сари ҳокимиияти Бухоро сулолаи нав – сулолаи манғитҳо омад. Сулола давлатро то соли 1920 идора намуд. Аз соли 1756 хонии Бухоро акнун аморати Бухоро номида шуд.

Мустаҳкам шудани ҳокимиияти марказӣ Амир Муҳаммад Раҳим сиёсати барпо намудани ҳокимиияти мутлақи худ ва барҳам задани бесарусомониҳои дохилиро пеш бурд. Мақсад аз ин сиёсат мутамарказ намудани давлат буд.

Муҳаммад Раҳим барои амалий шудани ин мақсад қатъиян қадам гузошт.

Вилоятҳои Миёнкол, Нурато, Қубодиён, Бойсун, Шаҳрисабз ва Ургут, ки мустақилиро даъво менамуданд, дар давоми чор сол ба зери итоат даромаданд. Дар айни вақт Муҳаммад Раҳим амалиёти кӯҷонидани он қабилаҳоеро, ки ба ҳокимиияти марказӣ тобеъ шудан намехостанд, истифода кард.

Дониёлбий оталиқ ва Амир Шоҳмурод Пас аз вафоти Муҳаммад Раҳим амаки ў Дониёлбий оталиқ ҳокимииятро ба даст гирифт (1758 – 1785). Ў ба мустаҳкам намудани лашкар, ба вай такя намуда кор диданро афзал донист. Ба ҳамаи бекҳои манғит мулкҳои калонро ҳамчун танҳо тақсим карда дод. Андози аз ҳалқ гирифташавандаро зиёд кард. Ҳалқи норозӣ шўриш мебардошт, Дониёлбий барои пахши онҳо расида наметавонист. Дар даври ў кӯшиши вилоятҳои Балх, Ҳисор, Кӯлоб, Ўротеппа барои мустақилӣ пурзӯр шуд. Ҳудсариҳои соҳибони мулки калон аз ҳад гузашт. Дониёлбий дар чунин шароит таҳтро ба писараш Шоҳмурод (1785 – 1800) супурд. Шоҳмурод хаёти дарвешона ба сар мебурд, бо маслиҳати шайх дар бозор ҳаммолӣ менамуд. Баъд ғилоғи корд сохта, ҳамин тариқ рӯзгор мебурд. Шоҳмурод дар фаъолияти худ ба мардум такя кард. Ба принсипҳои адолат қатъӣ риоя кард. Бо ҳамин ҷиҳатҳояш дар байни ҳалқ обрӯ пайдо кард.

Амир Шоҳмурод аз кӯдакӣ ҳамчун шахси худочӯй, порсо ба воя расид. Мадрасаро ҳатм карда, ба яке аз тарғиботчиёни чамоаи дарвешон табдил ёфт. Ҳалқ ўро бо эҳтиром “амири маъсум” (амири бегуноҳ) номид.

Амир Шоҳмурод ислоҳот гузаронида, давлатро мустаҳкам на-муд. Ў дар хаёти мамлакат то чӣ андоза муҳим будани табақаи савдогарон ва хунармандонро дуруст баҳо дод. Аз ин боис барои

пешрафти савдо ва ҳунармандӣ ҳамаи шароити заруриро таъмин карда дод. Хусусан ба аҳолии Бухоро ёрлики **Тархон** навишта дод. Тибқи он аҳолӣ аз супурдани бочи даромади савдо озод карда шуд. Аз ҳунармандон ҷамъоварии пул, онҳоро ба кори маҷбурий ҷалб кардан манъ шуд. Миқдори андози асосӣ-хироҷ кам карда шуд.

Инчунин агар ҷанг сар шуда монад, барои ҳароҷоти лашкар андози нави ҷул ҷорӣ карда шуд. Дар водии Зарафшон, воҳаҳои Амударё ва Қашқадарё иншоотҳои обёрий таъмир карда шуданд. Дар айни вақт бар зидди он ҳокимони вилоятҳое, ки ба ҳокимияти марказӣ итоат кардан намехостанд, муборизаи шадид бурд. Нуғузи мансаби раис (муҳтасиб) ва қозии аскарро (суди ҳарбӣ) баланд кард. Дар роҳи барқарор кардани иқтисодиёти қишвар ислоҳоти пулии Шоҳмурод аҳамияти қалон дошт. Дар тангаҳои замони аштарҳониҳо миқдори нуқра кам карда шуда буд. Бино ба ислоҳот ба муомила тангаи соғи нуқрагин бароварда шуд. Инчунин ба онҳое, ки нуқра дошт, руҳсат дода шуд, ки ба зарбона оварда, пул кунанд. Ин амр пеши роҳи ҷаллобии нуқрато гирифт.

Мувофиқи қонуни имзокардаи Шоҳмурод касе агар ба молу мулк хиёнат кунад, сарфи назар аз мавқеъаш дар ҷамъият ба ҷазои саҳт қашида мешуд. Ин амр пеши роҳи таҷовуз ба манғиати мардумро гирифт.

Олимашӯр Аҳмади Доњиш ба фаъолияти Амир Шоҳмурод баҳои баланд дода навишта буд, ки “Ў қалами амириро бо либоси қамбағалӣ зеб дод. Аз боғи ҷаҳон решай душманий ва бадиро қанда партофт ва ниҳоли адолатро парвариш кард”.

• Соли 1756-хукмронии аштарҳониҳо пурра барҳам ҳўрд. Ҳокимият ба дасти сулолаи манғитҳо гузашт.

1. Сабабҳои ба Эрон давлати мутеъ шудани Бухороро қайд намоед.
2. Чаро ҳониии Хива ба Бухоро ёрдам дода натавонист?
3. Мазмуни шартномаи Бухоро-Эронро оид ба таслим шудани Бухоро ҳикоя кунед.
4. Барои барпо шудани ҳокимиияти сулолаи манғитҳо дар Бухор қадом омилҳо ёрий доданд?
5. Дар бораи аҳамияти корҳои татбиқнамудаи Амир Шоҳмурод дар бобати мустаҳкам шудани давлатдорӣ чиҳоро дониста гирифтед?

Бино ба қонунҳои Ўзбекистон меҳнати маҷбурӣ дар қадом ҳолатҳо истифода мешавад?

§ 15. Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ дар аморат

Ҳукмронии Амир Ҳайдар Пас аз вафоти Амир Шоҳмурод ба таҳт писараш Амир Ҳайдар (1800–1826) нишастан. Баъзе ҳокимони вилоятҳо аз бетаҷрибагии ў истифода бурда, барои итоат накардан ба ҳокимияти марказӣ кӯшиданд. Аммо Амир Ҳайдар гарчанде мушкил буд, муқовимати онҳоро шикаста, ба ҳокимияти марказӣ тобеъ намуд. Барҳамхӯрии мустақилии аксарият вилоятҳо захираи заминҳои давлатиро зиёд намуд. Ин боиси афзоиши шумораи коргарон дар заминҳои иҷоравии давлатӣ шуд. Чунин омил ба инкишофи иқтисодиёти аморат хизмат кард.

Амир Ҳайдар гарчанде кӯшиши зиёд ба ҳарҷ дод, аммо дар мамлакат осудаҳолиро пурра таъмин карда натавонист. Барои ин аз як тараф ба ҳокимияти марказӣ тобеъ шуданро наҳостани баъзе ҳокимони вилоятҳо ҳалал расонад, аз дигар тараф шўришҳои ҳалқӣ бар зидди беадолатиҳо дар ҷамъият сабаб шуданд. Масалан, Амир Ҳайдар маҷбур шуд, ки барои дар таркиби аморат нигоҳ доштани Шаҳрисабз ва Миёнқол мубориза барад. Барои нигоҳ доштани Ўротеппа бар зидди хонии Қўқанд амалиётҳои ҷангӣ бурд. Дар айни замон худаш соли 1806 ба ҳуҷуми хони Хива дучор шуд. Амир аҳолии Бухороро барои ҳимояи мамлакат даъват кард. Лашкари Хива дар соҳилҳои Амударё мағлуб карда шуд. Гарчанде лашкари Хива таъқиб намуда, ба берун бароварда шуд, дар қишвар осудаҳолӣ набуд. Дере нагузашта бар зидди сиёсати беадолатонаи давлат ва амалдорони он шўришҳо сар заданд. Баъзе ҳокимони вилоят ва ашрофони қалон барои мустақил шудан аз ҳокимияти марказӣ аз ин вазъият истифода бурданӣ шуданд. Чунончи, аҳолии вилояти Марв, ки он ҷо додари Амир Ҳайдар Динносирабек ҳоким буд, соли 1804 шўриш кард. Қувваҳои зидди Амир Ҳайдар аз ин ҳолат истифода бурданӣ шуда, Динносирабекро ба таҳти аморат гузарониданӣ шуданд. Аммо ҳокимияти марказӣ бар зидди ин ҳаракат ҷораҳои қатъӣ дид.

Амир Ҳайдар бар зидди шўришгарон бо роҳбарии додараш Динносирабек лашкар фиристод. Бо амри лашкаркаш сарбанди

Султонбандӣ, ки аҳолии воҳаи Марвро бо об таъмин менамуд, вайрон карда шуд. Марвиёни беоб монда ҷойҳои истиқоматии худро тарқ намуда, маҷбуран ба дигар диёрҳо кӯч бастанд. Динносирбек дар Эрон сарпаноҳ ёфт. Ҳаракатҳои ҳарбӣ аҳволи бе ин ҳам вазнини меҳнаткашони оддиро боз ҳам бадтар карданд. Зиёда аз ин сафарбаркуни ҳарбӣ ва аз муддат пеш ғунқуни андози замин сабабгори оғоз ёфтани шўриши Миёнқол дар соли 1821 шуд. Лашкари амир чанд дафъа кӯшиш намуд, ки шўришро пахш кунад, аммо натиҷа надод. Дар ниҳояти кор амир маҷбур шуд ба шўришгарон тан дода, оид ба дахолатнопазирии мулкию шахсии онҳо ёрлиқ дод.

Хукмронии Амир Насрулло Пас аз вафоти Амир Ҳайдар дар муддати кӯтоҳ ба таҳт ду писари вай нишасти. Аммо онҳо қурбони фитна шуданд. Ниҳоят таҳтро писари

сеюми ў Насрулло (1826–1860) ба даст гирифт.

Амир Насрулло барои ба давлати ягона муттаҳид кардани баъзе бекиҳоро, ки ба таркиби аморат ба номаш расман доҳил шуда буданд, бо қатъият мубориза бурд. Барои пурра тобеъ намудани бекиҳои Шаҳрисабз ва Китоб мубориза 30 давом намуд. Ниҳоят, сол 1856 ў барои мутеъ намудани Шаҳрисабз ва Китоб муваффак гардид.

Гайр аз ин, амирони манғит барқарор намудани ҳокимияти мутлақи худашонро яке аз вазифаҳои асосӣ медонистанд. Баҳри ин мақсад онҳо сиёсати шахспарастии амиронро пеш бурданд. Дар натиҷа шаҳрвандон аз тарси ҷазо номи амирро бо овози баланд ба забон намегирифтагӣ шуданд. Табақаҳои ҳукмрон ба амир хушомадгӯй менамуданд. Амалдорон кӯшиш менамуданд, ки ҳоло амир амр накарда, хоҳишу иродай ўро дарк намоянд. Ҳар як амалдор аз қаҳри амир, амалдори хурд аз қаҳри амалдори аз худаш қалон тарсида зиндагӣ менамуд. Барои амнияти мавқеъ, мулк, ҳаёти худаш ва оилааш ҳамин гуна муҳити тарсу ваҳм ба вучуд омада буд, ки ҳеч касе аз фардои худ умедвор набуд.

Муносибат бо хониҳои ҳамсояи ўзбек Дар муносибати аморати Бухоро бо хониҳои Қўқанд ва Хива тоқатфарсогӣ бартарӣ дошт. Асоси ин бетоқатиро мақсади ба роли пешбарандагӣ дар минтақа шудани аморати Бухоро ва аз

ҳисоби ин ду хонӣ мустаҳкам шуда гирифтани ташкил медод.

Аз ин сабаб аморати Бухоро соли 1842 ҳатто хонии Қўқандро истило намуд. Аммо тобеияти хонии Қўқанд ба аморати Бухоро дер давом накард. Худи ҳамон сол дар натиҷаи сар шудани шўриши зидди истилои Бухоро дар Қўқанд хонии Қўқанд мустақилии худашро барқарор намуд.

Дере нагузашта байни ин ду давлат боз ҹанг сар шуд. Соли 1843 амир Насрулло барои ба даст даровардани Хучанд ва Ўротеппа бар зидди хонии Қўқанд муборизаро сар кард. Ин ду шаҳр давоми даҳсолаҳо аз даст ба даст мегузашт. Ниҳоят ин дафъа дasti Бухоро баланд омад.

Соли 1843 барои вилояти Марв ҳаракатҳои ҳарбии байни Бухоро ва Хива сар зад. Лашкари Хива дар наздикии Ҳазорасп лашкари Бухороро ба мағлубият дучор намуд. Лекин Марв дар таркиби аморати Бухоро монд. Фақат соли 1845 хонии Хива Марвро ишғол кард.

- ?
1. Амир Ҳайдар барои мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ чӣ гуна тадбирҳоро амалӣ намуд?
  2. Дар замони Амир Насрулло кадом омилҳо пурзӯр шудани ҳокимияти аморатро таъмин карданد?
  3. Чаро дар замони манғитҳо низ байни давлатҳои ўзбек муносибати тезутунд давом ёфт?

§ 16. Идоракунии давлатӣ дар аморати Бухоро

Ислоҳоти идоракунии соҳтори давлатӣ ва маъмурӣ

Аморат аз рӯи соҳтори давлатӣ монархияи мутлақ буд. Ҳукмдори ойӣ-амир ҳуқуқи номаҳдуд дошт. Тамоми ҳокимият дар дasti ў чамъ шуда буд. Амир дар айни замон раҳнамои маънавии давлат низ буд. Чунки ў бо амалдорони олимартабаи олитарин (аркони давлат) ва сардорони қабилаҳо маслиҳат намуда, кор мебурд.

Дар соҳаи идоракунии давлатии аморат баъзе ислоҳот гузаронида шуд. Чунончи, даргоҳ ва девонҳои идоракунӣ, ки замони аштархониҳо вуҷуд доштанд, бекор карда шуданд. Акнун ичро намудани ягон вазифаи давлатӣ бо супориши рӯйирост ягон арбоби давлатие, ки дар ин ё он лавозим дар дарбор буд, ё ягон шахси

бонуфуз амалй мешуд. Мувофики он ба лавозими қүшбегй мақоми давлатй дода шуд, акнун ў дар давлат пас аз амир шахси дуюм ба ҳисоб мерафт. Аз ин сабаб ҳам ў дар Арки амир зиндагй мекард. Ғайр аз ин лавозими оталиқ, ки дар замони ҳукмронии аштархонихо дар давлат нуфузи хеле калонро дошт, мавқеъашро гум кард. Бо як сухан, дар аморат лавозимҳои гуногуни давлатй ё баланд бардошта, ё паст фароварда шуд. Вобаста ба он доираи ваколати соҳиби лавозим ё васеъ ё маҳдуд шуд. Дар дарбор (сарой) чамъ қариб сесад нафар гурӯҳи амалдорони хурду калон хизмат мекарданд. Қариб 30 нафари онҳо лавозими баланди давлатй ба шумор мерафтанд.

Тақсимоти маъмурии аморат

27 вилоят (бекй) қайд шудааст.

Вилоятҳоро бекҳо – ҳокимон идора мекарданд. Ба ин лавозим асосан сарварони қабила (амир) таъин мешуданд. Ба воҳидҳои дигари маъмурию ҳудудй миқдори замини обёришаванда мизон буд. Масалан, сад ҳазор таноби замини аз ҷўйбор ва канал обёришаванда як *туманро* (ноҳияро) ташкил медод. Панҷоҳ ҳазор таноб замине, ки аз як ҷўй обёрий мешуд, ҳазора, бисту панҷ ҳазор таноб замин ним ҳазора, 10—15 ҳазор таноб замини обёришаванда *обикори* деха, дехаи дорои 400 таноб замин *қория*, 300 таноб замин ва аз он ҳам кам, сарфи назар аҳолй зиндагй мекунад ё не, марза ном дошт. Зами ни бавъзе дехаҳо хеле кам буд. Бинобар ин идора намудани ҳар яки ин дехаҳо аз нигоҳ иқтисодӣ зарарнок буд. Аз ин рӯ якчанд дехаҳои хурду калон якҷоя карда, воҳиди ягонаи маъмурий ташкил намуда, онро *амлок* меномиданд. Онҳоро *амлокдорон* ба *оқсақолон*, *амин* ва *миробҳо* такя намуда, идора мекарданд.

Амлокдор (яъне соҳиби мулк) ҳосили ба даст омадаро ба ҳисоб мегирифт, сари вақт супурдани андоз, дигар пардохтҳоро назорат мекард. Вазифаи асосии *амин* (маънояш шахси боваринок, ҳалол) аз чамъ овардани андоз ва дигар даромадҳо, назорат аз болои аҳолй ва тақсими оби ҷўйборҳо ба кишти зироат иборат буд. *Мироб* сари вақт таъмир шудани иншоотҳои об, тақсим кардани обро аз рӯи ҷўйҳо ба дехот таъмин мекард.

Аморат аз нигоҳ маъмурий ба вилоят ва ноҳияҳо (туманҳо) тақсим мешуд. Дар адабиётҳо дар замони мангитҳо мавҷуд будани

Лавозимҳои баланди давлатӣ

Муассисаҳои давлатии аморат аз идораҳои молиявӣ, миршабӣ, қозиёт ва ҳарбӣ иборат буд. Чуноне ки дар боло зикр шуд, ҳокимияти олии икроия дар дасти қӯшбегӣ, яъне сарвазир (вазири бузург ҳам меғуфтанд) ҷамъ шуда буд. Ў аҳволи идоракуни мамлакат, молия, ҳазина, андоз ва пойтаҳт – шаҳри Бухоро назорат мекард. Дар айни вакт ҳама вилоятҳо ба ў итоат мекарданд. Дар аморат пас аз қӯшбегӣ *вазири молия* (девонбегӣ) меистод. Ў қӯшбегии поён ҳам ном дошт. Вазири молия бо масъалаи закот машғул мешуд. Амалдоре, ки дар лавозими оталиқ таъин мешуд, хусусан дар замони Шайбониҳо, баъд дар даври аштархониҳо мавқеи қалон дошт, акнун дар аморат ў масъули корҳои обёрии вилоятҳои Бухоро ва Самарқанд, инчунин тақсимоти об буд.

Вазифаи асосии дар лавозими *парвоначӣ* таъиншуда мисле, ки дар хонии Бухоро буд, ёрлиқҳои ҳукмдори олиро ба амалдорон расонда, инчунин бо масъалаи ҷамоаи арабҳои муқими амарорат машғул мешуд.

Дар баъзе ҳолатҳо ба амалдори дар мақоми парвоначӣ истода ба ба шахсият, дам мавқеъаш дар ҳаёти сиёсии мамлакат вазифаҳои муҳим супурда мешуд. Чунончи, вакте, ки дар Марв додари Амир Ҳайдар Динносирбек бар зидди ў исён бардошт, Ниёзбек парвоначӣ барои пахши исён қумондон карда фиристода шуд. Ё Амир Насрулло соли 1842 баъди истилои Қўқанд ба он ҷо Иброҳим парвоначиро ноиб карда таъин намуд, яъне мавқеи ў дар ҳаёти аморат ба инобат гирифта шуд. Бо як сухан, нуфузи ин ё он лавозими давлатӣ ба киро таъин намудан вобаста шуда монда буд.

Амалдоре, ки ба лавозими *сариноқ* менишаст, фармонҳои амирро ба хизматчиёни давлатии ҳалқаи поёнӣ расонида, икрои ин фармонҳо ва бо ташкили фаъолияти ин хизматгорон, ки эҳтимол ба мансабҳои давлатӣ менишаст, машғул мешуд.

Иноқи ҳурд ҳуҷҷатҳои сафирони давлатҳои хориҷиро қабул карда мегирифт. Инчунин барои мӯҳри амир шахси ҷавобгар буд. Боз як мансаби муҳими давлатӣ *тӯқсабо* буд. Вай вазифаи масъулиятыни нигоҳ доштани байраки давлат, инчунин ҳамчун шахси боэътиномод дар маросимҳои олии давлатӣ ба дастархон қашидани таомро бар дӯш дошт. Аз сабаби он, ки ин вазифа хеле

масъулиятнок буд, ба вай ҳамчун манбаи даромадаш як ноҳия (туман) вобаста карда шуда буд.

Дар идоракуни давлат инчунин *кўкалдош* (сарвари хизмати амнияти давлатӣ), *меҳтар* (амалдоре, ки бо то чӣ андоза дуруст сарф шудани андоз ва дигар даромадҳоро назорат мекард), *қутвол* (амалдоре, ки ҷараёни соҳтмонро аз ҳисоби давлат назорат менамуд), *оғабошии дар, мирохур* (сарвари аспҳонаи амир), қаровулбегӣ (посбони шаҳр ва роҳҳо), *шиғовул* (ташкилқунандай қабули сафирони кишварҳои хориҷӣ), *мушириф* (амалдоре, ки тӯҳфаҳои ба амир тақдимшударо, инчунин даромади андозро ба рӯйхат мегирифт), *дастархончиӣ* (амалдори барои ташкили зиёфатҳо дар ҳузури амир масъул), *китобдор* (сардори китобхонаи амир), *доҳоҳ* (амалдори масъул барои расонидани аризай ҷабрди дагон ба амир ва ҷавоби амир ба аризадиҳанда) барин лавозимҳои баланди давлатӣ низ буданд.

Назорат бар риоя шудани талабҳои шариат Амал кардан ба қонунҳои шариатро дар ҳаёти ҷамъият ва давлат аз тарафи шайхулислом, қозикалон, муфтиӣ, муҳтасиб (раис) ва садрҳо таъмин карда мешуданд.

Шайхулислом сарвари ҳамаи рӯҳониёни мусулмон (хизматгорони дар лавозими динии ташкилотҳои динӣ буда) дар давлат рӯҳонии аз ҳама баландмартаба, арбоби дин ба ҳисоб мерафт. Мартабаи он чунон баланд буд, ки ҳатто ҳукмдори навбатӣ бе розигии ў ба таҳт наменишаст.

Ў барои аниқ ичро шудани талабҳои шариат дар кишвар назорат мебурд. Ба шайхулислом ҳатто Қозикалон – қозии олий (агар бо забони имрӯза гӯем, раиси Суди олий) низ итоат менамуд.

Қозикалон баъди шайхулислом дар мартабаи дуюм буд. Ў гайр аз бурдани корҳои суд, аз болои ҳимояи шахсони бепарастор, беваю бечораҳо назорат мебурд. Дар аморат суд дар вилоят, ноҳия ва деҳа ташкил шуда буд.

Дар аморат ваколати муҳтасиб (раис) васеъ шуд. Маълум аст, ки муҳтасиб барои гирифтани пеши роҳи қаллобӣ дар бозор, фурӯши маҳсулоти бесифат, дуздӣ (сангу тарозу) ва то чӣ андоза риоя шудан ба ченакҳои дарозӣ ва риоя ба қоидаҳои шариат аз тарафи

аҳолиро назорат мебурд. Вай бар зидди истеъмоли нўшокихои манъшуда ва судхўрӣ чораҳои қатъӣ медиҳ.

Инчунин ба ин соҳтор *муфтӣ* ва *садрҳо* низ мавқеи калон доштанд. Чунончи, муфтӣ уламое буд, ки оид ба масъалаҳои динию ҳуқуқӣ, Қозикалон мураккаб меҳисобид, бар шариат асос карда фатво мебаровард. Вай фатвояшро бо мӯҳри худаш тасдиқ менамуд. Қозӣ дар асоси ҳамин фатво ҳукм мебаровард. Садрҳо идоракунандаи мулкҳои вақф буданд.

Таноб (чилбур, аргамчин)—воҳиди дарозӣ барои чен кардани майдони кишту кор. Майдони 1 таноб замин 8,33 сотих, 1 гектар замин ба 12 таноб баробар буд.

1. Дар идоракуни аморат чӣ гуна тағйиротҳо ба вучуд омад?
2. Барои тақсимоти маъмурию ҳудудии аморат чӣ асос шуда буд ва ҷаро?
3. Амлек чӣ буд ва он чӣ гуна идора мешуд?
4. Дар бораи лавозимҳои баланди давлатии аморат чихоро дониста гирифтед?
5. Дар аморат кори суд чӣ гуна ба роҳ монда шуда буд?

Ҳоло дар байни давлатҳои дунё монархия мавҷуд аст. Ба донишҳоятон аз фанни “Асосҳои давлат ва ҳуқуқ” такя карда, онҳо аз монархияҳои асрииёнагӣ чӣ гуна фарқ доранд, аниқ намоед.

§ 17. Кори ҳарбӣ дар аморат

Соҳти лашкари доимии аморат.

ба қадом оқибатҳои фоқиабор оварданаш мумкин.

Дар нимаи дуюми асри XVIII низ лашкар ҳамон номунтазам (қора черик) буда, он барои бартараф кардани хавфи доҳилӣ ва хориҷӣ қодир набуд. Амирони Бухоро аз ибтидои асри XIX сар

Ҳукмдорони аморат аз қисмати аштархониҳо нағз дониста гирифта буданд, ки надоштани лашкари доимо амалкунанда

карда, ба ташкили лашкари доимӣ пардохтанд. Ин корро Амир Ҳайдар оғоз намуда. Лашкари доимӣ *навкария* ном гирифт.

Бино ба фармони амир қора черик ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ аз байнин аҳолӣ чамъ карда мешуд. Фармон дар бозорҳо эълон шуда, дар ҳамон ҷо рӯйхати ба қора черик ҷалбшудагон овехта мешуд. Баробари осудаҳолии мамлакат ба қора черик руҳсат медоданд, ки ба хонаашон баргарданд.

Ислоҳоти ҳарбии соли 1837 Муаммоҳои вобаста ба ташкили лашкари мунтазам дар замони Амир Насрулло пурра ҳал гардид. Вай соли 1837 ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд. Тибқи он се намуд лашкари иборат аз *сарбозон*, *навкарон* ва *тӯпчиҳо* ташкил ёфт. Аскарони пиёда мунтазам сарбоз, аскарони савора навкар ном гирифта буданд. Аввал қисми сарбозон аз 800 нафар, қисми тӯпчиҳо аз 250 нафар иборат буданд. Сарбозон ба баҷузъитомҳои (подразделение) *саднафарӣ*, *панҷоҳнафарӣ*, *бисту панҷ нафарӣ* ва *даҳнафарӣ* ҷудо мешуданд.

Барои лашкари доими либоси маҳсус, қулоҳ ҷорӣ карда шуд. Қулоҳ дар ҳар як се сол иваз карда мешуд. Ҷараёни бо аслиҳа таъмин намудани яроқу аслиҳа аз як сол бештар давом мекард.

Амир Насрулло бароии дар як ҷой нигоҳ доштани лашкар дар канори шаҳри Бухоро иборат аз 800 хона манзилгоҳ – “Сарбозхона” созонд. Муддати хизмати лашкари доимӣ маҳдуд набуд. Аскарони дар сарбозхона зиста бо ҳунармандӣ ва савдо низ машғул мешуданд.

Лашкари Бухоро

Мансаб ва унвонҳои ҳарбӣ

буд ва ўро *тӯпчибошӣ* ҳам мегуфтанд. Дар лашкар унвонҳои ҳарбии *панҷсадбошӣ*, *юзбошӣ*, *элликбошӣ* (панҷоҳбошӣ), *ўнбошӣ* (даҳбошӣ) буданд. Қисми ҳарбии муқими қалъа ва қўрғонҳо (гарнizon) аз тарафи саркардаи унвонаш тўқсабо идора мешуд. Унвони тўқсабо агар бо унвонҳои ҳарбии ҳамондавраи Россия муқоиса шавад, ба сардори полк баробар буд.

Бино ба зарурият ба амалиётҳои ҳарбӣ *додҳоҳ* (дар мақоми сардори якчанд полк) ва *парвоначӣ* (мақоми сарлашкар) ҷалб мешуданд.

Дар аснои ҳаракатҳои ҳарбӣ вазифаи сардори қароргоҳи ҳарбӣ (ба забони имрӯз гўем, штаб) ба *нақиб* voguzor карда мешуд. Вай ҳамчун сардори қароргоҳ ҳаракатҳои ҳарбиро ба нақша мегирифт. Барои дуруст тақсим намудани қувваҳои низомӣ дар майдони ҷанг масъул буд. Нақибҳо ҳангоми юриши ҳарбӣ оид ба соҳти лашкар, аслиҳа ва ҷойгиршавӣ, ҳаракати он ва бурдани ҷанг дорои дониши кофӣ буд. Дар айни вақт дар бораи қисми пеш, қисми ақиб, қаноти рост ва чап, марказ, камингоҳи лашкар маълумот ҳам дошт.

Дар лашкари аморат *қозӣ аскар*, *муҳтасибон* ва *аскарони муфтӣ* низ хизмат мекарданд. Ҳар кадоме аз онҳо дар доираи мансабашон масъаларо ҳал менамуданд. Чунончи, муҳтасиб ҳарбиён то чӣ андоза ба қоидаҳои шароитро риоя мекунанд, таҳти назорат мегирифт.

Қозӣ аскар бошад, корҳои ҷиноии дар қисмҳои ҳарбӣ содиршуда, ариза ва шикоятҳоро дида баромада, оиди онҳо ҳукм мебаровард.

Муфтӣ аскар бошад ҳукми оид ба ҳарбиён баровардаи қозӣ аскарро то чӣ андоза ба шариат мувофиқ аст, дида мебаромад.

Лашкари мунтазами аморат ҳар замон аз назорат гузаронида мешуд. Назоратро амир, агар амир иштирок накунад, қўшбегӣ мегузаронд.

Таъминоти яроқу аслиҳа ва лашкар

аскарони аморат бо *пилтамилтиқ*, *туфандгча*, *найзаи дароз* ва

Амир ба сифати сарвари давлат сарқумондони олии лашкар буд. Пас аз он *вазири ҳарбӣ* меистод. Вай сарқумондони лашкар

Дар нимаи якуми асри XIX сифати яроқу аслиҳаи лашкарони давлатҳои ўзбек, хусусан аморати Бухоро паст буд. Чунончи, *пилтамилтиқ*, *туфандгча*, *найзаи дароз* ва

шамишери каç мусаллах буданд. Аскарон барои ҳимоя аз тир бо ҷавишан ва қулоҳи оҳанӣ мепӯшиданд.

Аз миёнаҳои асри XIX сар карда ҳиссаи аслиҳаи тирфишон (милтиқ ва тӯп) афзуд. Сарлашкарон ғайр аз туфангча ва шамшер милтиқи дустволӣ доштанд. Дар ихтиёри қисми тӯпчиёни лашкар 50 то тӯп буд. Дурустии тӯпҳоро мутахассисони рус ва форс назорат менамуданд. Тӯпи калибраш хурди “Хитойчӣ” номдошта ҳангоми амалиётҳои ҳарбӣ ба зини штурҳо маҳкам карда мешуданд.

Дар аморат устохонаҳои оиди истехсоли яроқ сохта шуданд. Масалан, тӯпҳоро дар устохонаи Самарқанд реҳта мешуданд, *пороҳ* дар шаҳри Қаршӣ тайёр мешуд. Ҳунармандони пороҳсозро *дорукаш* меномиданд.

Ҳангоми амалиётҳои ҳарбӣ масъалаи ҷойгиркуни лашкар бо роҳи чудо кардани якторӣ ҷодар барои ҳар даҳ нафар сарбозон ва тӯпчиён ҳал карда мешуд. Яроқу аслиҳа, тир ва асбобу анҷоми барои ҷанг муҳим ба аспу ароба ба манзил расонида мешуд.

Амир Насрулло эҳтиёҷоти лашкарро, пеш аз ҳама бо маҳсулоти рӯзмарра қонеъ менамуд. Баъдтар барои аскарони лашкари доимӣ маош медодагӣ шуданд. Чунончи, барои сарбоз ва тӯпҷӣ ҳар се моҳ як тилло медоданд. Алабтта барои лашкаркашони унвонаш баланд миқдори маош баландтар буд. Масалан, юзбошӣ дар як моҳ шаш тилло, қаровулбегӣ ҷору ним тилло, панҷоҳбошӣ ҳаштоду панҷ танга, сарлашкари калон ду ҳазор тилло мегирифт.

Ғайр аз ин дар аснои ҳаракатҳои ҷангӣ сарфи назар аз мансабу унвон барои ҳар як иштирокҷӣ рӯзе як тилло дода мешуд. Аскари оддӣ барои се рӯз як танга, даҳбошӣ барои ҳар ду рӯз як танга, қаровулбегӣ барои як рӯз ду танга ва садбошӣ чор танга маоши иловагӣ мегирифтанд.

Дар айни замон аскарони лашкари мунтазам дар давоми хизмат аз андоз ва маҷбуриятҳои гуногун озод буданд. Ба аъзоёни оилаи аскари ҳалокшуда дар ҷанг, инчунин аскари вафоткарда ҳангоми хизмат барои дағн миқдори муайяни пул ва кафани мебоданд.

1. Ислоҳоти ҳарбии соли 1837 чӣ гуна аҳамият дошт?
2. Қисмҳои таркибии лашкари мунтазами аморатро қайд кунед.
3. Яроқу аслиҳаи лашкари аморат аз чиҳо иборат буданд?
4. Дар бораи таъминоти моддии лашкар чиҳо медонед?
5. Рӯйхати мансабҳо ва унвонҳои ҳарбии лашкарро тартиб дихед.

Оид ба имтиёзҳое, ки хизматчиёни ҳарбии Республикаи Ўзбекистон доранд, маълумот ҷамъ карда оед.

§ 18. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар аморати Бухоро

Худуд ва аҳолии он Дар асри XIX сарҳади аморат ҳудуди водии Зарафшон, вилояти Қашқадарё, вилояти Панҷакент, водии Ҳисор, вилоятҳои Хучанд ва Ўротеппаи Тоҷикистон, ҳудудҳои болооби дарёи Зарафшон, як қисми Афғонистон, қисми то дарёи Мурғоби Туркманистон, ҳамаи ҳудудҳои то Туркистон будаи Қазоқистонро дар бар мегирифт ва 200 ҳазор метри мураббаъро ташкил медод. Бинобар ин ҳудуди аморат нисбат ба даври аштархониҳо якчанд маротиба васеъ шуда буд.

Аз нимаи дуюми асри XVIII дар натиҷаи инкишофи иқтисодиёти аморат дар навбати ҳуд ба сабабгори афзоиши аҳолӣ шуд. Дар нимаи якуми асри XIX аҳолии аморат аз 2 миллион нафар иборат буд. Аксарияти қисми аҳолиро ўзбекон ташкил медоданд.

Дар аморат ғайр аз ўзбекон тоҷикон, туркманҳо, қазокҳо, қирғизҳо, қароқалпоқҳо, форсҳо, арабҳо, яҳудиҳо ва намояндагони дигар ҳалқҳо зиндагӣ мекарданд. Қисми қалони аҳолӣ зиндагии муқим аз сар мегузарониданд. Таркиби иҷтимоии аҳолиро ашрофони ҳукмрон, уламоҳо, хизматчиёни муассисаҳои дунёвӣ, савдогарон, хунармандон ва дехқонон ташкил медоданд.

Худуд ва аҳолӣ Дар иқтисодиёти аморат соҳаи кишоварзӣ (ҳочагии қишлоқ) соҳаи асосӣ буд. 90 фоизи аҳолӣ дар ин соҳа меҳнат мекард. Дар 75 фоизи заминҳои обёришаванда пахта мекориданд. Дар замини боқимонда маҳсулоти боғ, полиз ва сабзвот, дар кӯҳҳо пистаи кӯҳии дар тамоми Осиё машҳур тайёр карда мешуданд.

Чорводорӣ низ хеле инкишоф ёфта буд. Асоси онро гӯсфандпарварӣ ташкил мекард. Дар биёбонҳои кишвар 12 миллион сар гӯсфанд парвариш мешуд. Хусусан парвариши гӯсфандҳои қарокули пӯсташ ҷингилаи зебо хеле пеш рафта буд. Ватани ин гӯсфандҳо бекии Қарокӯл буд. Аз ин боис ин насли гӯсфандҳо қарокӯл номгирифта буд. Пӯсти барраҳо дар бозори ҷаҳон ҳаридоргир буд.

Дар шароити Осиёи Миёна дар ҳамаи замонҳо бе обёрии сунъӣ қишоварзиро пеш бурда менамешуд.

Заҳмат, сабру тоқати меҳнаткашон кори доимии иншоотҳои обёриро таъмин менамуд. Деҳқонон дар давоми асрҳо оиди истифодаи об таҷрибаи қалон пайдо карда буданд. Онҳо чунин иншоотҳои обёрикуниро бунёд карда буданд, ки қоил нашудан илоҷ надорад. Хусусан, маҳорат дар бобати соҳтмони сарбандҳои обро тақсимқунанда исботи он аст.

Чархифалакҳои каналҳо ва дарёҳо аз ҳама бештар кор фармуда мешуданд. Чунин чархифалакҳо (чиғирҳо) обро то 4 метр аз он баландтар бароварда медоданд. Бо истифода аз асп, шутур, ҳар ва барзгов низ чархифалакҳоро гардонда, обро аз ҷӯйҳои чуқур боло мебароварданд.

Олоти меҳнати деҳқонон хеле содда буд. Омочи оддии деҳқонон олоти асосии деҳқонӣ буд. Асп, барзгов, шутур, ҳар такягоҳи деҳқонон ба шумор мерафтанд.

Заминдорӣ Дар аморат мисли пешина шаклҳои заминдории давлатӣ (онро амлок мегуфтанд), мулк (хусусӣ) ва вакъф монда буд. Давлат заминҳои беоб, чӯл ва тӯқайзорро ба ҷамоаҳои қӯчманҷӣ тақсим карда дод. Онҳо барои истифода аз ин заминҳо ба давлат андоз месупурданд. Ин гуна заминҳо фурӯхта ё иваз карда намешуданд. Як кисми дигари заминҳои давлатӣ ба аъзоёни сулола, мансабдорони бузурги давлатӣ барои хизматҳояшон дар назди давлат дар шакли суюғол инъом карда мешуд. Аммо дар замони ҳукмронии манғитҳо соҳибони суюргалҳо мавқеи дар замони аштархониҳо доштаашонро аз даст доданд. Акнун соҳиби суюғол ба ҳазинаи давлат хироҷ супурда, бино ба даъвати ҳукмдор дар ҳолати зарурӣ бо қорачерикаш дар юришҳои ҳарбӣ иштирок мекард.

Дар замони мангитҳо инъом кардани *танҳо* пурзӯр шуд. *Танҳодор* на ба замин, балки ба дараҷаи мансабаш нигоҳ карда ба қисми муайяни андоз соҳибӣ карда метавонист. Замини аз ҳама хурди танҳо 36–60 танобро (3–5 гектарро) ташкил медод. Андози бештар низ айнан аз ин замин меомад. Инчунин, дар даври мангитҳо ҷамоаҳои деҳқонон бекор карда шуданд. Ба ҷои онҳо деҳқонони иҷоракор пайдо шуданд. Як қисми заминдорӣ бо хизмати давлатӣ вобаста набуд. Ин гуна заминҳо, асосан, ба арабҳои аморат, ки асрҳо боз зиндагӣ мекарданд, тааллуқ доштанд. Аз ин заминҳо ба миқдори 1/10 андоз гирифта мешуд. Қисми дуюми заминдорӣ (мулки ҳур) бо хизмати давлатӣ вобаста буд. Ин гуна заминҳо дар натиҷаи хизмату ҷасоратҳои алоҳида да нр назди ҳукмдор дода шуда буданд.

Ба шахсони соҳиби ин замин ёрлиқҳои маҳсус дода, онҳо аз додани тамоми андозҳо озод карда шуда буданд.

Заминҳои вақф заминҳо барои масҷид, мазор, ҳонақоҳ, мактабхона, мадраса ва мақбараҳо буданд. Ин гуна заминҳо аз ҳисоби заминҳои мусодирашуда ва заминҳои аз тарафи давлат, заминдорони қалон ҳадяшуда ба вучуд омада буданд. Сарфу ҳароҷоти асосии масҷид, мадраса, қабристонҳо, инчунин нафака ва маошҳои до нишбӯён, мударрисон ва мутаваллиҳо аз ҳисоби заминҳо вақф таъмин мешуданд. Мулки вақфро мутаваллӣ тасарруф карданаш мумкин буд.

Сиёсати андоз

Хироҷ дар даври аморат низ андози асосии давлат ба ҳисоб мерафт. Миқдори он қисми 2/5-и ҳосилро ташкил медод. Дар асри XIX як миқдори хироҷ бо пул ситотинда мешуд. Аз боғ, заминҳои кишти полиз, сабзавот андози танобона гирифта мешуд. Миқдори ин андоз ба наздик ё дур будани кишти зироат то бозор вобаста буд.

Баъдтар ба полиззор андози нав – пули қӯши чорӣ гардид. Миқдори он аз ҳар як ҷуфти баргзгови барои кишти замин истифодашаванда муайян мегардид. Ҳачми закот ба миқдори молу мулки зери андоз ва қиматаш 2,5 фоизро ташкил медод. Закот асосан аз соҳибони чорво ва савдогарон кашида мешуданд. Танобона, закот, пули қӯш дар шакли пул гирифта мешуд. Ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ ба аҳолӣ андози фавқулодда *тӯла* чорӣ мегардид.

1. Сарҳадоти ҳудуди аморатро қайд кунед.
2. Таркиби миллии аҳолии аморатро киҳо ташкил медоданд?
3. Барои инкишоф додани соҳаи хочагии қишлоқ кадом чораву тадбирҳо андешида шуданд?
4. Рӯйхати воситаҳои иншоотҳои обёрикунӣ ва олоти меҳнати дар қишоварзӣ истифодашавандаро тартиб дихед.
5. Дар мулки суюрголи мулкдории аморат чӣ гуна дигаргуниҳо рӯй доданд?
6. Дар аморат кадом андозҳо дар амал буданд?

Дар бораи намудҳои андоз, ки имрӯз дар Ўзбекистон ҷорӣ шудаанд, маълумот ҷамъ қунед.

§ 19. Шаҳрҳои аморат. Савдои дохилий ва беруни

Мавқеи шаҳрҳои қалон дар ҳаёти иқтисодии аморат

Шаҳрҳо дар ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи мамлакат ҳамеша аҳамияти қалон доштанд. Зоро шаҳрҳо такягоҳи ҳокимијати давлатӣ, вазифаи маркази савдо ва

хунармандӣ, маданият ва масканӣ илму фанро иҷро мекарданд. Яке аз онҳо шаҳри Бухорои дорои таърихи беш аз 2500 сол, ки бо номҳои „Ҷамоли худо“, „Гумбази дини ислом“ машҳур гаштааст, ба шумор мерафт. Шаҳри Бухоро соли 1533 пойтаҳти хонии Бухоро шуд.

Дар замони шайбонӣ Абдуллоҳони II пурра ба пойтаҳт табдил ёфт. Дар замони аштарҳониҳо ва манғитҳо низ Бухоро пойтаҳт шуда омад (1601–1920). Бухоро маркази маърифати тамоми Осиёи Марказӣ буд. Дар ин ҷо аз Хива, Қўқанд, Ҳисор, Самарқанд ва диёрҳои мусулмонии Россия донишҷӯён омада, таҳсили илм менамуданд. Зоро масканӣ маданият, илму маърифат Самарқанд мавқеи аввалиашро аз даст дода буд.

Шаҳр бо девори аз хишти пухта ва девори поҳса ихота шуда буд. Ба шаҳр аз 12 дарвоза медаромаданд. Аҳолиаш қариб 60 ҳазор нафар буд. Инчунин шаҳр беш аз 100 мадраса, беш аз 300 масҷид, 38 то корвонсарой дошт. Ҳар соле то 12–15 ҳазор шутур ба ин корвонсаройҳо мол оварда мешуд. Дар кори савдо, амнияти савдогарон корвонбошиҳо масъул буданд.

Самарқанд Самарқанди дар тўйи замин бо номи “Сай-кал” маъруф дар давоми солҳои зиёд мавқеи аввалай худро аз даст дода буд. Сабаби он ҷангҳои хона вайронкундандаи дохилии замони аштархониҳо, ҳамлаи қабилаҳои кӯчманҷӣ аз берун шуд.

Манғитҳо барои барқарор кардани Самарқанди ба ҳароба табдилшуда чораҳо диданд. Ҳусусан Раҳимбий кори эҳёи шаҳрро аз овардани об сар кард. Аммо кам шуда рафтани шумораи аҳолии шаҳр натиҷаи ҷашмдошт надод.

Амир Шоҳмурод дар ин масъала чораҳои ҷиддӣ андешид. Ў барои эҳёи шаҳр ва афзоиши аҳолии шаҳр аз дигар шаҳрҳо аҳолиро маҷбуран кӯчонида овард. Гарчанде корҳои бунёдгарии шаҳр пас аз вафоти ў давом кард, лекин шаҳр асосан дар даври вай аз нау бунёд шуда буд.

Дар манбаъҳо чунин навишта шудааст: “Ободии ҳозираи Самарқанд соли 1780, яъне аз даври Шоҳмурод сар шуда, соли 1809 ба намуди шаҳр оварда шуд”.

Дар ибтидиои асри XIX шаҳр бо девори баланд иҳота шуд. Ба шаҳр аз 6 дарвоза медаромаданд. Дар он боғҳо, чўйбору заҳбурҳо ва ҳавзҳо, корвонсаройҳо ва ҳаммомҳо кор мекарданд. Кўчаҳо 6 дарвозаи шаҳрро дар майдони Регистон мепайваст. Ба туфайли корҳои бунёдкорӣ дере нагузошта шумораи аҳолӣ ба 25–30 ҳазор нафар расид.

Хунармандӣ Хунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии шаҳрҳои аморат аҳамияти калон дошт. Намуди асосии хунармандӣ боғандагӣ буд. Алоча, бўз, ба бўз пахш кардани гул, чит, шоҳии Бухоро, бахмали сурхи Самарқанд машҳур шуда буд. Рўмоли аз нах ресидашуда, ҷойишаб, бофтани салла низ васеъ пахн шуда буданд.

Оҳангарӣ низ яке аз соҳаҳои асосии ҳунармандӣ буд. Оҳангарон дос, корд, инчунин, яроқу аслиҳа месоҳтанд. Заргарӣ, кулолӣ, кандақории чўб, боғандагӣ, либос, пойафзал тайёр намудан низ соҳаҳои пешрафтаи ҳунармандӣ шуда буданд. Кандақории чўб аҳамияти алоҳида дошт. Аз навда сабад мебофтанд. Дар шароити ҳонавода бофтани намад, қолин, аз ҷарми ош додашуда барои асп ҷиҳоз тайёр кардан, ғилоғи корд, ҳамён тайёр менамуданд. Дар

бозор маҳсулоти ҳар як намуди ҳунармандӣ дар растаҳои алоҳида фурӯҳта мешуданд.

Савдои доҳилӣ Аз асири XVI сар карда Роҳи бузурги абрешим аҳамияти худро гум карда, бо мурури вакт ба ҳаёти иқтисодии давлатҳои Осиёи Миёна таъсири манғӣ расонд.

Ин дар навбати худ эҳтимолияти дар бозори ҷаҳонӣ ба иштирокии фаъол табдилёбии Бухороро паст кард. Дар оқибат дар бобати истеҳсоли эҳтиёҷоти истеъмол дар ҳаёти давлат сутун шуда натавонист. Ин сабабгори пайдоиши истеҳсолоти мошинии калони самаранокии меҳнатро таъминкунандашуд. Дар натиҷаи он ҳунармандии оддӣ ба дараҷаи саноат набаромад. Аз ин боис дар бозори доҳилӣ савдои маҳсулоти ҳунармандӣ ва ҳоҷагии қишлоқ мавқеи асосӣ доштанд.

Дар бозорҳо касе агар ба ҳаққи ҳаридор хиёнат кунад, ҷазои саҳт медид. Ҳусусан, ин гуна шахсон дар ҳолати нимлуч болои ароба дар пеши назари аҳли бозор шарманда карда мешуданд. Ўро маҷбур мекарданд, ки “Ман ба роҳи шайтон даромада, ҳаридорро фиреб кардам” гӯяд.

Бозорҳо фақат вазифаи ҳоҷагиро ичро намекарданд. Онҳо дар як вақт вазифаи маркази ба худ хоси ҷамъият ва маданиятро адо менамуданд. Ҳусусан, дар бозорҳо фармонҳои амир эълон карда мешуданд, айборон ҷазо медианд, рӯзҳои ҷашн тамошоҳои гуногуне ташкил мегардиданд.

Савдои берунӣ Гарчанде Роҳи бузурги абрешим аҳамияти худро гум карда буд, алоқаҳои савдои ҳориҷӣ қатъ наёфтанд. Бухоро бо Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон, Хитой робитаҳои тиҷоратиро давом медод. Ба ин давлатҳои матоъҳои пахтагини дар аморат тайёршуда, баҳмал, шоҳиворӣ, коғаз, зин, баъзе намуди аслиҳа, мева ва дигар маҳсулот экспорт карда мешуд. Воситаи асосии нақлиёт шутур буд. Шутури баъзе корвонҳо ба якчанд сад сар мерасид.

Ба шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро кишвар аз бисёр кишварҳои ҳориҷӣ савдогарон меомаданд. Дар Бухоро ҳатто тоҷирон ва судхӯрони ҳинд маҳаллаи алоҳидаи худро доштанд. Онҳо матоъҳои ҳиндӣ, ранг, растаниҳои шифобаҳш, доруворӣ, қанду шакар мефурӯҳтанд.

Робитаҳои тичоратии аморати Бухоро бо Россия беш аз пеш ривоҷ мекард. Чунки Россия маҳсулоти саноатӣ таклиф карда метавонист. Дар айни вақт Россия бехатарии роҳҳои савдоро таъмин менамуд.

Соли 1804 дар Оренбург қароргоҳи савдогарони аморати Бухоро сохта шуд. Онҳо дар бобати савдои байни Россия ва Бухоро нақши муҳим бозиданд. Қароргоҳи савдогарон беш аз пеш васеъ мешуд.

Ҳамин тариқ иқтисодиёти аморат яке аз самтҳои инкишоғ додани савдо бо Россия шуда монд. Инро хусусан ҳамаи 16 ҳазор тоннаи пахтаи Бухоро ба Россия фурӯхта шуданаш, ба аморат ҳар сол дар ҳаҷми ду миллион оварда шудани маҳсулоти саноати боғандагӣ низ тасдиқ менамояд. Соли 1844 саҳми савдои аморат дар савдои берунии давлатҳои Осиёи Миёна–Россия 25 фоизро, соли 1864 42 фоизро ташкил медод.

- ?
- 1. Оид ба таърифи ба шаҳри Бухоро додашуда мулоҳиза намоед.
- 2. Оид ба маркази маърифати тамоми Осиёи Миёна шудани Бухоро мисолҳо оред.
- 3. Таъриф ба шаҳри Самарқандро бо таъриф ба шаҳри Бухоро қиёс намоед ва хулосаҳоятонро баён кунед.
- 4. Ба баҳои нисбат ба Шоҳмурод додашуда оиди эҳё намудани шаҳри Самарқанд чиҳо далолат медиҳанд?
- 5. Чаро эҳтиёҷоти аморат дар истеҳсолот бартарӣ пайдо накард?
- 6. Аз далелҳое, ки оид ба инкишоғи робитаҳои савдои байни аморати Бухоро ва Россия оварда шуданд, чӣ хулоса баровардед?

 Бо ёрии падару модаратон оид ба алоқаҳои савдои байни Федератсияи Россия ва Ўзбекистон маълумот ҷамъ оваред.

§ 20. Сиёсати хориҷии аморати Бухоро

Принципҳои асосии сиёсати хориҷии аморат

Принципҳои асосии сиёсати хориҷии аморат, аввалан, аз пайдо кардани мавқеи асосӣ дар байни се давлати ўзбекии Осиёи Миёна ва агар имконият пайдо шавад, онҳоро зери итоат даровардан; дуюм, дар Хурросон мустаҳкам ҷой гирифтан; сеюм; инкишоғ додани муносабатҳои савдоӣ бо Россия ва дигар

давлатҳо; чорум, ҳамчун амри ҳамаи мусулмонони миңтақаи Осиёи Миён (манғитҳо худро ҳамин тавр меномиданд) аз таъмин намудани ба Ҳач рафта омадани мусулмонон ба воситаи Астрахон ба Макка иборат буд.

Муносибатҳои Бухоро—Россия

Амирони манғит ба муносибатҳояшон бо Россия аҳамияти калон медоданд. (Сабаб-ҳои инро дар мавзӯъҳои пешина дониста гирифта будед). Дар бобати барқарор шудани муносибатҳои манғиатбахши байни ду давлат ба роҳ мондани муносибатҳои сафирӣ роли муҳим бозид. Ҳусусан, дар чоряки охирини асри XVIII ба Россия ду маротиба сафар кардани сафир Эрназарбий дар ин роҳ хеле муҳим буд. Эрназарбий (Эрназар Мақсутов) дипломат ва савдогари дорои ҷаҳонбинӣ ва дониши васеъ буд. Ў барои ба роҳ мондани муносибатҳои неки миёни ду давлат аз таҳти дил ҳаракат намуд. Барои ҳиссааш дар мустаҳкам намудани муносибатҳои бовариноки байни ду давлат императори Россия Екатерина II ба Эрназарбий барои соҳтани мадраса дар Бухоро пул ҳам чудо кард. Айнан бар ивази ин пул мадрасаи бо номи Эрназарбий соҳта шуд, ки имрӯз низ мавҷуд аст.

Ў ҳамчун сафир ғайр аз он, ки алоқаҳои савдоиро равнақ дод, ба соҳтани масҷиди ҷомеъ аз тарафи Россия дар шаҳри Астрахон ва ба кафолатнокии сафари озоди Ҳачи шаҳрвандони аморат аз тариқи Астрахон муюссар шуд.

Аз сафирии Эрназарбий Доңиёлбий низ мақсадҳои сиёсиашро дар назар дошт. Чунончи, бо мақсади донистани нуқтаи назари ҳукумати рус оид ба муносибатҳои Бухоро – давлати Усмонлӣ бо супориши ў сафир ба ҳукумати рус ҳаракати Бухороро барои мустаҳкам намудани робитаҳои дӯстона бо давлати Усмонлӣ маълум кард. Инчунин барои рафтани ба воситаи Россия то шаҳри Истанбул рухсат пурсид. Албатта ҳукумати рус намехост, ки Бухоро бо яке аз рақибҳои асосиаш давлати Усмонлӣ дар як саф бошад. Аз ин рӯ, ҳукумати рус ҳамаи илтимоси Доңиёлбийро ичро намуд.

Дар муносибатҳои Бухоро–Россия аз тарафи амир Шоҳмурод соли 1797 фиристода шудани сафирии Полвонқули қурҷӣ мавқеи алоҳида дорад. Барои фиристодани сафорати Полвонқули таҳди迪 Эрон ба аморати Бухоро сабаб шуд. Дар ин давр муносибатҳои Россия–Эрон дар Кавказ тезутунд шуда буд. Амир Шоҳмурод аз

ин омил истифода бурданӣ шуд ва мабодо ҷанги Бухоро – Эрон сар шавад, пешниҳод намуд, ки бар зидди Эрон якҷоя ҳаракат кунанд. Аммо Россия, ки бо муаммоҳояш дар Европа банд буд, ин пешниҳодро қабул накард. Дар замони ҳукмронии Амир Ҳайдар ва Амир Насрулло низ муносибатҳои Бухоро – Россия давом карданд. Ҳар ду тараф сафирон мефиристоданд. Сафирони фиристодай Амир Ҳайдар дар назди ҳукумати Россия масъалаҳои бе додани пул дар қисми Осиёи Ҷарёи Урал ба савдогарони аморат барои парвариши чорво чой чудо кардан, ба Бухоро фурӯхтани пӯлод, роҳ надодан ба талаву тороч намудани корвонҳои савдо гузашта шуданд.

Аз масъалаҳои ба миён гузашта илтимос оиди бе пардоҳти пул парвариш кардани чорво дар заминҳои ҷудошуда қабул нашуд. Аммо оиди муборизаи якҷоя бар зидди роҳзанҳои роҳи савдо розигӣ ҳосил шуд.

Сафирони дар замони ҳукмронии Амир Насрулло фиристодашуда дар назди ҳукумати рус, асосан масъалаи кам кардани пардоҳти боч аз молҳои Бухоро, фиристодани мутахассисони корҳои саноати кону кӯҳ ва фурӯхтани тӯп ба аморат гузашта шуд.

Дар ин замон ба Осиёи Миёна бештар омадани ҷосусҳо ва молҳои Британияи Кабир Россияро ҳавотир намуд. Чунончи молҳои англисие, ки аз Банорас (Ҳиндустон) оварда мешуданд, аз нарҳашон 6–9 баробар арzon фурӯхта мешуданд.

Илтимоси Амир Насрулло оид ба фиристодани мутахассисони кӯҳу кон қабул шуд. Онҳо ба корвони ба Бухоро омадаистода ҳамроҳ карда шуданд. Аммо корвон дар роҳ ба ҳамла дучор шуд ва экспедитсияи муҳандисон бо душвориҳо ба Оренбург баргашта рафтанд.

Соли 1858 ба Бухоро бо сарварии полковник Игнатев сафирони Россия омаданд. Ин охирин сафирӣ ба Бухоро ҳамчун давлати мустақил буд. Дар аснои музокираҳо дар корҳои савдо бо Россия ба тоҷирони Бухор имтиёзҳои қалон дода шуд.

Дар айни вакт Амир Насрулло сафирони Британияи Кабирро қабул накарданаш, аз амири Афғонистон барои ба Бухоро гузаштани онҳо руҳсат надоданро илтимос намудаашро маълум кард. Аммо доираҳои ҳукмрони империяи Россия гарчанде худро ба аморати Бухоро дӯст нишон медоданд, онҳо барои забт кардани Осиёи Миёна ҳамаҷониба тайёри медианд. Аз ин сабаб Россия пас аз Игнатев дигар сафир нафиристод.

Рақобати Британия Кабир – Россия

ин рақобатро хоҳиши ҳар ду давлати мустамликаӣ аз ҳисоби давлатҳои ўзбек пайдо намудани мустамликаҳои нав, ба даст овардани бозорҳо ва манбаъҳои ашёи хоми онҳо буд.

Британияи Кабир дар Ҳиндустон мустаҳкам ҷой гирифта, меҳост таъсири Россияро ба давлатҳои ўзбек ба нестӣ бароварад. Аз ин рӯ ин ҷо фиристодани экспедитсияҳои маҳсусро оғоз кард. Бар дӯши экспедитсияҳои маҳсус дар айни вақт вазифаи ба роҳ мондани алоқаҳо бо кувваҳои бонуфузи маҳаллӣ гузашта шуда буд.

Экспедитсияҳои Британияи Кабир

экспедитсия англисҳо ба омӯхтани ҳамаҷонибаи аморати Бухоро ва ташкил додани гурӯҳҳои хайрҳоҳ ба онҳо аз байни ҳукмдорони маҳаллӣ муваффақ шуданд.

Россия аз экспедитсияи Муркфорд ҳабар ёфта, ба ташвиш афтод. Дар натиҷа ҳукумати Россия аз рафтори англисҳо дар Бухоро ба амири Бухоро норозигӣ байдӯши кард.

Соли 1823 миссияи навбатии англис бо сарварии Александр Бёрнс ба Бухоро омад. Ўхудро савдогари арман гуфта шинос кард ва бо қўшбегии аморати Бухоро алоқа ба роҳ монда рафт. Ҳукумати Британияи Кабир вусъати робитаҳои тиҷоратии Ҳиндустон ва Осиёи Миёнаро роҳи асосии таъсираш ба давлатҳои ўзбек медонист. Аз ин сабаб Британияи Кабир ба тоҷирони ҳинд барои вусъати робитаҳои тиҷоратиашон бо давлатҳои ўзбек ёрии қалон мерасонд.

А. Бёрнс дар ҳудуди кишвар маълумоти бисёри разведкаро низ ҷамъ овард. Ин миссия ба инкишофи савдои Британияи Кабир дар Осиёи Миёна ёрӣ расонд.

Вақте, соли 1839 Британияи Кабир бар зидди Афғонистон ҳаракатҳои ҳарбӣ оғоз намуд, муносибатҳои Россия – Британияи Кабир боз ҳам тезутунд гашт. Зоро агар Афғонистон истило шавад, навбат ба Осиёи Миёна омаданаш мумкин буд.

Мағлубияти Россия дар ҷангӣ Крим аҳамияти қалони сиёсӣ ва стратегӣ доштани Осиёи Миёнаро барои он нишон дод.

Дар нимаи якуми асри XIX байни Британияи Кабир ва Россия дар Осиёи Миёна рақобат пурзур шуд. Сабаби асосии

Британияи Кабир аввал соли 1825 таҳти сарварии афсар (оғитсер) У.Муркфорд экспедитсия фиристод. Дар натиҷаи ин экспедитсияи ҳамаҷонибаи аморати Бухоро ва

маҳаллӣ муваффақ шуданд.

Россия аз экспедитсияи Муркфорд ҳабар ёфта, ба ташвиш афтод. Дар натиҷа ҳукумати Россия аз рафтори англисҳо дар Бухоро ба амири Бухоро норозигӣ байдӯши кард.

Соли 1823 миссияи навбатии англис бо сарварии Александр Бёрнс ба Бухоро омад. Ўхудро савдогари арман гуфта шинос кард ва бо қўшбегии аморати Бухоро алоқа ба роҳ монда рафт. Ҳукумати Британияи Кабир вусъати робитаҳои тиҷоратии Ҳиндустон ва Осиёи Миёнаро роҳи асосии таъсираш ба давлатҳои ўзбек медонист. Аз ин сабаб Британияи Кабир ба тоҷирони ҳинд барои вусъати робитаҳои тиҷоратиашон бо давлатҳои ўзбек ёрии қалон мерасонд.

А. Бёрнс дар ҳудуди кишвар маълумоти бисёри разведкаро низ ҷамъ овард. Ин миссия ба инкишофи савдои Британияи Кабир дар Осиёи Миёна ёрӣ расонд.

Вақте, соли 1839 Британияи Кабир бар зидди Афғонистон ҳаракатҳои ҳарбӣ оғоз намуд, муносибатҳои Россия – Британияи Кабир боз ҳам тезутунд гашт. Зоро агар Афғонистон истило шавад, навбат ба Осиёи Миёна омаданаш мумкин буд.

Мағлубияти Россия дар ҷангӣ Крим аҳамияти қалони сиёсӣ ва стратегӣ доштани Осиёи Миёнаро барои он нишон дод.

Барои Россия барои бартараф намудани имконияти хатари флоти ҳарбии Британияи Кабир аз баҳри Сиёҳ омил зарур буд. Забт намудани Осиёи Миёна айнан ҳамон омил шуда метавонист. Зеро Россия ба Ҳиндустон, ки барои Британияи Кабир хеле муҳим буд, бевосита таҳдид карда метавонист. Инро Британияи Кабир асло намехост. Эҳтимолияти таҳдид овардан Россия ба Ҳиндустон Британияи Кабирро аз имконияти ҳаҷф овардан ба ҳудудҳои ҳаммарзи Россия дар соҳилҳои баҳри Сиёҳ маҳрум намуд. Сонӣ, забт кардани Осиёи Миёна ба Россияи пешрафта истода имконияти пурра таъмин намудани саноат бо ашёи ҳоми арzonро медод. Ҳамин ду омил минбаъд сиёсати таҷовузгаронаи Россияро нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, нисбат ба аморати Бухоро муқаррар менамуд.

- ?
1. Принципҳои асосии сиёсати ҳориҷии аморатро қайд кунед.
  2. Чаро Британияи Кабир ба Осиёи Миёна эътибор медодагӣ шуд?
  3. Сафири Россия полковник Игнатев соли 1858 бо амир оиди қадом масъалаҳо ба созиш муваффақ шуд.
  4. Дар нимаи яқуми асри XIX барои пурзӯр шудани рақобати Россия – Британияи Кабир дар мавриди давлатҳои ўзбек чиҳо сабаб шуданд?
  5. Экспедитсияҳои фиристодани Британияи Кабир ба Осиёи Миёна қадом вазифаҳоро иҷро кард?
  6. Қадом омилҳо Россияро барои бо қувваи лашкар ҳарчи зудтар забт кардани Осиёи Миёна сафарбар менамуд?

Мулоҳиза ронед!

Холо муносибатҳои байни давлатҳо ба қадом принципҳо асос ёфтаанд?

§ 21. Ҳаёти маданий дар аморати Бухоро

Илми таърих Мутаассибии динӣ, ки аз замони ҳукмронии аштархониҳо сар карда, пеши роҳи инкишофи ҳаёти маданию маънавиро мегирифт, дар аҳди манғитҳо низ ба ривоҷи техника ва фанҳои табиатшиносӣ имкон намедод. Зеро намояндагони мутаассиби динӣ ҳар гуна қашфиёти эҳтимолии ин соҳаҳои илмро бар иродаву ҳоҳиши Ҳудо шак овардан гуфта баҳо медоданд. Аз ин сабаб дар ин давр асарҳои асосӣ дар соҳаи таъриҳ, адабиёт, санъат ва меъморӣ оварида шуданд. Дар

нимай якуми асри XIX олими таърихшинос *Муҳаммад Яъқуб бини Дониёлбий* асареро бо номи “Гулшан-ул-мулук” (“Гулшани подшоҳон”)-ро мерос гузошт. Ин асар аз ду қисм иборат буда, қисми якумаш ба таърихи бостонии Бухоро, шачараи подшоҳони он бахшида шудааст. Қисми дуюми асар таърихи Осиёи Миёна дар асри XVIII – ибтидои асри XIX-ро дар бар мегирад. Асари *Мирзо Шамси Бухориро* “Баёни баъзе ҳаводисоти Бухоро, Ҳўқанд ва Қошғар” дар асри XIX”, инчунин *Mir Olimi Buxorii* “Фатҳномаи султонӣ”, *Муҳаммад Ҳакимхон* “Мунтахабат-ут-таворих”, инчунин “Таърихи Амир Ҳайдар”, ки дар ин давр иншо шудаанд, оид ба таърихамон сарчашмаҳои муҳим ба шумор мераванд.

Адабиёт

Дар адабиёти ин давр шоир ва нависандагони машҳури замон эҷод кардаанд. Яке аз онҳо соҳиби истеъдоди хосса *Муҳаммадниёз Нишотӣ* буд. Шоир соли 1778 достони акоиби худ “Хусну Дил”-ро навиштааст. Ин асар комёбии беназири адабиёти ўзбек буда, шоир онро маҷозан навиштааст. Қаҳрамонони асар – Ақл, Ҳусн, Қалб, Ҳаёл, Вафо, Назар, Ишқ ва дигарон ҳар кадоме фазилатҳои зебои инсониро доранд. Образҳои Рақиб, Фасод, Нафс рамзи сифатҳои манғӣ ва ҳар гуна разолат мебошанд.

Дар достон низоъҳои байни инсонҳо ва давлатҳои, баҳилӣ ва дигар қусурҳои ахлоқӣ маҳқум мешаванд. Байни некӣ ва бадӣ ғолиб омадани кӯшишҳои хайр, ниятҳои олиҷаноб таъкид шудаанд. Ғайр аз ин ҷиҳати ба худ хоси эҷодиёти Нишотӣ ин аст, ки вай ба инкишофи жанри мунозира дар адабиёт саҳми бузург гузоштааст. Дар ин ҷо маҷмӯаи “Мунозираи паррандаҳо” аҳамияти бузург дорад. Дар асар иллатҳои хоси он замон, соҳти иҷтимоӣ--чаҳолат, мансабпаратӣ дар шакли маҷозӣ танқид мешаванд. Ҳоксории аҳли меҳнат васф шудааст. Дар асар баҳсу мунозираи 14 то парранда – лаклак, зоф, булбул, товус, тӯтӣ, ҳумо ва монанди инҳо тасвир шудааст. Аз шоирони машҳури ин давр боз *Муҷрим Обид ва Воларо* номбар кардан мумкин. Дар асарҳои Муҷрим Обид нобаробариҳои иҷтимоии ҷамъият, беадолатиҳо ва иллатҳои феъли инсон зери танқид гирифта шудаанд.

Вола (1770–1842) модарзод нобино буд, аммо табиат ба ўиродаи қатъӣ, ақл, хотира ва қобилият, овози хуш инъом карда буд. Шоир аз худ ду девон гузоштааст. То мо 3 ҳазор мисра шеърҳои ў расидааст. Дар шеърҳояш кулфату машаққатҳои халқ таъсирбахш ифода шудааст.

Санъати тасвирий ва мусиқа

Дар Бухоро хаттотӣ, миниатюра ва бо нақшҳо ороиш додани дастанависҳо ривоҷ ёфта буд. Намояндагони барҷастаи ин соҳа муносиби он замон асарҳо мерос гузаштаанд. Масалан, *Мир Маъсум Оламиён*, ки дар замони Амир Ҳайдар эҷод намудааст, асарҳои “Ахлоқи Мӯҳсинӣ”, китоби шеърии Саъдибо тасвириҳо зеб додааст.

Мирзо Содиқ Ҷондорӣ дар аҳди амирии Насруллоҳон ба қитобҳои дастанавис лавҳаҳо, ба асарҳои Саъдӣ ва Ҳофиз манзараҳои ҳаётро қашида буд.

Олими забардаст, шоир *Аҳмади Дониш* (1827–1897) дар тӯли 20 сол дар қитобхонаи дарбор хаттотӣ ва рассомӣ кардааст. Ў илмҳои тиббиёт ва риёзат, санъати меъморӣ ва мусиқаро омӯҳт. Аз байнин он асарҳое, ки Аҳмади Дониш кӯчонд, ороиш дод ё дар онҳо расм қашидааст, асарҳои “Шоҳи дарвеш”, “Аҷоиб-ут-табақот” ва монанди инҳо мебошанд.

Бухоро яке аз марказҳои санъати мусиқии устодона буд. “Шашмақом”-и ин ҷо пайдошуда далели он аст. Шашмақоми Бухоро аз мақомҳои Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ирок иборат буда, беш аз 250 то таронаҳо ва оҳангҳоро дар бар мегирад.

Президенти Республикаи Ўзбекистон Ш.Мирзиёев гуфта буд, ки “Маҳсули тафаккури бадеии ҳалқамон “Шашмақом” – ро таъбир ҷоиз бошад ба шаш дарёи азим қиёс кардан мумкин. Ин дарёҳо дар давоми асрҳо ба уқёнуси маданияти ҷаҳон ҷорӣ шуда, онро аз ҳар тараф пур карда, бой намуда меояд. Аз ин сабаб низ аз тарафи ЮНЕСКО дохил карда шудани ин дурдонаи мусиқии муazzзам ба рӯйхати мероси маданияи ҷаҳон маъни амиқ ва аҳамияти бузург дорад”.

Матни шеърии таронаҳои мақом аз лирикаи шоирони классикии туркӣ ва форсӣ аз қабили Рӯдакӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Фузулӣ, Бедил, Бобур, Нодира ва Машраб тартиб ёфтааст. Шашмақом ба таври шифоҳӣ (даҳонӣ) дар шакли анъанаи устод-шогирд аз насл ба насл гузашта меояд.

6–10-уми сентябри соли 2018 дар Шаҳрисабз Анҷумани санъати байналмилалии мақом барргузор шуд. Дар он аз 73 давлат наздики 300 нафар овозхон ва ҷамоаҳои мусиқӣ иштирок карданд. Мукофоти асосии анҷуманро академияи мақоми Тоҷикистон ба даст овард.

Таълим

Низоми таълими аморати Бухоро чун дар замони аштархонихо монда буд. Яъне масканҳои таълим дар аморат низ аз мактаби ибтидой (мактабхона) ва олӣ (мадраса) иборат буд. Мактабхонаҳо асосан дар назди масҷидҳо фаъолият доштанд. Дар онҳи имомҳо дарс медоданд. Амир Ҳайдар солҳои 1803—1804 ислоҳот гузаронд. Мувоғики он дар аморат барои ҳамаи шаҳрвандон таълими умумии зарурӣ ҷорӣ карда шуд. Барои татбиқи ислоҳот ба ҳар як бекӣ намоянда фиристода шуд. Дар айни вақт ҷияни ў беки Қарши Саид Аҳмад хоча Файзӣ дар аморат шаҳси масъул таъин шуд. Амир Ҳайдар ба номааш ба ҷиян чунин навишта буд: “Шумо... ба муаллимон таъин кунед, ки онҳо ба ҳамаи ҳалқи тобеъ гирифтани таълими зарурии умумиро таъмин намоянд... Ҳама бояд таълими зарурии умумиро аз бар кунанд”. Таълими мадраса се зина дошт. Дар ин давр дар Бухоро 60 то мадраса, 300 то масҷид фаъолият нишон медод. Дар мадрасаҳо аз 9 то 10 ҳазор нафар талаба илм аз худ мекард.

Ғайр аз фанҳои аниқ таъриҳ, география, забон ва адабиёт, забони арабӣ, инчунин, илми илоҳиёт дарс дода мешуд. Фанҳои табиатшиносӣ аз такрори асарҳои муаллифони асримиёнагӣ он тараф намегузаштанд. Дарсҳои таъриҳ дар асоси асари “Таърихи Искандарӣ”-и муаллифаш номаълум ва “Таърихи ҷаҳонқушоӣ”-и Аловуддин Отамлик Ҷувайнӣ, ки дар асри XIII зиндагӣ кардааст, мегузашт.

Ҷувайнӣ (1226-1283) олими таъриҳшинос ва арбоби давлатӣ буд. Ў забонҳои арабӣ, форсӣ, муғулӣ ва уйғуриро мукаммал медонист. Асари худро ба таърихи асри XIII-и Муғулистон, Осиёи Миёна ва Эрон бахшидааст. Асар аз се қисм иборат аст, дар қисми аввал ҷангҳои истилогаронаи Чингизхон, инчунин Ҷӯчиҳон ва Чигатоӣ ва таърихи авлодҳои онҳо ҳикоя карда мешавад.

Дар қисми дуюм таърихи Хоразмшоҳон ва даври ҳукмронии муғулҳо дар Ҳурросон баён шудааст.

Дар қисми сеюм таърихи воқеаҳои забт шудани Эрон аз тарафи Ҳулоқуҳон инъикос гардидааст.

Қисмҳои якум ва дуюми асар барои таърихи Осиёи Миёна аҳамияти алоҳида доранд.

Харочоти таълим дар мактабхона ва мадрасаҳо аз ҳисоби мулки вакғф таъмин мешуд.

Хукмдорон таъминоти моддии низоми таълимро назорат менамуданд. Ба аҳволи илми мадраса мароқ зохир мекарданд. Масалан, амир Ҳайдар яке аз хукмдорони донишманди замонаш буд. Қуръони каримро аз ёд медонист. Дар ҳузури амир мунозираҳои динию илмӣ зуд-зуд ба амал меомад. Дар мадрасаҳои Бухоро шумораи талабагони аз давлатҳои хориҷӣ бисёр мешуданд. Барои онҳо шароити мусоид фароҳам оварда мешуд. Амир Ҳайдар низ ба талабаҳои мадраса маърӯзаҳо меҳонд.

Мақом – услуби мусиқӣ, яке аз роҳҳои мусиқии дорои як қисм ва силсилавӣ бо асбобҳо ва овоз.

1. Рӯйхати асарҳо оиди илми таъриҳро тартиб дихед.
2. Дар бораи мазмуни асарҳои тааллук ба Муҳаммадниёз Нишотӣ чиҳоро дониста гирифтед?
3. Дар шеърияти шоир Муҷрим Обид танқид шудани иллатҳо аз чӣ далолат медиҳанд?
4. Аз намунаҳои эҷодии оиди ҳаттотӣ ва миниатюра мисолҳо оред.
5. Оид ба жанри мусиқии мақом нақл кунед.

Сулолаҳое, ки дар Бухоро дар асри XVI—нимай якуми асри XIX ҳукмронӣ намудаанд

№	Номи сулола	Солҳои ҳукмронӣ	Ҳукмдорони машҳури сулола	Асарҳои таъриҳии оғардишуда
1.				
2.				
3.				

§ 22. Ташкилёбии хонии Хива

Муборизаи барои мустақилии Хоразм

Хоразм дар арафаи хучуми Шайбонихон зери тасарруфи давлати Хурросони таҳти ҳукмронии Султон Ҳусайн

Бойқарои темурӣ қарор гирифта буд. Ҳусайн Бойқаро ба Хоразм Чин Сӯфии аз қабилаи қўнғирот баромадаро ноиби худ таъин карда буд.

Соли 1505 Шайбонихон, соли 1510 шоҳи Эрон шоҳ Исмоил Хорамро забт карданд. Аммо ҳукмронии шоҳ Исмоил дер давом накард. Хоразмиҳо зидди ҳукмронии сафавиҳо мубориза оғоз намуданд. Ин муборизаро асилзодагони маҳаллӣ сарварӣ карданд. Ҳусусан ташаббускори муборизаи зидди сафавиёни Эрон қозии шаҳри Вазир, ки маркази онвақтаи Хоразм Умар қорӣ шуд. Ўмардумро барои озодии Ватанаш даъват кард. Дар ин муборизаи ҳалқи Хоразм барои мустақилӣ Саид Ҳисомиддини қаттол низ роли калон бозидааст.

Барои ҳукмдори Хоразм дар мақоми қонунии ҳокимият нишастани вай хеле муҳим буд. Аз ин сабаб раҳнамоёни барои истиқлол мубориза бурда ба таҳти Хоразм писари Бека Султон, ки аз қавми Шайбони Даشتӣ Қипчоқӣ Элбарсхонро таклиф намуданд. Ҳонадони Берка Султон ва ҳонадони Шайбонихон гарчанде аз як шаҷара буданд, дар муборизаи барои тоҷу таҳт яке аз як сабабҳои бо дasti Муҳаммад Шайбонихон кушта шудани Берка Султон, ки ба авлоди Шайбонихон мансуб буд, нииз ҳамин будааст. Элбарсхон соли 1512 ба таҳти Хоразм нишаст.

Дар даври Элбарсхон пойтаҳти мамлакат аз шаҳри Вазир ба шаҳри Урганҷ оварда шуд. Элбарсхон баъди озод кардани шаҳри Вазир аз лашқари Эрон ба шарафи ин ғалаба ба номи писаронаш лақаби “Фозӣ”-ро илова карданро амр намуд.

Дар натицаи ғалабаи ҳалқи ватанпари Хоразм дар роҳи озодӣ соли 1512 мустақилии Хоразм аз нав барқарор шуд ва ин давлати мустақил минбаъд хонии Хива номида шуд. Дар хонии Хива ҳукмронии шайбониҳо то соли 1770 давом кард. Аз сабаби он, ки шайбониёни Хива аз авлоди Арабшоҳ ибни Пўлод – аз насли писари панҷуми Ҷўчихон Шайбон буданд, онҳоро арабшоҳиён низ мегуфтанд.

Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ

Монанди дигар давлати шайбониён дар Мовароуннаҳр хонии Хива ҳам ба якчанд мулкҳои хурду қалон чудо мешуд. Дар хонӣ сарварони қабилаҳои қалорн ўзбек дар амал ба соҳибони мулки мустақил табдил ёфта буданд. Онҳо ба тамоми ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ таъсири ҳалкунанда расонда меомаданд.

Дар айни вақт онҳо кӯшиш мекарданд ба ҳокимиюти марказӣ итоат накарда, мустақил бошанд. Ин ҳол низоъҳои байниҳамдигариро ба вучуд меовард. Дар солҳои 70-уми асри XVI хонии Хива ба инқирози иқтисодӣ дучор омад. Сабаби асосии он маҷрои худро дигар кардани Амударё ва ба баҳри Арал ҷорӣ шудани он шуд. Дар оқибати он заминҳои маҷрои кӯҳна ба биёбон табдил ёфтанд. Аҳолӣ маҷбуран ба дигар ҳудудҳои хонӣ кӯчида рафт. Ғайр аз ин хонии Хива дар асри XVI ду маротиба аз тарафи хонии Бухоро истило гардид, инчунин низоъҳои байниқабилавӣ, андозу дигар пардохтҳо, ҷаримаҳо аҳолии кишварро хонахароб кард. Ба савдо футур расид.

Муносибатҳои Хива – Бухоро дар асри XVI

Дар байни ду давлати ўзбеки дар Осиёи Марказӣ ташкилшуда – хонии Бухоро ва Хива муносибатҳои хунук ҳукм ронд. Сабаби асосии он кӯшишҳои хониҳо аз ҳисоби забти ҳудудҳои нав қаламрави худро васеъ намудан, сониян мансубияти сулолаҳои ҳукмрони Бухоро ва Хива ба яқдигар ғаним буданд.

Хони Бухоро Убайдуллоҳон солҳои 1537–1538 ба Хоразм ҳучум оварда, хонии Хиваро мутеъ кард. Писари Убайдуллоҳон Абдулазиз дар Хоразм ноиб таъин шуд. Аммо ин ҳолат дер давом накард. Ҳалқи ватандӯсти Хоразм барои озодӣ мубориза бурда, мустақилии мамлакатро барқарор кард. Лашкари фиристодаи Убайдуллоҳон

торумор карда шуд. Абдулазихон мачбур шуда, ба Бухоро гурехт. Ҳукмдорони баъдина низ адоват ва душманий ду хониро давом доданд.

Аз ҷумла, хони Бухоро Абдуллохони II хонии Хиваро якчанд бор, соли 1598 пурра тобеъ намуд. Аммо пас аз вафоти Абдуллохони II дар ҳамон сол дар оқибати ҷангу ҷидоли дохилӣ барои тоҷу таҳт хонии Хива боз давлати мустақил шуд.

- Соли 1510 – И smoили Сафавӣ Хоразмро забт кард.
- Соли 1512 – дар Осиёи Миёна давлати дуюми ўзбек-баъдтар хонии Хива ташкил ёфт.

1. Оид ба ташкилёбии хонии Хива нақл кунед.
2. Сабабҳои инқирози дар асри XVI рӯйдодаро дар ҳаёти иқтисодии хонии Хива қайд намоед.
3. Ҷой доштани қайфияти душманонаро дар муносибатҳои байни хониҳои Хива ва Бухоро бо ёрии мисолҳо асоснок кунед.

§ 23. Аҳволи сиёсии хонӣ дар асри XVI – нимаи якуми асри XVIII

Парокандагии сиёсӣ

Аз асри XVI сар карда дар хонии Хива ҳар як масъалаи оиди ҳаёти давлатро бидуни сарварони қабила, мустақилона ҳал карда наметавонистанд. Дар айни вақт онҳо тақдири хонро ҳал мекарданд. Аз ин рӯ ин ҳолат маънои парокандагии давлат дар хонии Хиваро дошт. Ин парокандагӣ дар замони Араб Муҳаммадхон (1602–1623) ба нуқтаи баландаш расид. Дигар шудани маҷрои Амударё дар ин давр ҳам давом кард. Дар натиҷа Араб Муҳаммадхон мачбур шуд, ки пойтаҳти хониро аз Урганҷ ба Хива қӯҷонад. Акнун давлати Хоразм номи Хонии Хиваро гирифта буд. Буҳрони иқтисодӣ ба аҳволи сиёсии давлат таъсири калони манғӣ мерасонд. Аз ин ҳол қувваҳои беруна истифода мебурданд. Чунончи, дар даври Араб Муҳаммад қазакҳои Ёйик, ки бо сарварии атаман Нечай ва атаман Шамай сарҳади Россияро посбонӣ мекарданд, паси ҳам ба Урганҷ ҳуҷум карданд. Гарчанде ин ҳамлаҳо бемуваффақият анҷом ёфтанд, иқтисодиёти хониро ҳароб намуданд.

Абулғозӣ Баҳодурхон

Писарони Араб Муҳаммадхон Ҳабаш ва Элбарс султон дар орзуи тоҷу таҳт ба сарварони баъзе қабилаҳо такя карда, бар зидди падарашон исён бардоштанд. Соли 1612 дар аснои исён аз тарафи падар Араб Муҳаммадхон ду писари дигараш Асфандиёр ва Абулғозӣ султон ба ҷанг иштирок намуданд. Дар ин ҷанг Ҳабаш ва Элбарс ғолиб омаданд. Бо амири фарзандони ноқобил падар асир афтод.

Абулғозӣ Баҳодурхон дар сарои хони Бухоро Имомқулихон паноҳ ёфт. Асфандиёр ба ҳузури шоҳи Эрон Аббоси I роҳ гирифт. Соли 1623 бо ёрии ў таҳти Хиваро ишғол кард ва Ҳабаш, Элбарсро ба қатл расонд. Ин ҳабарро шунида Абулғозӣ Баҳодурхон ба Ҳива баргашт. Асфандиёҳон (1623–1643) онро ҳокими Урганҷ таъин кард. Аммо дере нагузошта муносибати байни бародарон вайрон шуд. Дар натиҷа Абулғозӣ Баҳодурхон маҷбур шуда, ба Туркистон, Тошканд ва Бухоро гурехта мегашт. Бино ба даъвати туркманҳои аз сиёсати Асфандиёҳон норозӣ ў боз ба Ҳива баргашт. Бародараш ба Ҳиваро супурд. Аммо соли 1630 онро ба ҳузури шоҳи Эрон ҳамчун гарав фиристод. Абулғозӣ Баҳодурхон дар Эрон 10 сол дар асорат буд. Нихоят аз асорат гурехта, ба қароргоҳи ўзбекони Арал омад. Асфандиёр вафот кард, вай соли 1644 таҳти хонии Ҳиваро ишғол намуд.

Ислоҳоти Абулғозихон дар роҳи мустаҳкам намудани давлатдорӣ аҳамияти калон дошт. Ў соҳтори идоракуни давлатро дигар кард. Ба ҳокими беъзе вилоятҳо сарварони авлодро таъин намуд. Барои пешгирий карданни низоъҳои сарварони авлодҳо ў аҳолии сокини поёноби Амударёро ба чор иттифоқ тақсим кард. Ба ҳар яки онҳо замин ҷудо карда дод. Шахсони мансабҳои муҳими аппарати давлатиро идоракунанда аз байни онҳо таъин менамуд.

Ба ҳар як гурӯҳи қабилавӣ иноқ таъин кард. Бино ба фармони Абулғозӣ Баҳодурхон аз табақаи болоии авлодҳо гурӯҳи шахсони ба ҳон маслиҳат медода ташкил карда шуд. Иноқҳои бонуфуз аз байни онҳо мебаромаданд.

Ислоҳоти Абулғозӣ Баҳодурхон гарчанде муддати муайян бошад ҳам, барои мутамарказ шудани давлат ва ҷараёни пурзӯршавии муқим шудани кӯчманчиён ва нимкӯчманчиёнро таъмин кард.

Муносибатҳои Хива – Бухоро

Мутаассифона муносибатҳои Хива – Бухор тезутунд буданд. Хонии Бухоро барои ба мулки худ табдил додани хонии Хива чандин бор ҳаракат кард. Абулғозӣ Баҳодурхон хучуми Бухороро баргардонд. Баъдтар шароити мусоидро интизор шуда, худаш ҳам ба ҳудуди Бухоро таҷовуз кард. Ниҳоят соли 1662 бо хонии Бухоро сулҳ имзо шуд. Аблғозӣ Баҳодурхон соли 1663 ҳокимиятро ба писарааш Анушаҳон супурд. Дар замони ў муносибатҳои ду давлат боз тезутунд шуданд. Аз ин ҳусус дар мавзӯъҳои пешина дониста гирифта будед. Субҳонқулиҳон Анушаҳонро аз таҳт дур карда, эшикоғабошӣ Шоҳниёзро ноиби Хива таъин қард. Аммо дере нагузашта дар хонии Бухоро манфиатҳои Бухоро, Россия ва Эрон барҳӯрданд.

Задухӯрди манфиатҳо аз хиёнати Шоҳниёз ба Субҳонқулиҳон сар шуд. Шоҳниёз барои мустаҳкам намудани ҳокимияти худ ва ҳалосхӯрӣ аз итоат ба Бухоро ҳаракат намуда, дар симои Россия ҳомии пурзӯрро медиҳ. Соли 1700 ў ба Субҳонқулиҳон маълум накарда, ба ҳузури Пётри I сафир фиристода, ҳоҳиш намуд, ки тамоми ҳалқашро ба таркиби Россия қабул намояд. Пётри I бо фармонаш аз 30-юми июни соли 1700 ба ин илтимос розигӣ дод. Аммо ин фармон дар амал нафъе наовард. Парокандагии хонии Хива дар даври Шерғозихон (1715–1727) баръало намоён шуд. Ба туфайли мочароҳои доҳилӣ бо даҳолати давлатҳои хориҷӣ аҳволи он боз ҳаробтар шуд. Масалан, соли 1714 экспедитсияи бо сарварии А.Бекович-Черкасский, ки Пётри I ташкил карда буд, дар роҳи зери таъсири Россияи тавоно даромадани хонии Хива қадами аввал ба ҳисоб мерафт. Лекин ин экспедитсия фоҷиавӣ анҷом ёфт. Пас аз он Хива то дер вакт зери ҳавфи хучуми Россия монд. Аммо Россия бо “Чанги шимолӣ” банд шуда, ҳаракатро сар накард. Аммо ҳалокати экспедитсияи ҳарбии А.Бекович-Черкасский муносибатҳои Хива – Россияро тезутунд карда монд. Дар чунин шароит Шерғозихон муносибатҳоро бо Бухоро нарм карданӣ шуд. Аммо ҳавфи хучуми Россия бартараф нашуда буд, ду давлати ўзбек ба ҷои муттаҳид шудан, муносибатҳояшонро боз тезутунд намуданд. Ба ин бар зидди хони Хива бархезонидани аралиҳо аз тарафи хони Бухоро

Абулфайзхон сабаб шуд. Дар натиҷа аҳолии соҳили Арал аз хонии Хива баромад. Муборизаи дохилӣ дар хонии Хива гоҳ бо ғалабаи як тараф, гоҳ бо ғалабаи тарафи дигар то вафоти Шерғозихон давом кард. Қабилаҳо байни худ ба муросо наомаданд, аз ин лиҳоз султони чингизиро аз хонии Қазоқ ба таҳт даъват карданд. Соли 1728 Элбарсхон аз аввалинҳо буд, ки ба таҳт нишаст (1728–1740). Шоҳи Эрон Нодиршоҳ аз бекарории сиёсӣ истифода бурда, соли 1740 Хиваро забт кард ва дар Хива одами худашро ҳоким таъин намуд. Дар Хива соҳтори идоракунии Эрон ҷорӣ гардид. Аммо дар даври мутеъгӣ ба Эрон низ низоъҳои дохилӣ бас нашуд. Баръакс, байни қабилаҳо барои таҳт ҷангӣ номуросо сар шуд. Ба таҳт таъин намудани айнан чингизиҳо давом кард ва онҳо зуд-зуд иваз мешуданд. Ин ҳодиса дар таърихи хонӣ бо номи “бозии хонҳо” даромадааст.

Хонҳо дар амал дар дасти иноқҳо итоаткор шуда монданд. Дар муборизаҳои дохилӣ муддати муайян ёвмутҳои туркман дастболо шуданд. Онҳо соли 1764 ҳокимијатро амалан ба даст гирифтанд. Аммо онҳо давлатро идора карда натавонистанд. Зўроварӣ ва торочгари онҳо аҳолии хонӣ, қувваҳои онҳоро дастгирӣ кунандаро бар зидди онҳо муттаҳид намуд. Ин бесарусомониҳои дохилӣ дар хонӣ то омадани қабилаи қўнғирот ба сари ҳокимијат давом намуд.

- ?
1. Ду ҷараёнро, ки дар хонии Хива аз асри XVII сар карда пурзӯр шуданд, қайд кунед.
  2. Абулғозӣ Баҳодурхон чӣ тавр сари ҳокимијат омад?
  3. Муносибатҳои тезутунди Хива—Бухоро ба қадом оқибатҳо оварда расонданд?
  4. Омилҳоеро, ки сабабгори истилои хонии Хива аз тарафи Эрон шуданд, аниқ намоед.
  5. Қадом омилҳо барои ба дасти сулолаи қўнғирот гузаштани ҳокимијати хонии Хива роҳ кушоданд?

§ 24. Дар хонии Хива барпо шудани ҳукмронии қўнғиротҳо. Аҳволи сиёсии хонӣ дар охири асри XVIII–нимай аввали асри XIX

Ба сари ҳокимият омадани сулолаи қўнғирот

Хотима гузоштан ба бесарусмониҳо ва ҷангҳои доимиҳо байниҳамдигарии дохилӣ дар хонии Хива ба зарурияти

таърихӣ табдил ёфт. Зеро аҳволи иқтисодии хонӣ бар асари аввалан, парокандагии сиёсӣ ва ҷангҳои дохилӣ, инчунин ҳамлаҳои давлатҳои душман зарари калон дида буд. Сониян, дар оқибати хонавайрон шудани ҳалқ ба туфайли беамон тороҷ шудан ва ҷангҳо маҷбур шуда ба диёрҳои атроф ғурехта мерафт. Дар натиҷаи он аксари заминҳо бесоҳиб монда буданд. Ин омилҳо дар навбати худ барпо намудани ҳокимияти пурзӯри марказиро, ки мебоист ба мочароҳои байни ашрофон ва қабилаҳо нуқта мегузошт, тақозо мекард.

Ҳамин гуна қувваи қодир, ки метавонист ин гуна ҳокимиятро барпо намояд, аз қабилаи қўнғирот баромад. Аз солҳои 60-уми асри XVIII қабилаи қўнғирот ҳокимияти хонии Хиваро ба даст мегирифт. Пешвои қабила Муҳаммад Амин ба мадади ашрофони бузург ва табақаи рӯҳониён тақя карда, соли 1761 то лавозими иноқӣ баромад. Вай бар зидди қабилаҳои туркман ҷанг кард. Аммо аввал ба бемуваффақиятӣ дучор шуда, ба аморати Бухоро, ба ҳузури оталиқ Дониёлбий рафт. Қабилаҳои туркман Хоразмро ишғол карда шаҳрҳоро, аз ҷумла, Ҳазорасп, Ҳонқа, Урганҷ, Кат, Шоҳободро ба хок яксон карданд. Гуруснагӣ ва вабо паҳн шуда, аҳолӣ ба соҳилҳои Арал ва Бухоро кӯчида мерафт.

Муҳаммад Амин иноқ ба мадади аморати Бухоро тақя намуда, соли 1770 аз Бухоро баргашта омад ва қабилаи туркманро аз Хива берун кард, ҳокимони маҳаллиро ба худ тобеъ намуд. Ҳамин тариқ, дар хонии Хива ҳокимият ба дasti вай гузашт.

Муҳаммад Амин дар роҳи таъмини осудаҳолии сиёсӣ нисбатан муваффақ шуд. Ин боиси пешравии иқтисодиёти мамлакат шуд. Шаҳрвандони дар дигар диёрҳо ҷон ба саломат бурда, баргашта меомаданд.

Ҳамин тариқ, соли 1770 дар хонӣ ҳукмрони сулолаи кӯнгиротҳо барпо шуд. Аммо ин сулола аз сабаби он, ки ба авлоди чингизихо мансуб набуд, намояндагони сулолаи пешина дар таҳти нигоҳ дошта мешуданд. Онҳо аслан хонҳои сохта буда, дар амал ба ягон ҳокимият соҳиб набуданд.

Дар замони Аваз Мұхаммад иноқ хонии Хива аз нигоҳи иқтисодӣ хеле мустаҳкам шуд. Ҳам Мұхаммад Амин (1770–1790), ҳам писари ў Аваз (1790–1804) ҳокимияти давлатиро бо унвони иноқ идора карданд. Фақат писари Аваз Элтузар соли 1804 худро хон эълон кард. Ин сана дар таърихи хонӣ ҳамчун расман барпо шудани ҳукмронии сулолаи қўнғиротҳо дохил шудааст. Сулола то соли 1920 хонии Хиваро идора кард.

Элтузархон барои татбиқи сиёсати давлати мутамарказ дар хонӣ ҳаракат намуд. Аммо ў соли 1806 дар ҷанги Хива–Бухоро ҳалок шуд.

Хонии Хива дар даври Мұхаммад Раҳимхони I

Пас аз Элтузархон ба таҳт додари ў Мұхаммад Раҳимхони I нишааст. Мұхаммад Раҳимхони I барои аз ҷиҳати сиёсӣ муттаҳид кардани хонӣ ҷаҳд намуд. Ин хеле муҳим, масъалаи ҳаётӣ буд. Зеро Россия дар ҳатти Оренбург истеҳкомҳои мустаҳками ҳарбӣ месоҳт. Ин бевосита ба хонии Хива таҳдид буд. Сониян, бар зидди ҳучумҳои аморати Бухоро низ истодагарӣ кардан зарур буд. Хониро аз нигоҳи сиёсӣ як накарда, ҳокимияти марказири мустаҳкам накарда, коҳиш додани таҳдидҳои давлатҳои хориҷӣ имконнопазир буд. Ҷараёни муттаҳидкунӣ аз тобеъ кардани қабилаҳои гуногун туркман сар шуд. Онҳо гарчанде муқовимати саҳт нишон доданд, паси ҳам зери итоат даромаданд. Қабилаи ёвмути итоатнакарда ба Ҳурросон кўчида рафт. Аммо зери тазиики ҳукумати Эрон ва дар натиҷаи набудани биёбону ҷароғоҳҳо боз ба ҳудуди хонии Хива баргашта омаданд. Акнун онҳо дар ҳудуди хони Хива чудо карда маҷбуран ҷойгир шуданд. Аз ин давр сар карда тақдири қабилаи ёвмут бо хонии Хива зич вобаста шуда монд ва ба таркиби шаҳрвандони хонӣ дохил гардианд. Аз онҳо низ андоз ситонида мешуд. Инчунин бар зиммаи он маҷбурияти ба лашкари хон додани навкар низ гузошта шуд.

Онҳо дар лашкари хон аз сидқи дил хизмат карданд. Мұхаммад Раҳимхони I ба лашкари доимии аз ўзбекҳо ва туркманҳо иборатбуда, ки онро “навкарони хон” ҳам меномиданд, такя намуда, муқобилияти ашрофони калон ва ўзбекони соҳили Аралро шикаст. Соли 1811 қорақалпоқҳо ҳам маҷбур шуда, зери итоати вай даромаданд. Ҳамин тарик дар даври Мұхаммад Раҳимхони I хонӣ аз ҷиҳати сиёсӣ муттаҳид шуд. Дар айни замон ҳудудҳои он боз ҳам васеъ шуданд.

Ислоҳотҳои Муҳаммад Раҳимхони I

Дар кишвар барқарории нисбӣ таъмин шуд. Дар айни вакт дар идоракуни давлат, низоми андоз ислоҳот гузаронида шуд. Хизмати гумruk (боҷхона) ва зарбхона ташкил карда шуд. Соли 1809 сикка задани тангаҳои тилло ба роҳ монда шуд. Бино ба ислоҳоти соҳаи идоракуни давлат дар ҳузури хон органи олии идоракунӣ-Шӯрои (*кенгаси*) *Олӣ* таъсис дода шуд.

Гарчанде ваколатии шӯро маҳдуд буд, он фармонҳои хонро тасдиқ карда, вазифаи ҳокимиияти икроия ва судиро ичро менамуд. Худи хон ба Шӯрои Олӣ раҳбарӣ мекард. Дар кори он хешони наздики хон, меҳтар, қўшбегӣ, девонбегӣ, нақиб, шайхулислом, сарқозӣ, иноқ, оталиқ ва бийҳо иштирок мекарданд. Маҷлиси Шӯрои Олӣ ҳафтае як маротиба гузаронида мешуд ва дар он масъалаҳои муҳими сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар айни вакт барои ҳалли масъалаҳои рӯзмарраи ҳаёти хонӣ Шӯрои *Хурд* ташкил шуд. Дар кори ин Шӯро тайёр аз хон меҳтар, қўшбегӣ, девонбегӣ, нақиб ва шайхулислом иштирок мекарданд.

Бино ба ислоҳоти соҳаи андоз доиман чамъ овардани он таъмин шуд. Акнун ҳокимони маҳаллӣ андози заминро чамъ намекарданд, онро амалдороне, ки хон таъин мекард, меғундоштанд. Акнун қисми зиёди андози замин дар шакли пул чамъ карда, ҳамаи он ба ҳазинаи умумидавлатӣ супурда мешуд. Инчунин ташкили хизмати гумruk ва сикка задани тангаҳои тилло даромади ҳазинаи давлатро афзоиш дод. Муҳаммад Раҳимхони I дар мамлакат нӯшиданро манъ кард.

Тангаҳои тиллоии соли 1809 (Хива)

Хонии Хива дар даври Оллоқулихон

Муҳаммад Раҳимхони I соли 1825 вафот кард, таҳтро писари калонаш Оллоқулихон ба даст гирифт (1825–1842). Ў бо мақса-

ди боло бурдани иқтисодиёти кишвар каналҳои нав кофта, майдони замини обёришавандаро васеъ кунонд. Файр аз ин, дар роҳи ободии мамлакат корҳои бунёдгариро равнақ дод. Чунончи, мадрасаҳои Арабхон ва Муҳаммад иноқро аз нав созонд. Бо номи худ мадраса, корвонсарой, тим, қасри иборат аз 111 хонаи Тошҳавлӣ (Оллоқулихон) ва дигар бисёр биноҳоро барпо кунонд. Дар замони ў санъати кошинкорӣ ба қуллаи баланд баромад. Ин санъат хусусан дар вақти бо кошин оро додани мақбараи Паҳлавон Маҳмуд ва арки Кӯҳна ифодаи дураҳшони худро ёфт. Инчунин, атрофи шаҳр бо девори мудофиавӣ иҳота карда шуд. Бо мақсади таъмини амнияти аҳолии дар беруни шаҳр зиндагӣ кардаистода қалъаи 6250 метраи берунӣ соҳта шуд.

Оллоқулихон шўришҳои туркманҳо ва қароқалпоқҳо, ки аз ҳокимиюти марказӣ мустақил шудан меҳостанд, бераҳмона пахш кард. Ў соли 1842 вафот кард ва дар мақбараи Паҳлавон Маҳмуд, ки дар аснои ҳаёт буданаш соҳта буд, дағнӣ карда шуд.

- ?
1. Оид ба ахволи сиёсии хонии Хива дар арафаи ба сари ҳокимиюти омадани сулолаи қўнғиротҳо чиҳоро дониста гирифтед?
  2. Сулолаи қўнғиротҳо чӣ гуна ҳокимиютиро ишғол намуданд?
  3. Сабабҳои дар мамлакат таъмин карда шудани суботи сиёсӣ аз тарафи Муҳаммад Раҳимхони I-ро қайд кунед.
  4. Ислоҳоти иқтисодии Муҳаммад Раҳимхони I кадом натиҷаҳо доданд?
  5. Муҳаммад Раҳимхони I дар соҳаи идоракуни давлат кадом ислоҳотҳо гузаронд?
  6. Оиди бунёдкориҳое, ки Оллоқулихон ба амал баровард, чиҳоро дониста гирифтед?

§ 25. Идоракуни давлат дар хонии Хива

Худуд ва аҳолии хонӣ Дар он замоне, ки хонии Хива ташкил шуд, худудаш чандон бузург набуд. Хонӣ дар ғарб худудҳои то баҳри Каспий, дар шимол то ҳавзаи баҳри Арал, дар ҷануб то дарёи Атрек (дарё дар Эрон ва Туркманистони ҳозира, дарозиаш 669 км, ба баҳри Каспий мерезад) ва атрофи Сарахсро (шаҳри Туркманистон) дар бар мегирифт.

Дар давоми нимаи якуми асри XIX дар натиҷаи ҳаракатҳои ҳарбӣ ҳудуди хонӣ торафт васеъ мешуд ва дар солҳои 40-уми он аср ҳудуди он 19 ҳазор км мураббаъро ташкил медод. Хонӣ бо ҷузҳои қазоқ, Эрон ва аморати Бухоро ҳамсарҳад буд. Дар айни вақт аз асри XVIII сар карда дар оқибати ба самти ҷануб васеъ шудани сарҳади Россия сарҳади ду давлат ба ҳам наздик шуданд. Шумораи умумии аҳолӣ ба 800 ҳазор нафар наздик шуд. 65 фоизи онҳоро ўзбекон, 26 фоиз туркманҳо, қисми боқиро қароқалпоқҳо, қазоқҳо, қисман араб ташкил медод. Ин рақамҳо қатъӣ набуданд. Зоро баробари васеъ шудани ҳудуд шумораи аҳолӣ низ зиёд мешуд. Дар пойтахт шаҳри Хива беш 20 ҳазор нафар аҳолӣ ҳаёт ба сар мебурданд.

Ҳудуди хонӣ бар асоси принципи қавму қабилавӣ тақсим мешуд. Хусусан, 32 то қабилаҳои ўзбеки кӯчида омадаро Аблуғозӣ Баҳодурхон ба 4 гурӯҳ ҷудо кард. Онҳо үйғур-найман, кўнғирот-қиёт, нукуз-манғит, қангли-қипчоқ.

Ҳангоми тақсим кардан урфу одат, тарзи зист ва алоқаҳои хешу тарборӣ ва ҷои зист ба инобат гирифта мешуд. Ҳар як қабиларо иноқ раҳбарӣ менамуд. Аз ҳар як гурӯҳи қабилавӣ 4 нафар ба лавозимҳои баланди давлатӣ таъин мегашт. Хон ба воситаи иноқҳо масъалаҳои дохили қабилавиро ҳал менамуд. Иноқ ҳамчун маслиҳатчии наздики хон дар дарбор (сарой) истиқомат мекард.

Ҳудуди хонӣ ба 23 то воҳиди маъмурӣ тақсим шуда буд. Аз онҳо 20 тояш бекӣ (вилоят), 2 тояш ноибӣ буд. Бисту сеюмаш пойтахт – шаҳри Хива ва атрофи он буд. Вилоятҳо ба шаҳрҳо ва қавмҳои масҷидҳо тақсим мешуданд. Зинаи поёнтарини идоракуниро қавмҳои масҷид (деха) меномиданд. Вилоятҳоро бекҳо, ноибихоро ноибҳо, шаҳрҳоро ҳокимон ва қавми масҷидҳоро оқсақолҳо идора менамуданд. Оқсақолҳо аз тарафи қавмҳои масҷидҳо интихоб шуда, хон онҳоро тасдиқ мекард. Сарварони дигар ҳудудҳои маъмуриро бекҳо, ноибҳо ва ҳокимҳо аз тарафи хон таъин мешуданд. Хива ва ҳудудҳои атрофи онро худи хон идора мекард.

Соҳти давлатӣ ва низоми идоракуни Ҳонии Хива низ мисли аморати Бухоро монархияи мутлақ буд. Ҳукмдори олӣ-хон сарвари давлат ба шумор мерафт. Гарчанде хонӣ монархияи мутлақ буд, дар тафовут аз аморати Бухоро, чуноне ки дар мавзӯъҳои гузашта таъкид шуда буд, Шўроҳои Олӣ ва Хурд амал мекарданд.

Тахт аз падар ба писари калонй мерос мегузашт. Дар замони қўнғиротҳо низ хони ояндаро ба намади сафед шинонда, аз чор нўги он аъёнҳои олимартабай дарбор бардошта, онро то тахт мебурданд, ки ин анъана боқӣ монда буд. Дар мансаби сарвазир *мечтар* менишасти. Ба ин лавозим намояндаи аҳолии муқимнишин таъин мешуд. Инчунин ўро вазири аъзам, дастури мукаррам, низомулмулк гуфта, иззат мекардан.

Мансабдори мартабаноки дигар қўшибегӣ даромади андозро ба хазинаи хон таъмин мекард ва барои корҳои молия, инчунин ҳолати лашкар ҷавобгар буд. Дар ҳамаи ҳаракатҳои ҳарбӣ иштирок мекард. Ўро амир, “соҳиби девони аъло” мегуфтанд. Қўшибегӣ аз намояндагони қабилаҳои кўчманчӣ таъин мешуд. Дар натиҷаи пурзўршавии ҳокимияти марказӣ мавқеи иноқҳо, ки пештар дар хонӣ нуфузи хеле баланд дошт, аз нимаи якуми асри XVIII сар карда паст рафт. Муҳаммад Раҳимхони I шумораи амалдорони саройро аз 360 нафар ба 100 нафар фаровард. Мансабҳои бий, оталиқ ва иноқро бекор кард. Дар хонӣ се то девон (вазорат) фаъолият дошт. Онҳо девонҳои ҳочагӣ, корҳои иҷтимоию сиёсӣ ва ҳарбӣ буданд. Фаъолияти онҳоро девонбегӣ идора менамуд. Қазоқ ва қароқалпоқҳои таркиби хониро бийҳои онҳо, туркманҳоро вакилҳо сарварӣ менамуданд. Лавозими онҳо аз авлод ба авлод мегузашт, лекин онҳоро хон тасдиқ менамуд. Аъзои Шўрои Олий ясовулбошӣ хизмати амнияти хониро иҷро мекард. Барои посбонӣ ва нигоҳдории ҳуҷҷатҳои маҳфии давлатӣ шахси ҷавобгар буд. Ҳангоми амалиётҳои ҷангӣ ба лашкар қумондонӣ мекард ва қисми ҳарбии иборат аз туркманҳоро низ раҳбарӣ менамуд. Дар хонӣ инчунин лавозимҳои *мироб*, *парвоначӣ*, қутвол, шуговул (қабулкунандаи сафирони давлатҳои хориҷӣ ва амалдори масъул барои таъминоти онҳо), *маҳрам* (мушовири маҳфии хон, иҷроқунандаи супоришҳои маҳсус, мансабдорест, ки бино ба зарурият сафир таъин мешуданд) низ мавҷуд буданд.

Корҳои суд Дар хонӣ корҳои суд дар дasti ҳуқуқшиносони ислом буд. Дар ҳар як бекӣ аз 1 то 4 нафар қозӣ буд. Қозиро аз тариқи имтиҳон аз байни донишмандони ҳуқуки ислом интихоб мекарданд. Фолибон бо фармони хон тақдир карда

мешуд. Оиди таъин шудани қозӣ ба он ёрлики хон (Ёрлики хумоюни алӣ) дода мешуд.

Муфтӣ қозӣ оид ба то чӣ андоза мутобик будани ҳукм ба шариат фатво медод. Қарори суд баъди он, ки муфтӣ мӯхрашро мегузошт, мақоми расмӣ пайдо мекард. Дар шаҳри Хива 7 нафар муфтӣ фаъолият нишон медод. Ба онҳо намояндаи бообруи ҳуқуқи ислом аълам раҳбарӣ мекард. Ў хулосаи муфтиҳоро дида баромада, онро ё тасдиқ мекард, ё бармегардонд. Шикоятҳо оид ба кори суд аз тарафи 2 нафар Қозиёни олӣ дар шаҳри Хива омӯхта мешуданд. Яке аз онҳо қозикалон, дигаре қозиурда буд. Дар айни вакт қозии хосс ҳам буд, ки он масъалаҳои байни аъзоёни хонаводай хонро дида мебаромад.

Қозӣ аскар бошад, корҳои вобаста ба риоя нашудани қонунҳои исломӣ дар лашкарро дида мебаромад. Нақибон намояндагони ҷамоаи авлодҳои пайғамбар буд, онҳо барои ҳаёти динии ҷамъият масъул буданд. Онҳо шахсони боэътиимиҳои хон буданд ва ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ доимо ба он ҳамроҳӣ менамуд. Инчунин онҳо барои корҳои таълим низ ҷавобгар буданд. *Raис* (қозӣ раис) аҳволи риоя ба қонуну қоидаҳои шариатро дар ҷамъият, инчунин аз тарафи падару модарон ба мактаб фиристодани фарзандонашонро назорат менамуд.

Кори ҳарбӣ Дар хонии Хива дар замони Муҳаммад Раҳимхони I лашкари доимӣ ташкил шуд. Лашкари мазкур навкарони хон номида шуд. Шумораи умумии он аз 2 ҳазор аскар буд. Сарқумондони лашкарро ясовулбоши мегуфтанд.

Дар замони осуда навкарони хон ў ва аъзои оилаи онро посбонӣ мекарданд. Лашкар ва мансабдорони ҳарбӣ дар назди шаҳри Хива бо майдони муайяни замин ва маош таъмин мешуданд. Дар хонӣ инчунин *лашкари номунтазам* – лашкари ҳалқӣ низ вучуд дошт. Дар миёнаҳои асри XIX шумораи онҳо 9–10 ҳазор нафарро ташкил медод. Аммо дар тафовут аз лашкари Бухоро лашкари доимии хонии Хива кулоҳи маҳсуси ҳарбӣ надошт. Ҳарбиён асосан ҷомаҳои ҳархела мепӯшиданд. Дар хонӣ барои ҳимояи сарҳади давлат низ қўшин чудо карда шуда буд. Ин лашкарро қаровулбегошӣ қумондонӣ мекард.

1. Дар бораи худуд ва аҳолии хонии Хива чиҳоро дониста гирифтед?
2. Абулғозӣ Баҳодурхон чаро қабилаҳои аз Даشتӣ Қипчоқ кӯчида омадаро ба турӯҳҳо тақсим карда, чойгир намуд?
3. Зери ибораи “Идоракуни иноқҳо” чиро мефаҳмед ва он кай сар шудааст?
4. Мансабҳои баландтарини хонӣ-мехтар ва қӯшбегиро муқоиса намоед.
5. Дар хонии Хива кори суд чӣ гуна амалӣ мешуд?

Лавозимҳои ясовул ва маҳрамро бо якдигарашон муқоиса кунед. Ҷиҳатҳои монанд ва фарқунандаи онҳоро ба дафтаратон нависед.

§ 26. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар хонии Хива Ҳаёти шаҳрҳо

Муносибатҳои заминдорӣ

Замин бойигари асосии хонӣ буд. Тамоми замин мулки давлат буд. Аз рӯи шакли мулкдорӣ заминҳои хонии Хива низ ба заминҳои давлат (подшоҳ), мулк (замини хусусӣ) ва вақф чудо мешуд. Як қисми заминҳои давлат ба хон ва хешу табори вай ва ба рӯҳониёни олимартаба тааллук дошт.

Заминҳои мансуб ба хон мулки холис, мулки хосса, амлокази хосса, мулки маҳсуса ном доштанд.

Аз ин заминҳои хон ба давлат андоз намесупурданд. Ба амалдорони баландмартаба барои хизматҳояшон дар назди давлат замини тарҳон дода мешуд. Тарҳонро мерос гузоштан, ба дигар кас додан манъ шуда буд. Аз он факат муваққатан истифода бурдан мумкин буд. Як қисми заминҳои давлатӣ дар шакли мулки хусусӣ фурӯҳта мешуд. Ҳамин тариқ, шакли заминдории мулк пайдо шуд. Оид ба фурӯҳта шудани замин ҳамчун мулки хусусӣ созишнома аз тарафи давлат имзо мешуд. Пас аз он оиди харида шудани замин ба соҳиби мулк васиқа медоданд. Боз як қисми заминҳои давлатӣ дар дасти хочагиҳои хурди дехқонон буд. Даромад ба ҳазинаи давлат асосан аз ҳамин заминҳо меомад. Масалан, аз хочагиҳое, ки бештар аз 10 таноб замин доштанд, 3 тиллой, аз 5 таноб то 10 таноб 2

тиллой, то 5 таноб соле 1 тиллой андоз медоданд. Ичорагирандағони заминҳои давлатиро *беватан*, ичоракорони заминҳои хусусиро *коранда*, заминҳои вакфиро ба ичора гиранда, *вакфчӣ* меномиданд. Дехқонони безамине, ки 15 таноб заминро гирифта, кишт мекарданد, 34, агар 10 таноб замин – 23 ва 5 таноб замин бошад, 12 тангай нуқра андоз медоданд.

Заминҳои вакф дар хонӣ бештар аз ҳама буданд. Онҳо қариб 40 фоизи заминҳои обёришаванда ва ҷои зисти аҳолиро ташкил медоданд. Заминҳои вакф низ ба ичора дода мешуданд.

Дар хонии Хива шартан (муваққатан) бо як намуди заминдорӣ, ки дар дигар ду давлати ўзбек ҳам вучуд дошт, яъне шакли отлиқ ҳам мавҷуд буд. Хонҳои Хива ҳангоми юришҳои ҳарбӣ, асосан, ба саворагони қабилаҳои туркман такя мекарданд. Натиҷаи ҳаракатҳои ҳарбӣ аз бисёр ҷиҳат ба онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ ба ҳар як нафар отлиқ 30–0 таноб мулки замин дода мешуд. Соҳиби замини “отлиқ” агар хон талаб намояд, як нафар аскари савораро мусаллаҳ намуда, ба ҳузури хон мефиристод. Заминҳо ҳар се сол як маротиба ба рӯйхат гирифта мешуданд.

Дар шароити номусоиди табиӣ баровардани об ва кишии зироат дар хонӣ кори пурмашакқат буд. Ҳалқи меҳнаткаш ҳамин душвориҳоро бо матонат паси сар мекард.

Азбаски маҳсулоти ҳочагии қишлоқ дар шароити вазнини табиӣ парвариш карда мешуд, аз рӯи адолат саҳми ичоракорон 75 фоизи ҳосилро ташкил медод.

Андоз ва ўҳдадориҳо

Мисли дигар давлатҳо дар хонии Хива ҳам андоз аз аҳолӣ ва ўҳдадориҳои онҳо муқаррар шуда буд. Дар хонӣ андози асосӣ андози замин буд, онро *салгут* мегуфтанд. Ҳунармандон, савдогарони бо савдои ҳориҷӣ машғул, чорводорон *закот* месупурданд. Микдори он 2,5 фоизи қимати мулкро ташкил мекард. Дар баъзе ҳолатҳо ҳамаи андозҳо аввали сол ё ҷандсолаи он пешакӣ ситонида мешуд. Ин шакли ситонидани андоз *барот* ном дошт. Ғайр аз ин аҳолӣ ба ўҳдадории 12 рӯзai давлатӣ, ки *бегар* ном дошт, ҷалб мешуданд. Ҳангоми бегар аз ҳар як хонадон як нафар ҷалб мегардид. Онҳо ҳама сол дар кофтани канал, бунёд кардан ё таъмир иншоотҳои обёрикуниӣ ва соҳтмони биноҳои гуногун меҳнат менамуданд.

Шаҳрҳои пойтахтӣ Дар таърихи давлати Хоразм (баъдтар хонии Хива) шаҳрҳое, аз қабили Кӯҳна Урганҷ, Вазир, Янги Урганҷ ва Хива мақоми пойтахтӣ доштанд. Урганҷи Кӯҳна (номи аслиаш Гурганҷ, дар сарчашмаҳои асри I-уми пеш милод қайд шудааст) дар нимаи дуюми асри X дар Хоразм бо маркази шаҳри Гурганҷ амирӣ ташкил шуда буд. Амир Маъмун ибни Муҳаммад соли 995 ҳокимияти хоразмшоҳонро дар шаҳри Кот сарнагун кард ва худро ҳукмдори Хоразм—Хоразмшоҳ эълон намуд.

Ҳамин тариқ, Гурганҷ ба пойтахти давлати Хоразм табдил ёфт. Шаҳр бо суръати баланд тараққӣ кард. Илму фан боло рафт. Дар маркази илму фанне (Академияи Маъмун), ки маъмуниҳои Хоразмшоҳ ташкил карда буданд, даҳҳо нафар алломаҳо, мисли Абурайхон Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино дар ин ҷо таҳсили илм кардаанд. Урганҷи Кӯҳна пойтахти давлати бузурги Хоразмшоҳон низ будааст. Аммо шаҳр аз тарафи лашкари муғул бо сарварии Чингизхон ба хок яксон карда шуд.

Чуноне ки дар мавзӯи 22-юм таъқид шуд, Амударё маҷрои худро дигар карда, на ба баҳри Каспий, балки ба баҳри Араб ҷорӣ мешуд, ба туфайли он шаҳри Гурганҷ бе об монд. Одамон ба ҳар сӯ кӯчида рафтанд. Хони Хива Абулғозӣ Баҳодурхон соли 1646 дигар шаҳр —шаҳри Янги Урганҷро созонд. Аҳолии саргардон ба ин шаҳр кӯчида омад. Гурганҷи аввали (Урганҷ) акнун Урганҷи Кӯҳна номида шуд. Дар замони ҳукмронии писари Абулғозӣ Баҳодурхон Анушаҳон дар назди Янги Урганҷ канали Шоҳобод кофта шуд. Канал барои ободии шаҳр аҳамияти қалон дошт.

Шаҳри Хива Хива яке аз шаҳрҳои машҳуртарин ва қадимтарини Хоразм аст. Вай дар асри V-уми пеш аз милод бунёд шудааст. Таърихи он пурра бо таърихи Хоразм узван алоқаманд аст. Машҳурии Хива аз замони бунёд шудан ва ба туфайли роҳи савдоӣ, ки Шарқро бо Ғарб мепайваст, эзоҳ дода мешавад. Хива аз ҷоряки яқуми асри XVIII сар карда, то соли 1920 пойтахти хонӣ буд. Соли 1997 бо қарори ташкилоти байналхалқии ЮНЕСКО 2500-солагии шаҳри Хива боифтиҳор ва ботантана гузаронида шуд. Ин шаҳр дар дунё бо номи “Шаҳри ҳазор гумбаз” низ шӯҳрат ёфтааст.

Дар нимаи якуми асри XIX дар шаҳри Хива ду то қасри хон, ҳабдаҳто масcid ва бисту ду то мадраса мавҷуд буд. Дар асри XIX шаҳри Хива ба ду қисми аз якдигар бо девор иҳоташуда –Иchan қalъa (Шаҳри доҳилӣ) ва Дишан қalъa (Шаҳри берунӣ) тақсим шуд.

Иchan қalъa Иchan қalъa ёдгории ноёб ва бузургтарини меъмории Осиёи Миёна, ки аз аҷдодон мондааст, ба шумор меравад. Иchan қalъa қисми доҳилии (Шаҳристони) шаҳри Хива аст. Иchan қalъa аз Дишан қalъa бо девор чудо карда шудааст. Ба он ба воситай чор дарвоза – Богча, Польон, Тош ва Ота медаромаданд. Обидаҳои аҷоиби меъмории диёри Хоразм – мадраса, масcid, қасри хон, биноҳои маъмурӣ, майдони асосӣ ва манораҳо дар доҳили Иchan қalъa ҷойгиранд. Дар замони Муҳаммад Раҳимхон, Оллоқулихон ва Муҳаммад Аминхон дар Иchan қalъa корҳои бузургмиқёси бунёдгарӣ ба амал бароварда шудааст. Қасрҳои мӯҳташам, мадраса ва мақbaraҳо барпо карда шуданд. Қасри арки Кӯхна қад кашид. Муҳаммад Аминхон дар шафати Кӯхна арки қисми ғарбии Иchan қalъa манораи машҳури Калтаминонро созонд. Ҳангоми соҳтани Иchanқalъa меъморони Хива

Хива. Иchan қalъa

анъанаи неки меъмории Осиёи Миёна – услуби рӯ ба рӯ сохтани иншоотҳоро истифода кардаанд. Ин усулро усули “Қўш” меноманд. Файр аз ин дар шакли алоҳида – ансамбл сохтани биноҳо низ ба ҳукми анъана даромада буд. Масалан, якчанд масҷид, мадраса, ҳаммом, тоқӣ, корвонсарой ва қасри хон воқеъ дар назди дарвозаи Полвон ансамбли ба ҳуд хосро ташкил додаанд. Иchan қалъа-обидаи ноёби меъморӣ соли 1961 ҳамчун ёдгории маъморӣ алоҳида таҳти муҳофизат гирифта шуд ва ба музей-қўриқхона табдил ёфт. Майдони он 26 гектарро ташкил медиҳад. Дар он 54 то обидаи таърихию меъморӣ чойгир аст. Аз соли 1968 музей-қўриқхона “Музей-Қўриқхонаи Иchan қалъа” ном гирифтааст. Соли 1990 Иchan қалъа ба рӯйхати ёдгориҳои умумиҷаҳонӣ дохил карда шуд.

Дишан қалъа Дишан қалъа—Қалъаи берунӣ қисми рабоди шаҳри Хива ба шумор меравад. Дар он дўконҳои савдо ва ҳунармандӣ, маҳаллаҳо чойгиранд. Соли 1842 хони Хива Оллоқулихон шаҳри Хиваро барои ҳимоя аз душманон, ҳамлаҳо бо девори дарозиаш – 6250 метр, баландиаш 7–8 метр, ғафсиаш 5–6 метр ихота карда гирифтааст. Иchan қалъа 4 дарвоза дошт, аммо Дишан қалъа 10 дарвоза доштааст.

**Савдои дохилий ва
хориҷӣ** Савдои дохилий ва хориҷии хонӣ хеле равнак намуд. Дар ин бобат бозори болояш пӯшидаи Хива аҳамияти калон дошт. Аз хонӣ асосан пӯсти қарокӯл, қолин, маҳсулоти ҳунармандӣ ба давлатҳои Эрон, Ҳиндустон, Хитой ва давлати Усмонлӣ экспорт карда мешуд. Савдогарони хонии Хиваро, ки бо Бухоро, Эрон ва Афғонистон тичорат мекарданд, “бухорочӣ” мегуфтанд. Хивагиҳо ба Эрон шоҳӣ, пӯсти қарокӯл, барра, пӯсти барра, кунҷит, ғалла ва аспҳои туркманий мебурданд. Тоҷирони Хива аз Эрон мурҷ, имбир барин молҳои ҳиндӣ, шоҳиворӣ, фирӯза, шолҳои кирмоншоҳии барои салла истифода мешуда меоварданд. Савдо бо Россия барои ҳаёти иқтисодии хонии Хива аҳамияти калон дошт. Хива ба Россия пахта, мӯйина, пилла мефиристод. Аз Россия ресмон, матоъ, мовут, қанду шакар, чизҳои металлӣ, оҳан, мис, чӯян оварда мешуд. Гарчанд тичорат як ранг набуд, аммо афзоиш меёфт. Соли 1844 Хива ба Россия баробари 137 ҳазор рубл, соли 1867 баробари 1,5 миллион рубл мол экспорт карда буд. Аз Россия мутаносибан баробари 270

ва 486 ҳазор рубл мол оварда буд. Ин маъни онро дорад, ки Хива дар зарфи 23 сол ба хориҷа баровардани молро 10 баробар, воридоти молро 1,5 баробар зиёд кардааст. Россия дар айни вақт ба такягоҳи бо бозори дунё пайвасткунандаи Хива табдил ёфт. Аз ин боис савдогарон барои мустаҳкам намудани ин алоқаҳо мекӯшиданд.

1. Шакли заминдориеро, ки дар хонии Хива буду дар аморати Бухоро вучуд надошт, ёбед.
2. Миқдори андозе, ки барои истифодаи замин ситонида мешуд, ба чӣ вобаста буд?
3. Давлат чӣ гуна андозҳо ҷорӣ карда буд?
4. Оид ба Урганчи Кӯҳна ва шаҳри Вазир чиҳоро дониста гирифтед?
5. Хива бо қадом ҷиҳатҳо дунёро ба ҳайрат оварда меояд?
6. Дар бораи равнақёбии алоқаҳои савдои Хива—Россия мисолҳои тасдиқкунанда оред.

§ 27. Сиёсати хориҷии хонии Хива

Робитаҳои хонӣ бо давлатҳои Осиё

Дар нимаи якуми асри XIX робитаҳои савдоиу иқтисодӣ ва сафирии хонии Хива бо давлатҳои Бухоро, Қўқанд, Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон ва давлати Ӯсмонлӣ инкишоф ёфт. Зоро, аз як тараф ҳудуди хонии Хива ба манзилгоҳ—гузаргоҳи савдогарон ва ба Ҳаҷ раҳсипоршудагони Осиёи Миёна ба воситай баҳри Каспий ба Маккан муқаддас ва дигар шаҳрҳо табдил ёфта буд, аз дигар тараф равнақёбии савдо бо давлатҳои хориҷӣ аз даромади афзоянда ба ҳазинаи давлат сабаб шуда буд.

Аз мавзӯъҳои пешина ба шумо маълум аст, ки муносибатҳои Хива—Бухоро на ҳама вақт ҳамвор буд. Ин ҳолат минбаъд низ давом кард. Масалан, манфиати онҳо дар вилояти Марв низ бархӯрд. Чунки Марв дар сари роҳи савдои давлатҳои Осиёи Миёна бо Эрон ҷойгир шуда буд. Аз ин боис низ дар нимаи якуми асри XIX байни ин ду давлат якчанд бор ҷанг ба амал омад. Ҷунончи, Муҳаммад Раҳимхони I соли 1842 Марвро аз Бухоро баргардонида гирифт. Пас аз он ҳам мубориза барои Марв қатъ наёфт. Пас аз

чанги чандкарта дар байни ин ду давлат соли 1845 хонии Хива Марвро пурра тобеи худ кард. Аммо гарчанде муносибатҳо тезутунд буданд, пеши роҳи алоқаҳои савдоиро гирифта натавонистанд.

Соли 1812 ба Хива аз Эрон ва хонии Ўрта ҷузи қазоқҳо сафирон омаданд. Бо онҳо аз ҳусуси амнияти сарҳади давлатҳо ва масъалаҳои савдо созиш ҳосиш шуд. Дар ибтиди асри XIX байни Хива ва Афғонистон муносибатҳои сафирӣ ба роҳ монда шуд. Муҳаммад Раҳимхони I ҳатто ба шоҳ Маҳмуд, ки мақсад дошт бори дуюм сари таҳти ҳокимиyaти Афғонистон биёяд, қўмак расонд. Бар ивази он Афғонистон ба савдогарони хонии Хива ҳуқуқи озодона савдо кардан дар бозори Кобул рухсат дод.

Хонии Хива барои мустаҳкам намудани робитаҳо бо хонии Қўқанд низ ҳаракат кард. Солҳои 1843–1844 ба Хива сафирони хонии Қўқанд омаданд. Дар ҷараёни музокираҳо байни ду давлат оиди равнақ додани алоқаҳои дӯстона ва савдоӣ созиш карданд. Табиист, ки мунтазам омада рафтани савдогарони давлатҳои хориҷӣ бо шароити фароҳамшуда вобаста аст. Бинобар ин ҳонҳои Хива ба ин масъала эътибори калон медоданд. Чунончи, Оллоқулихон маҷмӯаи Корвонсаройро созонд, ки намунаи беҳамтои маҳсули дasti устоён, обидаи ачиби меъморӣ буд. Дар ин маҷмӯа 14 то тими гумбаздор (бозори пӯшида), корвонсарой ва анборхона вучуд дошт. Дар бозор молҳои давлатҳои Ҳиндустон, Ҳитой, Эрон, Россия, Бухоро ва Қўқанд фурӯҳта мешуданд. Корвонсарой дуқабата буд, 105 ҳуҷра дошт. Анор, ҳарбуза, ангур, нок, анцир ва зардолуи хонии Хива дар хориҷа ҳам машҳур гашта буданд.

**Чиҳатҳои ба ҳуд
ҳоси муносибатҳои
Хива – Россия**

Чиҳати муҳими муносибатҳои Хива – Россия аз он иборат буд, ки аз инкишофи савдо ҳар ду давлат як хел манфиатдор буданд. Барои савдогарони Хива роҳҳои Россия бехатар буданд. Инчунин, дар хонии Хива ба маҳсулоти саноати Россия эҳтиёҷ зиёд буд. Дар айни вақт Россия ба хонии Хива ҳамчун ба бозори фурӯши маҳсулоти худ нигоҳ мекард. Дар шароите, ки маҳсулоти Россия бо молҳои давлатҳои пешқадами Европа рақобат карда наметавонистанд, ин хеле муҳим буд. Сониян, хо-

нии Хива барои саноати Россия маҳсулоти зарурии ашёи хомро бо нархи арzon мефурӯxt. Аз Хива ба Россия пахта, пилла, бӯз, қолин, маҳсулоти ҳунармандӣ, меваи хушк ва монанди инҳо бурда мешуданд. Савдогарони Хива дар ярмаркаҳои шаҳри Нижний Новгород иштирок намудаанд. Аз Россия ба Хива металл, маҳсулоти боғандагӣ, рангҳои гуногун, пӯсти мӯина, яроқу аслиҳа оварда мешуданд.

Аммо барои мустаҳкам намудани муносибатҳои неки ду давлат аз ду ҷониб шаҳрвандони худ ҳисобидани қазоқҳои ҷуз ва қароқалпоқҳо, инчунин масъалаи миқдори боҷ аз молҳои ду тараф ба баъзе мамониятҳо оварда буданд.

**Тезутунд шудани
муносибатҳои
Хива – Россия**

Россия мақсад дошт, ки Осиёи Миёнаро тобеъ намояд. Бо ҳамин баҳона Россия ба давлатҳои ўзбек, аз ҷумла ба ҳонии Хива тазийк меовард.

Россия соли 1822 ҳониҳои Ўрта ҷуз ва соли 1824 Кичик ҷузро тобеъ намуд. Акнун сарҳади Россия бевосита ба сарҳади Хива наздик шуд. Дар ин шароит ҳонии Хива ҳаракат мекард, ки биёбону даштҳои қазоқ ҳудуди байни ду давлат монад. Аммо Россия инро намехост. Дар натиҷа муносибати ду давлат тезутунд шуд.

Дар ин байн разведкаи Британияи Кабир ба давлатҳои ўзбек даромада меомад. Ҳатто ҳавфи бозорҳои ҳониро пур кардани молҳои англисӣ пайдо шуд. Дар ҷунин шароит ҳукумати Россия талабҳои ҳудро нисбат ба ҳонии Хива васеъ намуд. Ҷунончи, вай аз Хива талаб кард, ки ба қишиҳои савдоии Россия руҳсат диҳад, то дар Амударё шино кунанд. Россия акнун муносибатҳояшро бо Хива бо қувваи ҳарбӣ ба тартиб андохтани шуд. Бо ин мақсад соли 1839 экспедитсияи ҳарбии В. Перовский ташкил карда шуд. Аммо бино ба ҳунукии саҳти Устюрт, нарасидани хӯрокворӣ ва ҳошок экспедитсия ба талафот рӯ ба рӯ омад. Перовский маҷбур шуда, ақиб рафт. Лекин экспедитсия бесар намонд. Экспедитсияи В. Перовский ҳони Хиваро маҷбур соҳт, ки бо Россия роҳи муросоро бичӯяд.

“Акти ўҳдадориҳо” Ҳукумати Россия акнун ба хонии Хива ҳукмашро бор карданӣ шуд. Барои расидан ба ин мақсад бо сарварии Г.Данилевский миссияи сафириро фиристод.

Дар хотимаи музокираҳо зери фишори Россия 27-уми декабри соли 1842 байни Хива ва Россия шартномае имзо шуд, ки он “Акти ўҳдадориҳо” ном гирифт. Дар шартнома эълон шуд, ки хони Хива бо Россия муносабати мустаҳками сулҳу дӯстӣ мебарад. Хони Хива ўҳдадор шуд, ки минбаъд нисбат ба Россия ҳаракати душманона содир намекунад, ба тороч шудани корвонҳои савдо роҳ намегузорад, амнияти шахсӣ ва мулкии шаҳрвандони Россияро таъмин менамояд.

Инҳо аслан ғайр аз бор кардани ҳоҳишҳои Россия чизи дигар набуд. Инчунин, ба масъалаи алоқаҳои савдои ду тараф эътибор дода шуд. Оиди ин масъала низ Россия ҳоҳиши худро маҷбуран қабул кунонид. Чунончи, миқдори боч аз молҳои Россия набояд аз 5 фоизи арзиши онҳо боло бошанд. Аммо Россия ҳамин банди шартномаро ҳам ичро накард. Дар оқибат муносабатҳо боз бад шуданд.

Соли 1847 Россия дар роҳе, ки ба ҳудуди хонӣ мебурд, истеҳкомҳои ҳарбӣ соҳт. Ин аз он далолат медод, ки Россия дар сиёсати худ нисбат ба Осиёи Миёна роҳи ҳарбиро, яъне истило кардани онро пеш мегирад. Ин ҳолат давлатҳои ўзбекро ба ташвиш андохт. Дар роҳи муқобил истодан ба Россия ба давлатҳои ўзбек такягоҳ шудани Британияи Кабир ёрӣ надод. Зоро дар муносабатҳои байни Россия ва Британияи Кабир тағиирот ба амал омад. Британияи Кабир дар ҷанги зидди Афғонистон шикаст ҳӯрда, бо Россия роҳи муросоро пеш гирифт. Мувоғиқи созиш Россия бо Осиёи Миёна қаноат мекардагӣ шуд. Ҳамин тавр аз нияти баромадан ба Ҳиндустон даст кашид. Британияи Кабир ба сиёсати Россия нисбат ба давлатҳои ўзбек муқобил намебаромад. Афғонистон ҳудуди байни мустамликаҳои Британияи Кабир ва Россия эътироф карда шуд.

Давлатҳои ўзбек акнун якка монданд. Онҳоро факат байни ҳам дар иттифоқ будан нигоҳ доштанаш мумкин буд. Мутассифона

пурзўр будани зиддиятҳои тарафҳо ва пайдошавии тарс аз очизӣ дар назди қудрати ҳарбии Россия онҳо муттаҳид шуда натавонистанд.

- Соли 1842 байни Россия¹⁰³—Хива “Акти ўҳдадориҳо” имзо шуд.

1. Оид ба муносибатҳои хонии Хива бо давлатҳои Осиё рӯйхати фактҳоро тартиб дихед.
2. Хонии Хива барои фароҳам овардани шароити муносиб ба савдогарони хориҷӣ кадом тардбирҳоро амалӣ кард?
3. Барои тезутунд шудани муносибатҳои Хива—Россия кадом омилҳо сабаб шуданд?
4. Оид ба мазмуни шартномаи “Акти ўҳдадориҳо” нақл қунед.
5. Чаро эҳтимолияти ба Британияи Кабир такя намудани давлатҳои ўзбек бар зидди Россия амалӣ нашуд?
6. Чаро давлатҳои ўзбек худашон бар зидди хавфи Россия иттифоқ шуда натавонистанд?

§ 28. Ҳаёти маданий дар хонии Хива

Манзараи ҳаёти маданий

Дар хонии Хива дар тафовути ду давлати дигари ўзбек—аморати Бухоро ва хонии Қўқанд кўшишҳо барои инкишоф додани иқтисодиёт ва маданият пурзўртар буд. Сабаби инро бо мақсади хонҳои Хива эзоҳ додан мумкин буд. Мақсади хонҳо барқарор намудани қудрати пешинаи Хоразм ва ба маркази Осиёи Миёна табдил додани он буд. Хоразми Қўҳна диёрест, ки дар давлатдории ўзбек саҳми бузург гузоштааст. Дар ин чо замони хоразмшоҳиёни маъмунӣ маркази нахустини илму фан—Академияи Маъмуни Хоразм ташкил шуд. Инчунин дар Хоразм яке аз давлатҳои бузургу қурдатманд—салтанати Ануштегини Хоразмшоҳиён арзи вучуд намудааст.

Дуруст аст, ки хонии Хива бо дараҷаи илму фанни замони хоразмшоҳиёни маъмунӣ баҳс карда наметавонист. Аммо гарчанде имконияти иқтисодии давлат кофӣ набуд, барои кофтани каналҳо,

офаридани китобхонаи бойтарин маблағи калон сарф намуда буданд. Сарфи назар аз мақсад ин корҳо амри хайр шуданд. Аз аҷдодон то мо намунаҳои беҳамтои меъморӣ, ки аҳли чаҳонро дар ҳайрат мегузоранд, мерос монданд.

Адабиёт Дар адабиёти хонии ин давр *Амир Авазбий ўғли Шермуҳаммад* (тахаллусаш Мўниси Хоразмӣ) ва

чияни ў Эрниёзбек ўғли *Муҳаммад Ризо* (тахаллусаш Оғаҳӣ) бо эҷодиёташон мақоми хосе доранд. Мўниси Хоразмӣ аз овони ҷавонӣ ба адабиёт ва таъриҳ мешрӯ гузошта буд. Соли 1800 пас аз вафоти падараш котиби дарбор таъян шуд. Соли 1804 девони якуми шеърҳояшро бо номи “Девони Мўнис” тартиб дод. Девони “Дўсти ошиқон” (“Мунис-ул-ушшоқ”) беш аз 20 ҳазор мисраъ иборат аст. Он аз тарафи ҳаттотҳо кўчонида, ба шакли китоби аҷоиб дароварда шуд.

Боз як намояндаи машҳури ин давр Оғаҳӣ соли 1809 дар деҳаи Қиёт дар оилаи мироб таваллуд шуд. Дар мадрасаи Хива илм омӯҳт. Забонҳои арабӣ ва форсиро пухта аз бар кард. Ҳусусан эҷодиёти Алишери Навоиро бо завқ мутолиа кард. Соли 1829 амакаш Мўнис вафот кард, Оллоқулихон ўро ба ҷои амакаш ба мансаби мироб таъян намуд. Маҷмӯи асарҳои шоир “Таъвиз-ул ошиқин” ном дошта, аз 19 ҳазор мисраъ иборат аст. Оғаҳӣ тарҷумони бузурги замони ҳуд буд. Ў “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ, “Юсуф ва Зулайҳо”-и Абдураҳмони Ҷомӣ ва баъзе достонҳои “Хамса”-и Низомии Ганҷавиро ба забони ўзбекӣ тарҷума кардааст.

Таъриҳ *Абулғозӣ Баҳодурхон* ба мактаби таърихнависии

Хоразм асос гузоштааст. Вай ҳамчун ҳукмдор ва ҳам олим таърихшинос дар таъриҳ ном дорад. Асари таърихии “Шаҷараи турк ва муғул” хеле арзишманд аст. Боби якуми асар ба таърихи мамлакати Хоразм дар солҳоли 1512–1663 бахшида шудааст. Ҷиҳати муҳими ин асари Абулғозӣ Баҳодурхон иборат аз он аст, ки он ба забони ўзбекӣ навишта шудааст.

Асари “Дастур-ул-амал” бо супориши Абулғозӣ Баҳодурхон навишта шудааст. Мутаассифона номи муаллифи ин асар маълум нест. Дар ин асар шаҷараи темуриён аз Соҳибқирон Амир Темур сар карда то Заҳриддин Муҳаммад Бобур муҳтасар баён шудаанд.

Ҳар як фасли даствавис ба ҳар як хукмдор бахшида шудааст. Боз як асари гаронбаҳо оиди таърихи Хоразм асари Мўнис “Фирдавс-ул-иқбол” аст, дар он таърихи Хоразм аз даври қадим то соли 1825 ифода ёфтааст. Аммо Мўнис асарро ба охир нарасонд. Давоми асарро чиянаш Оғаҳӣ навишт. Дар айни вақт худи Оғаҳӣ низ оид ба фанни таърих асарҳои “Риёз-уд-давла”, “Зубдат-ут-таворих”, “Жомеъ –ул-воқеъоти султони”, “Гулшани давлат”, “Шоҳиди иқбол” ва монанди инҳоро навиштааст. Оғаҳӣ дар “Риёз-уд-давла” воқеаҳои 1825 – 1842-ро, дар “Зубдат-ут-таворих” ҳодисоти солҳои 1843 – 1846-ро, дар асари “Чомеъ-ул-воқеъоти султонӣ” таърихи Хоразмро мансуб ба солҳои 1846 – 1855 баён кардааст.

Санъати китоби даствавис

Дар асри XVI дар китобхонаҳои хонҳои Хива мактаби хаттотӣ ва ҳусни хат ташаккул ёфт. Хаттоти машҳур Ҳамадонӣ дар соли 1556 ба Эшмуҳаммадхон “Шоҳнома”-ро барои миниатюра ҷои холӣ гузошта кӯҷонида дод. Дар асрҳои XVII – XVIII дар Хива Муҳаммад Юсуф Розӣ, Бобоҷон Саноӣ, Муҳаммад Ризо Оҳунд барин хаттотони устоди кори худ эҷод намудаанд. Онҳо асарҳои шеърӣ, тарҷума ва китобҳои таърихири бо маҳорати том кӯҷондаанд. Бояд таъкид наумд, ки як китобро бо ҳусни хати зебо кӯҷонидан кори осон нест. Аз ин боис барои ороиш додани ҳар як китоб устоёни якчанд соҳа: коғазро буранд, котиб-хаттот, музахҳаб (оби зарҳал давонанда), лаввоҳ (сарлавҳаро сабткунанда), рассоми миниатюраҷӣ ва сахҳоф (чилдсоз) иштирок мекунанд.

Таълими ҳалқ дар ҳонӣ

Дар ҳонии Хива низ таълим дар ду зина буд. Зинаи поёнӣ мактаби ибтидой буд, дар он донишомӯзон ҳондан ва навиштанро меомӯҳтанд. Дар асри XIX дар ҳонӣ қариб 1,5 ҳазор мактаби ибтидой фаъолият нишон додааст. Шумораи мадрасаҳо 103 торо ташкил медод. 22 тои он дар шаҳри Хива ҷойгир буд. Мўнис бо китобаш “Саводи таълим” дар соли 1804 ба инкишофи таълими ҳалқ низ ҳисса гузошт. Ин китоби дарсии шеърӣ баровардани саводро осон кард, ба инкишофи ҳусни хат нигаронида шуда буд.

Мадраса зинаи олии таълим буд, дар он баробари илми динӣ фанҳои грамматикаи забони арабӣ, мантиқ, маданияти нутқ, мате-

матика, география, таърих омўзонида мешуд. Хатмкардаи мадраса қозӣ, ёвари он, имоми масҷид шуда кор мекарданд. Баъзеҳо мударрис мешуданд. Ҳамаи сарфу ҳарочоти таълим аз ҳисоби мулки вақф буд.

1. Аз чӣ сабаб дар хонии Хива нисбат ба аморати Бухоро ва хонии Қўқанд дар соҳаи маданий бунёдкорӣ дар миқёси васъ ташкил карда шуда буд?
2. Дар бораи намояндағони адабиёти дар хонии Хива эҷоднамуда ва асарҳои онҳо чихоро дониста гирифтед?
3. Рӯйхати асарҳои оид ба таъриҳро тартиб дихед.
4. Оид ба асарҳои “Фирдавс-ул-иқбол” ва “Риёз-уд-давла” чихоро медонед?
5. Оид ба санъати китоби дастнависҳои Хива нақл кунед.

§ 29. Сарчашмаҳо оид ба таърихи хонии Хива

Хуччатҳои архивӣ Инак, шумо бо таърихи хонии Хива дар асри XVI–нимай якуми асри XIX шинос шудед. Ҳўш, маълумоти таърихиро, ки Шумо аз бар кардед, аз кучо гирифта шудаанд? Онҳо дар навбати аввал дар натиҷаи омӯхтани хуччатҳои таъриҳӣ гирд оварда шудаанд. Пас аз он, ки хонии Хиваро империяи Россия забт кард, соли 1873 ҳуччатҳои дар девони хон маҳфуз буда ба шахри Петербург бурда шуданд. Ҳуччатҳои бурдашуда факат соли 1962 ба Архиви давлатии Ўзбекистон дар Тошканд оварда шуданд. Як миқдор ҳуччатҳои хонии Хива дар хазинаи Институти шарқшиносии ба номи Абурайҳон Берунӣ низ мавҷуд аст.

Ҳуччатҳои архивӣ оид ба масъалаҳои соҳти давлатии хонии Хива, андозу ўҳдадориҳо, муомилаи пул, тақсимоти маъмурию ҳудудии давлат, шуғли аҳолӣ, корҳои савдо ва ғайра маълумоти пуарзиш медиҳанд.

Асарҳои муарриҳони маҳаллӣ оид ба таърихи хонии Хива

Хони Хива, олими муарриҳ (таъриҳшинос) Абулғозӣ Баҳодурхон (1603–1664) “Шаҷараи турк” аҳамияти алоҳида дорад. Дар ин асар

Асари “Таърихи зеботарин”-и Ҳасанбек Румли, ки дар асри XVII навиштааст, ба таърихи Хива дар нимай якуми асри XVI баҳшида шудааст. Асари

далелҳои муҳимтарини таърихӣ чамъ оварда шудаанд. Асар дар бораи шаҳараи қабилаҳои туркӣ маълумоти гаронмоя медиҳад. Вай китобхонро бо Хива, хивагиҳо, муборизаи пуршиддати Абулғозӣ Баҳодурхон барои муттаҳид кардани давлат, ки бар оқибати ҷангҳои доҳилӣ пароканда шуда буд, шинос мекунад. Боби IX-уми асар, ки ба таърихи иҷтимою сиёсии Хива дар солҳои 1512–1663, ба муносибатҳои Хива–Бухоро бахшида шудааст, барои фанни таърих аҳамияти қалон дорад.

Аз байни муаллифони маҳаллӣ асарҳои таърихии *Мӯнис* ва *Оғаҳӣ* низ барои таърих сарчашмаи муҳиманд. Аҳамияти асари таърихии “Фирдавс-ул-иқబол”-и Мӯнис аз он иборат аст, ки дар он таърихи 300-солаи Ҳоразм (1572–1825), дар асоси солнома баён шудааст.

Пас аз вафоти Мӯнис кори навиштани таърихи ҳониро Оғаҳӣ давом медиҳад. Оиди асарҳои таърихии он дар мавзӯи пешина маълумоти гирифтед.

Асари “Дили ғароиб”-и *Худойбердӣ Аваз Муҳаммад*, ки солҳои 1831–1832 навиштааст, низ оид ба ҳонии Хива, шаҳрои он маълумоти муҳим медиҳад.

**Асарҳои муаллифони
россиягӣ оид ба
таърихи Хива** Сафири Россия И. Д. Хохлов солҳои 1620–1622 дар ҳониҳои Бухоро ва Хива шуда буд. Ба ўазифаи ҳидоят кардани ҳукмдорони ду ҳонӣ барои дӯстӣ бо Россия, гирифтани розигии онҳо оиди вусъати алоқаҳои савдӣ ва сафирӣ, ҳосил қунонидани боварӣ ба қудрати давлати Россия, аниқ кардани сарватҳои табиӣ ва имконияти ҳарбии ҳониҳо супурда шуда буд.

Натиҷаҳои сафирӣ вай дар маълумотномаҳои ба подшоҳи Россия тақдимшуда қайд шудаанд. Маълумот аз қисман ичро шудани вазифаҳои бар дӯш гирифтаи сафир дарак медиҳад. Масалан, оиди ҳунук будани муносибатҳои байни Хива ва Бухоро, бад будани муносибатҳои Хива бо Эрон, таъсири манғии пардохтои гумрук барои пешрафти савдо, аз ҷумла, гирифтани боч на аз як мамлакат ба дигар мамлакат гузаштан, ҳатто аз як вилояти ҳамон мамлакат ба дигар вилояташ гузаштан низ ситонида шуданашро қайд кардааст.

Флорио Беневени, ки соли 1725 ба Хива сафири Россия шуда омада буд, дар ёддоштҳояш аз нигоҳи илмӣ маълумоти муҳимро навишта мондааст. Императори Россия Пётри I ба вай вазифаҳои

муҳим дода буд. Аз чумла ў бояд ба хони Бухоро оиди ташкили иттифоқи зидди Хива таклифро мегуфт. Беневени дар ёддоштҳояш аз чумла қайд кардааст: “*Агар хони Хива Шергозихон нобуд карда шавад, дар ин ҷо сулҳ барқарор мешавад ва ҳама роҳҳо кушода мешаванд. Россия агар қувваҳои зидди Шергозихонро дастгирӣ кунад, фоидабаҳи аст*”.

Ёдоштҳои Н.И.Муравёв, ки соли 1819 ба хонии Хива ҳамчун сафири Россия омада буд, аз чумлаи сарчашмаҳои арзишманд ба ҳисоб мераванд. “Ёддоштҳо” аз маълумоти муфассал оиди Хива, обидаҳои қадимӣ, соҳти идораи давлатӣ, ҳунармандӣ ва савдо иборат аст. Аз ин сабаб ин китоб ба забонҳои франсузӣ ва немисӣ тарҷума шудаанд. Муаллиф оид ба хусусиятҳои ба ҳалқи ўзбек хос низ сухан рондааст: “*боақлу боидрок, сӯҳбаташ гуворо ва тез, одамони боқатъяят, матин, урғу одатҳояшон оддӣ, аз дурӯз ва фиреб нафрат мекунад, дар кори ҳарбӣ ҳаста нашуда, мард ва ҷасур мебошанд*”. Н. И. Муравёв фикри худро давом дода, боз қайд кардааст: “*Аҳолии Хива бо меҳнати пурмашаққаташи дашту биёбонро ба диёри серҳосил табдил додааст. Атроф-киштзорон, галазор, шолипоя, токзор ва боди ширину шакар*”.

Г. Данилевский, ки соли 1842 ба имзои шартномаи “Акти ўҳдадориҳо” байни Хива ва Россия муваффақ шуда буд, дар ҳаммуаллифӣ бо Р. Базинери табиатшинос, ки ҳамроҳи вай омада буд, асареро бо номи “Савдо ва саноати Хива ва дигар шаҳрҳо ва деҳоти хонӣ”-ро навиштааст.

Раҳбари миссияи дипломатӣ Н. Игнатев, ки соли 1858 ба Хива ва Бухоро омада буд, низ оид ба таърихи Хива ёддоштҳо иншо кардааст, ки сарчашмаи муҳим аст.

Асарҳои “Ўзбекон дар Хоразм”, “Ҳукмронии иноқҳо” ва “Сулолаи қўнғирот”, ки ба қалами олими машҳури шарқшинос Н. Василевский мансуб аст, ба таърихи хонии Хива дар асри XVI ва асрҳои минбаъда бахшида шудаанд. Ғайр аз ин маълумотҳо оид ба робитаҳои Хива бо Россияро дар асрҳои XVIII–XIX боз як нафар олими шарқшинос С. Жуковский дар асараш “Алоқаи Россия бо Бухоро ва Хива дар 300 соли охир” инъикос намудааст.

Сарчашмаҳое, ки сайёҳон ва олимони Европа навиштаанд

Аз байни асарҳое, ки сайёҳон ва олимони кишварҳои Европа навишта мондаанд, ёддоштҳои вакили савдо ва дипломатияи англис А. Ченкинсон доир ба

таърихи хонии Хива дар асри XVI маълумот медиҳад. Ин ёддоштҳо “Сайёҳати Ченкинсон аз шаҳри Москави Россия ба шаҳри Бухорои Бохтар” ном доранд. Асари олими шарқшиноси венгер *X. Вамбери* бо номи “Сайёҳат дар Осиёи Миёна” доир ба таърихи Хива низ яке аз сарчашмаҳои қиматбаҳо ба шумор меравад. Ин асар ба забони ўзбекӣ низ чоп шудааст.

**Асарҳои олимони
Ўзбекистон оид ба таърихи
хонии Хива**

Олимони Ўзбекистон низ дар бобати омӯзиши таърихи хонии Хива ҳиссаи калон гузоштаанд. Аз байни онҳо китоби “Таърихи Хоразм аз замонҳои қадим то рўзҳои мо” (соли 1976), ки бо раҳбарии академик *I. Мўминов* оғарифда шудааст, аҳамияти алоҳида дорад. Инчунин асари академик *Я. Ғуломов* “Таърихи обёрии Хоразм” (“Аз замонҳои қадим то замони мо”), академик *M. Йўлдошев* “Заминдории феодалий ва соҳти давлатӣ дар хонии Хива” ва китоби “Таърихи Ўзбекистон” (асри XVI – нимаи якуми асри XIX. Ба забони русӣ) зери таҳрири *D. Алимова*, инчунин мақолаҳо оид ба таърихи хонии Хива дар чилдҳои 9 ва 12-уми “Ўзбекистон миллий энсиклопедияси” аҳамияти калон доранд.

Китоби ба муносабати юбилейи 2500 – солагии шаҳри Хива чопшуда (соли 1997) “Хива – шаҳри ҳазор гумбаз” оид ба таърихи Хоразм аз замонҳои қадимтарин то замони мо, аз ҷумла асри XVI – нимаи якуми асри XIX низ далелҳои хеле ганӣ дорад.

- Соли 1962–архиви хонҳои Қўқанд ба шаҳри Тошканд оварда шуд ва ҳоло дар Архиви марказии давлатии Республикаи Ўзбекистон нигоҳ дошта мешавад.

1. Чаро оид ба таърихи давлатҳо сарчашмаҳои гузаштаро донистан зарур аст?
2. Ҳуҷҷатҳои архиви хонии Хива барои омӯхтани таърихи ин хонӣ чӣ гуна аҳамият доранд?
3. Аз олимони Осиёи Миёна киҳо оид ба таърихи хонии Хива дар асрҳои XVI–XIX асарҳо навишта мерос гузоштаанд?
4. Оид ба асарҳои дипломатҳо, олимони Россия дар бораи таърихи Хива ва аҳамияти онҳо чиҳоро дониста гирифтед?
5. Сайёҳони Европа оид ба таърихи хонии Хива кадом асарҳо навиштаанд?

§ 30. Қароқалпоқдо дар асри XVI – нимаи якуми асри XIX

Ташаккули халқи қароқалпоқ

Халқи қароқалпоқ аст. Давлати он Республикаи Қароқалпоқистон дар таркиби Республикаи Ўзбекистон мебошад. Хўш, дар таърихи қадим ин халқ чўй гуна рўзгори мозӣ дошт? Чараёни ташаккулёбии қароқалпоқҳо ҳамчун халқ дар заминаи бинажакҳои туркии муқими поёнобии Амударё дар асри VIII оғоз ёфтааст. Ин чараён дар асрҳои X–XI ба охир расид. Дар ин давр давлати онҳо низ ташкил ёфтааст. Шаҳри Кирдери дорои ҳукмдор ва соҳти идоракуни давлатӣ (шахрест, ки дар худуди ноҳияи Кегейлии ҳозира чой гирифта буд) пойтахти он муқаррар шуда буд. Давлати қароқалпоқ дар натиҷаи ҳучуми Чингизхон дар солҳои 20-уми асри XIII барҳам хўрд.

Як қисми қароқалпоқҳо ба тазиёни қабилаҳои гуногуни кўчманчӣ тоб оварда натавониста ба ақиби дарёи Волга, ба даштҳои чанубии рус кўчиди рафтанд, ки ба ин таъриҳи гувоҳ аст. Аз ин боис ҳам дар солномаҳои ондавраи рус онҳо бо номи “чёрные клубки” (“сиёҳқалпоқон”) қайд шудаанд.

Қароқалпоқҳо аз сабаби он, ки кулоҳи нўғаш тез – қалпоқ пўшида мегаштанд, чунин номро гирифтаанд.

Чингизхон пас аз ишғол кардани пойтахти давлати Хоразмшоҳиён – шаҳри Урганҷ барои онро барои зери об мондан сарбанди Амударёро вайрон мекунад. Дар оқибати он маҷрои дарё дигар мешавад. Дар оқибати он як қисми қароқалпоқҳои соҳили Араби беобмонда ба соҳилҳои дарёи Волга ва Урал (Ёйик), воҳаҳои Сирдарё кўчиди мераванд.

Пас аз таназзули Ўрдаи Тиллой аз таркиби он якчанд давлатҳои мустақил чудо шуданд. Хонии Нўғай (Мангит) яке аз онҳо буд, ки дар охири асри XIV ташкил ёфт. Сарҳади он худудҳои аз дарёи Волга то дарёи Иртиш, аз соҳилҳои баҳри Каспий ва Араб то дарёи Камаро дар бар мегирифт. Аз ин рӯ худудҳои қароқалпоқҳо рафта муқимшуда дар асрҳои XIV—XVI ба худуди хонии Нўғай дохил

мешуд. Халқҳои нўғай ва қароқалпоқ дар ҳамкорӣ, иттифоқ шуда зиндагӣ мекарданд. Дар айни замон қароқалпоқҳо дар таркиби хонии Нўғай сохтори идоракуни худашонро доштанд. Баъдтар хонии Нўғай пароканда шуда, соли 1556 қароқалпоқҳо ба поёноби Сирдарё кӯчида омаданд ва ба таркиби хонии Ҷузи хурди қазоқҳо дохил шуданд. Сарфи назар аз он онҳо давлате доштанд, ки пойтахташ шаҳри Ҷанкент буд. Як қисми қароқалпоқҳо ба қароқалпоқҳое, ки дар худуди хонии Хива дар соҳили Арал бо ўзбекҳо наздик зиндагӣ мекарданд, омада ҳамроҳ шуданд. Як гурӯҳашон дар болооби Сирдарё – ба самти Тошканд, боз як гурӯҳи дигар дар поёноби Сирдарё рафта чой гирифтанд. Ҳамин тарик, қароқалпоқҳо шартан ба “қароқалпоқҳои боло” ва “қароқалпоқҳои поён” чудо шуданд. Қароқалпоқҳои поён дар заминҳои холии байни Сирдарё ва Амударё муқим шуда, дар ин заминҳо аз Қувондарё об бароварда, бо дехқонӣ машғул шуданд.

Халқи алоҳида будани қароқалпоқҳоро дар яке аз ёрлиқи хони Бухоро Абдуллохони II дар соли 1598 қайд шудани калимаи “қароқалпок” низ тасдик мекунад.

Муносабатҳои Қароқалпок ва Россия

Соли 1723 чунғорҳо дар натиҷаи тачовузҳо қисми миёнаи Сирдарёро ишғол карданд ва қароқалпоқҳо боз маҷбур шуда кӯчиданд. Дар оқибати кӯчидан онҳо ба ду тақсим шуданд. Қароқалпоқҳо дар чунин шароит ҳаракат намуда, бо Россия алоқаро ба роҳ монданд. Зеро дар амонӣ мондан аз ҳучуми чунғорҳо муҳим буд. Сониян, савдоро бо Россия ба роҳ мондан низ зарур буд.

Соли 1726 хони Ҷузи Хурди қазоқҳо Абулхайрхон ба Петербург сафирони худро мефиристад. Дар таркиби онҳо вакили қароқалпоқҳо низ буд. Ҷавобан ба он соли 1731 Россия сафири худ М. Тевкелевро ба ҳузури Абулхайрхон мефиристад. Дар натиҷаи музокираҳо қароқалпоқҳои таркиби Ҷузи Хурд ба шаҳрвандии Россия қабул карда шуданд. Дар айни вақт на ба Россия, балки ба хонии Ҷузи Хурд ясоқ супурдани (андоз) қароқалпоқҳо эътироф карда шуд. Ба шаҳрвандии Россия қабул шудани қароқалпоқҳо онҳоро аз ҳучуми шоҳи Эрон Нодиршоҳ дар амонӣ гузошт.

Бо мурури вақт қаробат пайдо кардани қароқалпоқҳо бо ўзбекони соҳили Арал рӯй дод.

Ўзбекони соҳили Арал намехостанд ба ҳокимияти хони Хива итоат кунанд. Ҳукумати хон дар назди худ мақсади ба итоат даровардани ўзбекони соҳили Арал ва қароқалпоқчору гузашт. Ниҳоят, пас аз муборизаҳои тӯлонӣ соли 1735 ўзбекон ва қароқалпоқҳои соҳили Арал ҳокимияти хонии Хиваро тан гирифтанд. Соли 1811 қароқалпоқҳо ба хонии Хива пурра итоат мекардагӣ шуданд.

**Шўриш бо
сарварии
Ойдўстбий**

Соли 1827 қароқалпоқҳо бар зидди зулми хонии Хива шўриш бардоштанд. Ба шўриш бийи қароқалпоқҳо Ойдўстбий раҳбарӣ мекард. 25-уми июляи соли 1827 хони Хива

Оллоқулихон барои пахши шўриши Ойдўстбий лашкар фиристод. Қувваҳо нобаробар буданд, дар ҷанг шўришиён маглуб шуданд. Ойдўстбий қатл карда шуд. Шўриш пахш шуд, лекин нафрати ҳалқ пурзӯр мешуд. Соли 1859 хони Хива Сайд Муҳаммадхон зери фишори саҳти ҳалқи қароқалпоқ ба онҳо ҳуқуки худидоракунӣ дод. Бо ин амр дар таркиби хонии Хива давлатдории қароқалпоқ дар амал барпо карда шуд. Тамоми ҳокимият дар дасти Бийҳо гузашт. Мақоми онҳо ба мақоми хон баробар буд.

Ҳаёти иҷтимоӣ Дар ҳаёти иҷтимоии қароқалпоқҳо муносабатҳои авлодию қабилавӣ хеле пурзӯр буд. Ҳар як авлод ё қабиларо бийҳо раҳбарӣ мекарданд. Қисмҳои ҳарбиро ботирҳо идора менамуданд. Дар байни аҳолӣ рӯҳониён, шайхҳо, хӯҷаҳо обрӯи қалон доштанд. Авул ҳалқаи ибтидоии маъмурӣ буд, ба онҳо Шўрои оқсақолҳо раҳбарӣ мекард. Инчунин дар байни қароқалпоқҳо юзбошӣ, мироббошӣ, қозӣ, раис барин мансабҳои маъмурӣ амал мекард.

Оғаи бийҳо агар пештар дар ҷамъомади авлод интихоб шавад, баъди зери итоати хонии Хива даромадани қароқалпоқҳо аз тарафи хон таъин карда мешуд. Ба оғаи бийҳои хон таъин карда бийҳои авлодҳо итоат менамуданд. Шаҳри Қўнғироти соҳили чапи Амударё ва Чимбойи соҳили рост ба маркази асосии маъмурии қароқалпоқҳо табдил ёфтанд.

Ҳаёти хочагӣ Қароқалпоқҳо аз қадим бо деҳқонӣ ва чорводорӣ машғул буданд. Қароқалпоқҳо дар соҳилҳои Арал, дар заминҳои байни Сирдарё ва Амударё деҳқонӣ мекарданд. Галла, ҷав, тарик, кошта, ҳосили баланд мегирифтанд. Канал ва иншоотҳои обёрикуние, ки қароқалпоқҳо дар ҳавзаҳои Янги (Чана) дарё ва Қувондарё барпо карда буданд, аз асосӣ

будани деҳқонӣ дар ҳаёти онҳо гувоҳӣ медиҳанд. Дар охирҳои асри XVIII дар маҷроҳои поёноби Амударё воҳаҳои деҳқонии Қалликӯл, Кегайли, дар миёнаҳои асри XIX Чимбой, Қўнғирот ба вуҷуд омаданд. Дар зироаткорӣ аз омоч, мола, каланд, бел, дос барин олоти меҳнат истифода мебурданд. Дар ҳаёти иқтисодии қароқалпоқҳо чорводорӣ низ нақши муҳим дошт. Чорводорон дар аробаи ба барзғов ва шутур басташуда бо пода ва отарҳояшон тамоми сол дар ҷароғоҳҳои сералаф кӯчидаги мегаштанд.

Дар ҳаёти иқтисодии қароқалпоқҳо моҳидорӣ ва широр аҳамияти қалон доштанд.

- ?
1. Оид ба ҷараёни ташаккулёбии ҳалқи қароқалпоқ чиҳоро дониста гирифтед?
  2. Истилоҳи “қароқалпоқ” чӣ гуна пайдо шуд?
  3. Нахустин ҳуҷҷате, ки дар диёрамон қалимаи “Қароқалпоқ” зикр шудааст, ба кӣ мансуб буд?
  4. Оиди муносибатҳои Қароқалпоқ–Россия, Қароқалпоқ–Хива рўйхати факту далелҳоро тартиб дихед.
  5. Оиди сабаб ва оқибатҳои шўриши Ойдўстбий нақл кунед.
  6. Чаро ҳони Хива маҷбур шуда, ба қароқалпоқҳо ҳуқуқи худидоракуниро дод?

Маълум аст, ки Республикаи Қароқалпоқистон ҳоло давлатест дар таркиби Республикаи Ўзбекистон. Дар қадом боб ва моддаҳои Конститутсияи Республикаи Ўзбекистон чӣ гуна ҳал шудани муносибатҳои байни Республикаи Ўзбекистон ва Республикаи Қароқалпоқистонро аниқ карда, мазмуни моддаҳои мазкурро омӯхта биёед.

§ 31. Ҳаёти маданий ва маънавӣ дар қароқалпоқҳо

Тарзи зист

Қароқалпоқҳо дар давоми солҳои тўлонӣ ҷараёни аз тарзи зисти кўчманчигӣ (бодиянишиниӣ) ба тарзи зисти муқимиӣ аз сар гузарониданд. Қисми асосии аҳолӣ дар авулҳои аз ўтөв ва хонаҳои пахсагӣ иборат зиндагӣ мекард. Баъдтар қўргон (қалъа) ва шаҳрҳо пайдо шуданд.

Қароқалпоқҳо аз чанд авлод иборат буда, ҳар як аъзои авлод барои таъмин кардани мустаҳкамии авлоди худ кӯшиш менамуд.

Никоҳ дар дохили як авлод манъ буд. Дар тўю сурҳо бахшиён достонҳо месуруданд, айтишувҳо (мусобиқаи суруд) баавҷ мебаромаданд.

Зимистонгузаронии қароқалпоқҳо аксар вақт дар соҳилҳои баҳр ва дарё мегузашт. *Ароба*, қаиқ, сол (ходаҳои ба яқдигараш баста) ва *асп* воситай нақлиёт буданд. Қароқалпоқҳо ба миллӣ будани либос аҳамияти алоҳида медоданд. Ин ҷиҳат хусусан дар савкелии занон ва духтарон (кулоҳи аз бўзи ғафс дўхташуда, бо нуқра ва марҷонҳо оро додашуда) баръало намоён мешавад.

Шаҳрҳо Қароқалпоқҳо Қўнғирот, Чимбой, Хўжайли барин шаҳрҳои калонро бунёд кардаанд. Аз онҳо Қўнғирот ва Чимбой марказҳои маъмурии қароқалпоқҳо буданд. Ин шаҳрҳо дар охири асри XVII – ибтидиои асри XVIII барпо шудаанд. Шаҳри Хўжайлӣ маркази савдои байни Арал ва Хива ба ҳисоб мерафтанд, гумруқ дар ин шаҳрҳо ҷойгир шуда буд. Шаҳрҳои мисли қалъа бунёдшудаи Ҷанақалъа, Ойдўстқалъа, Эрназарқалъа, Кўкузқалъа, Эҳсонқалъа ёдгориҳои маданияти меъмории ҳалқи қароқалпоқ ба ҳисоб мераванд.

Дар шаҳрҳо дар ибтидиои асри XIX 318 то мактаб, дар мавзеъҳои Қароқум эшон, Қабила охунд, Эгамберган охунд, Ойимбет эшон, дар Эшонқалъа мадрасаҳо мавҷуд буданд. Ҳунармандон бачагони 12 – 13 соларо ба шогирдӣ гирифта, ба онҳо асрори касб меомӯзониданд. Ҷавонони қароқалпоқ дар мадрасаҳои Хива ва Бухоро таълим мегирифтанд.

Фолклор, санъати тасвирий ва мусика Эчодиёти даҳонии ҳалқи қароқалпоқ хеле бой аст. Нашр шудани 20 ҷилди намунаҳои фолклори қароқалпоқ тасдиқи фикрамон аст. Онҳо эчоди устодони сухан, бахшиёнро (чиров) дўст медоранд. Аз назди оқсақолон, раҳбарони ҳалқ қиссаҳонҳо чудо намешуданд. Мисли Афандии ўзбекҳо дар байни қароқалпоқҳо Ўмирбек лаққӣ ҳаст. Ўмирбек лаққӣ дар латифаҳои худ камбудиҳои ҷамъиятро бо қаҳрамонҳояш баён мекунад. Ў амалдорони беадолат, қозиҳои ноинсоф, рӯҳониёнеро, ки суханашон бо амалашон мувофиқ нест, фош карда, мардӣ, ростӣ, ҳақиқат, адолатро тараннум намудаанд. Латифаҳоро бо мутобибаҳои сабук, ҳаҷви талҳ ифода карда, шунавандагонро хушҳол менамуданд.

Достонҳои қаҳрамонӣ “Қирққиз” (“Чилдухтарон”), “Алпомиш”, “Қублон”, “Мастпошшо”, “Эдигей” аз таърихи бои қароқалпоқҳо ҳикоят мекунанд. Масалан, дар достони “Эдигей” воқеаҳои бо фаъолияти Амир Темур, Тӯҳтамиш баён шудаанд, дар “Қиркқиз” муборизаи халқи қароқалпоқ барои озодӣ, ҷанги халқи Хоразм бар зидди шоҳи Эрон Нодиршоҳ ифодаи бадеии худро ёфтаанд.

Дар сурудҳои халқи қароқалпоқ пешвоёни халқ, қаҳрамонҳо – Маман ботир, Эсангелди маҳрам, Ойдӯстбий, Эрназарбий васф шудаанд.

Дар санъати тасвирии қароқалпоқҳо ҷиҳатҳои ба худ хос, хусусан дар қолинҳо ва қашидадӯзихои онҳо ифодаи намоёни худро ёфтаанд. Нақшҳои ба онҳо додашуда дар шакли мавчи об бештар тасвир шудаанд. Ин албатта бесабаб нест. Зоро қароқалпоқҳо аз қадимулаайём дар соҳилҳои дарё ва кӯлҳо зиндагӣ карда меоянд. Файр аз ин, боз як ҷиҳати ба худ хоси санъати тасвирии қароқалпоқ дар қандакории болои чӯб (*қадама нақш*) намоён мешавад.

Сурудҳонии қароқалпоқҳо аз рӯи мазмун ба сурудҳои халқӣ, таъриҳӣ ва маросимиҷ чудо мешаванд. Онҳо онҳоро бо ёрии асбобҳои мусиқии қўбиз, дутор, гичҷак, сурнай, нагора ичро мекунанд. Ичрокунандагони достон ба се гурӯҳ: ҷировҳо, бахшиҳо ва қиссаҳонҳо чудо мешуданд. Онҳо аз рӯи мазмун, услуби ичро, оҳанг ва асбобҳои мусиқии истифодашаванда аз якдигар фарқ мекарданд. Масалан, ҷировҳо достонҳои қаҳрамониро бо ҷўровозии қўбиз, бахшиён бо ёрии дутор ва ғичҷак ичро менамуданд. Қиссаҳонҳо дастнависҳои достонро бо маҳорати баланд хонда ё аз ёд гуфта медоданд.

Адабиёти ҳаттии қароқалпоқ

Дар асри XVIII – нимаи якуми асри XIX ҷандин нафар намояндагони моҳири адабиёти қароқалпоқ эҷод кардаанд. Ноҳми онҳо имрӯз низ васф мешаванд. Яке аз онҳо Ҷиен Ҷиров (1730–1784) бахшии машҳур, шоири ҳаҷвнигор аст. Дар шеърҳояш мисли “Ҳай ӣигитҳо, ӣигитҳо” ва “Дар ҷигарам доғ бисёр” ноҳақиҳои дар ҷамъият буда, кирдори табакаҳои ҳукмрон, ҷабру ситамашон ба халқро фош кардааст. Қароқалпоқҳо халқи озодидӯст мебошанд. Аз ин боис онҳо ҳамеша барои озодӣ мубориза бурдаанд. Маълум аст, ки дар муборизаи халқи қароқалпоқ бар зидди хони Ҷузи

Хурди қазоқдо Абулхайрхон онҳо мағлуб шуданд. Дар натиҷаи ин мағлубият онҳо бисёр машаққат кашиданд. Хусусан, қароқалпоқҳои соҳили Сирдарё ба ҳар тараф пароканда шуда рафтанд. Як қисми онҳо ба атрофи Тошканд (соҳилҳои Чирчиқ), қисми дигар ба воситаи Қизилкум ба Хоразм (соҳилҳои ҷанубии баҳри Орол) кўчиданд. Ҷийен Ҷиров ин саргардонихоро шоҳид шуда, достони “Ҳалқи дарбадар”-ро навиштааст. Дар он таърихи даври пурмашаққати қароқалпоқҳо баёншудааст. Ҳамчун баҳшӣ достонҳои “Алломииш”, “Қирққиз”-ро бо маҳорати том ичро кардааст.

Боз як нафар намояндаи бузурги адабиёти қароқалпоқ Кунхӯча Иброҳим (1799–1880) буд. Як қатор шеърҳои вай то имрӯз дар байни ҳалқ машҳур аст. Дар ин асарҳо аҳволи хеле вазнини ҳалқи қароқалпоқ баъди зери итоати хонии Хива даромадан, ҳаёти ғайриозод ва кирдори табақаҳои ҳукмрон бо маҳорат фош карда шудаанд.

Ачиниёз

Ачиниёз Қўшбой ўғли (такаллусаш Зевар, 1824–1878) яке аз шоирони намоёни ҳалқи қароқалпоқ ба шумор меравад. Ў таълими ибтидоиро дар мактаби Мўйноқ гирифтааст. Баъд дар мадрасаи Шерғозихони Хива таҳсили илм намуд. Аз Ачиниёз беш аз сад шеъру достонҳо мерос мондааст. Дар шеърҳояш тояҳои Ватан, инсонпарварӣ тараннум шудаанд. Дар достони

“Бўзатов” қисмати талҳи ҳалқи қароқалпоқи дар дигар диёрҳо саргардон, ва ин ҳолат маҷбурий буданаш бо маҳорат тасвир шудааст. Дар асарҳои Ачиниёз “Зарур”, “Мешавад”, “Набошад”, “Йигитҳо” ва монанди инҳо тояҳои инсонпарварӣ, нигоҳҳои фалсафии вай ифода ёфтаанд. Асанҳояш дар байни ҳалқ хеле паҳн шуда буд. Хусусан “Мунозира бо духтар Менгеш” хеле машҳур аст. Оид ба ҳаёти ў шоир Иброҳим Юсупов асари “Ачиниёз”-ро навиштааст. Ин асар ба забони ўзбекӣ низ чоп шудааст.

Ачиниёз

Соли 1999 175-солагии таваллуди Ачиниёз қайд шуд. Дар Нукус майдони Ачиниёз барпо шуд ва ба ў ҳайкал гузоштанд.

Бердақ Асосгузори адабиёти қароқалпоқ Бердақ (1827–1900, исми аслиаш Бердимурод Қарғбаой ўғли) хеле машхур мебошад. Бердақ аввал дар мактаби авул, баъд дар мадраса таҳсил гирифтааст. Асарҳои Навоӣ, Фузулий, Махтумқулий, Кунхӯҷаро мутолаа карда, санъати шеъриятро аз онҳо омӯҳт. Бердақ таъриҳ, эҷодиёти даҳонии ҳалқаро мукаммал аз бар кард. Эҷоди вай дар овони 18–19-солагӣ бо навоҳтани дўмбира ва хондани шеър сар шудааст. Дар 25-солагӣ дар байни мардум ҳамчун шоири боистеъдод шӯҳрат пайдо кард. Як силсила шеърҳои вай аз ҳаёти вазнини ҳаёти ҳалқи меҳнаткаш, инчунин эътирози мардум бар зидди зулми хонҳо ва амалдорони Хива ҳикоят менамоянд.

Бердақ

Дар шеърҳои “*Ba pisaram*”, “*Aхмоқ машав*” ў ҷавононро ба ватанпарастӣ, забти маърифат даъват кардааст. Бердақ ҳамчун шоир ҳаёти мардум, орзуву армони онро нағз медонист. Аз ин боис дар шеърҳои ў рӯҳияти ҳалқпарварӣ таъсирнок аст. Бердақ дар мавзӯи таъриҳӣ низ хома рондааст. Дар асарҳояш “*Омонгелдӣ*”, “*Ойдӯстбӣ*”, “*Эрназарбӣ*” қаҳрамонони ҳалқи муборизаҳои зидди зулми хонҳо бо ифтихор тараннум шудаанд. Асари “*Авлодҳо*”-и ў солномаи воқеаҳои таъриҳӣ буда, дар он баромади ҳалқҳо, алоқаи ҳалқи қароқалпоқ бо дигар ҳалқҳои туркӣ, умумияти ҳаёти онҳо баён шудаанд. Шӯриши зидди зулми хонии Хива дар достони “*Эрназарбӣ*” низ акс шудааст.

Соли 1998 дар мамлакатамон 170-солагии таваллуди Бердақ васеъ қайд карда шуд. Ба яке аз хиёбонҳои шаҳри Тошканд номи Бердақ дода, ҳайкал гузошта шуд. Дар ҷои таваллуди шоир дар шаҳри Бўзатов ва Нукус низ пайкара барпо карда шуд.

1. Оид ба эҷодиёти даҳонии ҳалқи қароқалпоқ чиҳоро дониста гирифтед?
2. Чаро асоси адабиётро шеърият ва достонҳо ташкил медиҳанд?
3. Қадом асарҳои Ҷийен Ҷиров, Кунхӯҷа ва Ачиниёзро дониста гирифтед ва нисбат ба мазмуни онҳо муносибататонро баён кунед.
4. Дар асарҳои асосгузори адабиёти қароқалпоқ Бердақ қадом ғояҳо пешниҳод карда шудаанд?

БОБИ IV. ХОНИИ ҚЎҚАНД ДАР АСРИ XVIII -НИМАИ ЯКУМИ АСРИ XIX

§ 32. Ташкилёбии хонии Қўқанд

**Шоҳрухбий – асосгузори
хонӣ** Водии Фарғона дар замони ҳукмронии аштархониҳо зери тасарруфи хонии Бухоро будааст. Дар ибтидои асри XVIII дар

хонии Бухоро бар оқибати ҷангҳои доҳилӣ ҳокимияти марказӣ заиф шуд. Ҷунғорҳо аз ин вазъият истифода бурда, ба водии Фарғона зуд-зуд таҷовуз карда, талаву тороч менамуданд. Аз дигар тараф империяи Син (Хитой) ҳам хавф оварда истода буд. Вазъият муттаҳид кардани қувваҳои доҳилиро, барпо намудани давлати мустақилро тақозо мекард. Дар ин шароит оқсақолони авлоди минги ўзбекҳои водӣ ҷамъ омада, маъсалаи аз хонии Бухоро чудо шуда, давлати мустақил ташкил намуданро ба миён гузоштанд.

Соли 1709 намояндангони авлоди минг дар водии Фарғона ҳокимијатро ба даст гирифтанд. Ҳамин тариқ, давлати нави ўзбекҳо бо номи хонии Қўқанд ба вучуд омад. Ба таҳт Шоҳрухбий гузаронида шуд.

Тепақўрғон ба қароргоҳи Шоҳрухбий табдил дода шуд. Албатта ҳукмдорони ин давлати ўзбек якбора унвони хон нағирифтаанд. Баръакс ба ин давлат расман ба қисми таркибии хонии Бухоро нигоҳ мекарданд. Аз ин боис Абулфайзхон ба Шоҳрухбий унвони “оталиқ” дод. Зиёда аз ин яке аз нишонаҳои давлати мустақил - пул сикка зада нашуд. Баръакс пули хонии Бухоро дар муомила нигоҳ дошта шуд. Аммо ин ҳолат дер давом накард. Зеро барои нигоҳ доштани Фарғона қувваи аштархониҳо намерасид. Умри ҳокимијати Абулфайзхон ҳам ба охир расида истода буд.

**Хонӣ дар замони
ворисони Шоҳрухбий** Акнун дар назди сулолаи мингҳо муаммои моҳияти қонунӣ гирифтани ҳокимијати сулола истода буд. Зеро дар водии Фарғона

қабилаи қипчоқҳои нуфузашон баланд ҳокимияти мингҳоро эътироф накард. Пас аз вафоти Шоҳрухбий писараш Абдураҳимбий ба таҳт нишаста кори падарашро давом дод, шаҳри Кўқандро обод намуд, онро ба пойтаҳти хонӣ табдил дод. Инчунин бо мақсади васеъ кардани ҳудуди давлат вилоятҳои Хучанд ва Ўротеппаро, ки тобеи хонии Бухоро буданд, ба Кўқанд ҳамроҳ намуд. Мутаассифона ў курсони фитна шуд. Таҳтро додараш ҳокими Хучанд Абдулкаримбой ишғол намуд (1733–1750). Ў кори бародарашро дар бобати обод кардани шаҳри Кўқанд давом дод. Атрофи шаҳрро бо девор иҳота кард.

Соли 1740 ба водии Фарғона чунғорҳо ҳучум карданд. Ҳучум бо душвориҳо баргардонида шуд. Дар муборизаи зидди чунғорҳо ба мингҳо қипчоқҳо ёрӣ расониданд. Соли 1745 чунғорҳо бори дигар ҳучум намуданд. Бар зидди ин душмани мудҳиш мингҳо, юзҳо, қипчоқҳо ва қирғизҳо якҷоя ҷангиданд. Ба онҳо ўротеппагиҳо низ ёрӣ доданд. Гарчанде мустақилии хонӣ нигоҳ дошта шуд, ин ҳучум аҳволи иқтисодӣ ва сиёсии хониро хеле мушкил намуд. Зиёда аз ин иттифоқи қабилаҳои ўзбек, ки бар зидди чунғорҳо якҷоя ҷангига буданд, дер давом накард. Сабаби он зӯроварию торочгариҳои қипчоқҳо шуд. Сарфи назар аз душвориҳо ҳокимияти марказӣ исёни қипчоқҳоро пашҳ кард. Баъди вафоти Абдулкаримбой дар муборизаи барои таҳт писари Абдураҳимбий Эрдонабий ғолиб омад (1751–1762). Дарҳол хонии Кўқанд ба ҳамлаи Хитой дучор омад. Мағлуб шудани хонӣ ҳокимияти Эрдонабийро ба таназзул овард. Албатта дар замони Эрдонабий дар бобати сиёсати доҳилӣ ва хориҷии хонӣ муваффақиятҳо ҳам буданд. Масалан, ў вилоятҳои Ўш ва Ўзганро ҳам тобеъ кард. Кўқандро ба давлати бо аморати Бухоро ва империяи Син (Хитой) баробар мубориза мебурдагӣ табдил дод.

**Хонӣ дар замони
ҳукмронии Норбӯтабӣ** Соли 1763 ба таҳт набераи Абдулкаримбий Норбӯтабий нишаст (1763–1798). Ў дере нагузашта Чустро (ноҳияи вилояти Намангони ҳозира) тобеъ намуд. Пас аз он бар зидди боз як рақибаш ҳокими Намангон Ирисқулбий лашкар кашид. Ин ҷанг бо имзои сулҳи ду тараф ба охир расид. Норбӯтабий шаҳзодагони аз ў норозиро ба вилоят ва ноҳияҳои гуногун ҳоким таъин кард. Ҳамин тавр муқобилияти муҳолифатро суст менамуд.

Соли 1776 Норбўтабий аз хонҳои Кўқанд нахустин шуда пули худии хониро бо ном *фалс* баровард. Бино ба манбаъҳо ба як фалси Норбўтабий як сар гўсфанд харидан мумкин буд. Аҳамияти сикка зада шудани пул аз давлати мустақил будани хонӣ далолат медод. Дар замон Норбўтабий ба туфайли ҳосили баланди зироат дар бозорҳо нархи наво паст шуд. Қурдати хонӣ ҳаматарафа афзуд. Норбўтабий ба барқарории сиёсӣ расида, пеш аз вафоташ писари калониаш Муҳаммад Аминбекро ба Марғелон, писари миёнааш Олимбекро ба Тўрақўрғон ҳоким таъян намуд. Пас аз вафоти ўдар хонӣ якчанд гурӯҳи ба ҳам мухолиф ба вучуд омаданд. Яке аз онҳо Олимхон ва додараш Умархонро, гурӯҳи дуюм бо роҳбарии бародари ўгайи Норбўтабий писари хурдии Норбўтабий Рустамбийро дастгирӣ мекарданд.

- Соли 1709 – дар Осиёи Миёна давлати сеюми ўзбек–хонии Кўқанд ташкил шуд.
- Соли 1776 – Норбўтабий дар хонӣ аввалин шуда пули худии Кўқандро баровард.

1. Кадом омилҳо барои ба як давлати ягонаи водии Фарғона муттаҳид шудан замина фароҳам оварданд?
2. Чаро Шоҳруҳбий давлатро дар унвони “оталик” идора кард?
3. Хизмати Норбўтабий дар таърихи хонӣ бо кадом хизматаш муайян карда мешавад?

§ 33. Аҳволи сиёсӣ дар хонии Кўқанд дар нимаи дуюми аспи XVIII–нимаи якуми аспи XIX

Ба таҳт нишастани Олимхон

Дар муборизаи ду гурӯҳе, ки дар мавзӯи гузашта қайд шуд, гурӯҳи Олимхонро дастгирӣ карда ғолиб омад. Олимхон соли 1798 ба таҳт нишаст. Дар солҳои ҳукмронии ў (1798–1810) мавқеи хонӣ аз пешина баланд шуд. Давлат акнун номи хонии Кўқандро гирифта буд. Соли 1805 Олимхон пули тангаро (динор), ки номи хонӣ навишта шуда буд, сикка (зарб) зад ва худро хон эълон намуд.

Ин пул барои ба тартиб даровардани низоми молия ва андози давлат хизмат кард. Олимхон эътироф шудани қонунӣ будани ҳокимияти сулолаи мингҳо, оғози онро бо ривояти оид ба Бобур Мирзо вобаста кард.

!

Ривоят ба китобҳои таъриҳ бо номи “Гаҳвораи тиллой” даромадааст. Бинобар он Бобур Мирзо аз шайбониҳо мағлуб шуда, аз Мовароуннаҳр ба воситаи Фарғона баромада меравад. Дар роҳ яке аз занҳои ўн писар таваллуд мекунад. Вале онро гирифта намераванд. Баръакс ба гаҳвораи бо чизҳои қиматбаҳо зеб додашуда мебанданд ва кӯдакро бо яке аз хизматгорон гузошта мераванд. Дар он ҷое, ки кӯдак монда буд, авулҳои авлодҳои қирқ, қипчоқ, қирғиз ва минги ўзбекҳо ҷой гирифта буданд. Онҳо кӯдакро пайдо карда мегиранд ва ба ўн Олтинбешик (гаҳвораи тиллой) ном мегузоранд. Олтинбешик дар байни авлоди минг тарбия мейёбад. Ба воя расида ҳонадор мешавад. Ҳамсараи аз авлоди минг писарро ба дунё меорад. Ба ўн Тангриёр ном медиҳанд. Бино ба ривоят, Тангриёр сонитар ҳокими Фарғона мешавад. Давлатро бо унвони бий идора кардааст.

Халқ шаҷараи сулолаи ҳукмрон ба темуриён алоқа доштанаширо шунида, бо мамнуният қабул мекунад. Ҳатто ба Олимхон унвони “Соҳибқирион”-ро илова карда менавиштанд. Ин ҳам ба темуриён даҳлдор будани баромади мингҳоро бояд тасдиқ менамуд.

Васеъ шудани ҳудуди ҳонӣ

Олимхон барои ташкили лашкари доимӣ ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд. Ин ислоҳот барои вай имконияти бурдани ҳаракатҳои бузургмиқёси ҳарбиро дод. Масалан, воҳаи Оҳангарон, Чимкент, Сайрам, Туркистон истило карда шуд. Бо Россия алоқаҳои савдӣ ба роҳ монда шуд. Инчунин қариб тамоми соҳили рости (Курама) миёнаоби Сирдарё ба таркиби ҳонӣ доҳил карда шуд. Ғайр аз ин, барои Ўротеппа ва Ҳучанд бо аморати Бухоро паси ҳам ҷанг бурда шуд. Ин ҳар ду вилоят гоҳ ба тасарруфи ин тараф, гоҳ ба

он тараф мегузашт. Бо як сухан дар замони ҳукмронии Олимхон худуди хонӣ қариб ду баробар васеъ шуд.

Олимхон дар сиёсати дохилӣ барои мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ ҳаракат кард. Дар ин роҳ саҳтталабӣ ҳам кард. Ин боиси эътирози чиддии раҳнамоёни баъзе қабилаҳо, баъзе мансабдорони баланд гардид. Олимхон ба камбағалон ва қаландарҳо замин ва чорво дода, онҳоро ба меҳнат ҷалб кард.

Кувваҳои зидди Олимхон барои ба таҳт гузаронидани додари ў Умархон тайёрӣ медидаанд. Олимхон ин ҳабарро иғвои душманон баҳо дод. Ба ҷои ҷилавгирӣ кардани табаддулоти наздишуда моҳи феврали соли 1810 ба вилоятҳои Чимкент, Сайрам, Туркистони худуди Республикаи Қазоқистони ҳозира юриши ҳарбӣ ташкил кард. Хунукии зимистон боиси норозигии лашкар шуд. Эътирози лашкар барои фитнагарон айни муддао шуд. Онҳо дар байни лашкар Олимхон вафот кард, гуфта гапи бофта паҳн карданд. Ба таҳт додараш Умархонро гузарониданд. Олимхон аз хиёнат ҳабар ёфта, ба Қўқанд баргашт. Лекин дар роҳ фитнагарон ўро парронданд. Олимхон дар таъриҳ ҳамчун ҳокиме, ки давлатро ба мақоми хонӣ баровардааст, ном бοқӣ гузошт.

**Хонӣ дар даври
ҳукмронии Умархон** Умархон низ мисли дигар ҳукмдорони пешина барои мустаҳкам намудани ҳокимијаташ кӯшиш кард. Аввалан шахсонеро, ки минбаъд ба таҳти хонӣ ҳавф оварданашон мумкин буд, бартараф кард. Соnӣ, бо номи худ дирҳами нуқрагин баровард. Аз соли 1817 ба пулҳои нуқрагин ва тиллой “Амири мусулмонон Сайд Муҳаммад Умар султон” менавиштагӣ шуданд. Умархон бо зарб задани пул расман мақоми ҳукмдории худро тасдиқ карда гирифт.

Бо мақсади боз ҳам васеъ кардани худуди хонӣ соли 1812 ба Туркистони зери итоати Бухоро даромада лашкар кashiда ва онро ишғол намуд.

Пас аз ин юришҳо пешвоёни дин бо мақсади асоснок намудани қонунӣ будани ҳокимијати Умархон бо маънои зерин “Кадом ҳукмдор агар лашкари 12 ҳазор нафарабо бо яроқу аслиҳа ва анҷомҳои зарурӣ, аспҳоро бо ему ҳошок таъмин карда тавонад, ўро амири мусулмонон (амир-ул-муслимиин) номидан ҷоиз” фатво бароварданд.

Ҳисобу китобҳо дар хонӣ Умархон бештар аз он миқдор лашкарро, ки дар фатво қайд шуда буд, таъмин карданаш аниқ карда шуд. Пас аз он Умархон ба худ унвони *Амир-ул-муслиминро* қабул кард ва аз ин хусус хутба ҳам хонда шуд.

Давлати Усмонлӣ аз аморати Бухор пурра мустақил будани хонии Қўқандро эътироф намуд.

Дар замони Умархон ҳудуди хонӣ боз ҳам васеъ шуд. Акнун сарҳади хонӣ дар шимол аз сарҳадҳои Россия то Кўҳистон ва Қашқар пайваст шуд.

Умархон соли 1822 вафот кард. Ба тахт писари калонии ў Муҳаммад Алихон (Мадалихон) нишасти.

Муҳаммад Алихон Ҳудуди хонии Қўқанд дар замони писар ва вориси Умархон Муҳаммад Алихон (Мадалихон) (1822–1841) боз ҳам васеъ шуд. Лашкари Қўқанд ҳудудҳои Қаротегин, Дарвоз ва Кўлобро, ки дар ҷануб аз Фарғона ҷой гирифта, аҳолиаш асосан аз тоҷикони муқим иборат буданд, ишғол намуд. Аммо Мадалихон дере нагузашта баъзе корҳои ношоям кард. Хони ҷавон аъёнҳои бообрӯтарини марҳум падарашибаро таъқиб кард. Ҳамон иттифоқе, ки дар замони Умархон байни ҳокимияти хон ва ашрофони маҳаллӣ ба вучуд омада буд, вайрон шуд. Баъзе амалдорон бадарға карда шуданд, баъзеашон қатл гардиданд, баъзеашон ба Бухоро гурехта рафтанд. Ҳатто ба оилаи аммааш Офтобойим шафқат накард. Ҳамсари вай, шайхулисломм хонӣ ва писараш Ҳакимхонро бадарға намуд. Ҳокимони вилоятҳо (бекиҳо) зуд-зуд иваз мешуданд. Ин ҳама ҳамаи табақаҳои аҳолиро зидди Мадалихон мекарданд. Рӯҳониён хонро дар беахлоқиҳо ва ҷиноятҳои зииди шариат айбдор карда, бар зидди он ошкор тарғибот мебурданд. Нихоят, соли 1841 Мадалихон ба фоидай додарашибаро Султон Маҳмудхон аз тахт даст кашид. Инчунин, қувваҳои норозӣ аз хон аз амири Бухоро Насруллоҳон ёрӣ пурсиданд. Амир Насрулло соли 1842 бар зидди Қўқанд лашкар фиристод ва онро истило кард. Мадалихон ва додарашибаро Султон Маҳмуд бо аъёнҳояшон дастгир ва бо амири Амир Насрулло қатл карда шуданд. Амир Насрулло ҳатто ба модари Мадалихон Нодирабегим низ шафқат накард.

Аҳволи сиёсӣ баъд аз истилои Амир Насрулло Ҳукмронии Амир Насрулло дар хонии Қўқанд дер давом накард. Зеро ноиби амир дар Қўқанд Иброҳим додҳоҳ

бар замми ситонидани он андозхое, ки пеш дар хонии Қўқанд буд, ба таври илова андозҳои аморати Бухороро низ бар гардани аҳолӣ бор кард. Дар натиҷа дар сартосари хонии Бухоро соли 1842 исёни калон сар зад. Дар оқибати он ноиби амир дар Қўқанд ва ҳокимияти бекҳо барҳам зада шуд. Қувваҳои маҳаллии шўриши зидди ҳукмронии амири Бухороро ташкил карда ба мадади қипчоқҳо таяқ карда буданд. Дар натиҷаи шўриш мустақилии хонии Қўқанд барқарор шуд. Тахтро писари Ҳочибек (додари Норбӯтабий) Шералихон (1842–1845) ба даст гирифт. Дар бобати таъмини мустақилии хонии Қўқанд қабилаи мингҳо мадад калон расонданд, акнун онҳо дар ҳаёти иҷтимоию сиёсии хонӣ мавқеи калон пайдо карданд.

Сардори онҳо Мусулмонқул мингбошӣ таъин шуд. Амир Насрулло ба мағлубият тоқат карда натавониста, боз ба ин ҷо лашкар кашид. Ў Қўқандро 40 рӯз ба муҳосира гирифт. Аммо барои давом додани муҳосираи Қўқанд ба Амир Насрулло ҳучуми хони Хива Оллоқулихон ба аморат ҳалал расонд. Амир Насрулло маҷбур шуда, ба Бухоро баргашт.

Мусулмонқул соли 1845 ба Ўш барои пахш кардани шўриш, ки аҳолии ин ҷо аз вазнин шудани бори андоз ба дод омада буд, лашкар фиристод. Аз ин истифода бурда ҳокими Исфара писари марҳум Олимхон–Муродхонро, ки дар Самарқанд истиқомат мекард, оварда ба таҳти Қўқанд гузаронд. Аммо Мусулмонқул ба Намангон баргашта омад ва дуҳтарашро ба писари марҳум Шералихон Ҳудоёрхон никоҳ карда дод. Ҳудоёрхони 13-сола ин вақт ҳокими Намангон буд. Пас аз он Мусулмонқул Муродхонро аз таҳт дур карда, домодаш Ҳудоёрро он ҷо шинонд.

Пурзўршавни низоъҳои доҳилий Ҳудоёрхон хеле ҷавон буд, аз ин рӯ хониро дар амал падарапӯсаш Мусулмонқул идора мекард. Ҳамин тавр дар хонӣ даври ҳукмронии қипчоқҳо сар шуд. Акнун қипчоқҳо ба Қўқанд саросар кўчида меомаданд. Аҳолии маҳаллиро аз шаҳр ронда, дар хонаи онҳо ҷойгир мешуданд. Иншоотҳои обёриро ба даст дароварданд. Аҳолӣ акнун барои об низ андоз месупурданд.

Ин сиёсат сабаби норозигии саҳти аҳолии маҳаллий шуд ва бар зидди ҳукмронӣ дар хонӣ ҳавфи шўриш пухта мерасид. Дар ин

вазъият Мусулмонқул барои аз даст надодани мавқеаш бо русҳо алоқа пайдо карданӣ шуд ва бо намояндаи қумондонии рус И. Веляминов–Зернов пинҳонӣ музокира намуд. Ин ҳаракати падарарӯс Худоёрхонро саҳт тарсонд. Аз ин рӯ ўқарор намуд, ки ба ҳукмронии Мусулмонқул ва қипчоқҳо хотима мегузорад.

9-уми октябри соли 1852 Худоёрхон якҷоя бо лашкари аз Тошканд ҷеф задагиаш қипчоқҳоро зери тег гирифт. Падарарӯсаш Мусулмонқул асир гирифта, ба қатл расонида шуд. Молу мулки қипчоқҳо мусодира гардид. Ҳамин тарик, ба ҳукмронии Мусулмонқул ва қипчоқҳо барҳам зада шуд.

Аммо барканор кардани қипчоқҳо аз ҳокимијат дар дохили мамлакат суботи сиёсиро таъмин нанамуд. Баръакс, бекҳои маҳаллӣ аз беқарории дохилӣ истифода бурда, ҳаракати ҷудоиҳоҳӣ авҷ гирифт. Дар оқибат аз шимол ҳавфи истилои империяи Россия ба остона наздик мешуд, лекин ба он нигоҳ накарда низоъҳои дохилӣ барҳам нахўрд. Мубориза барои тоҷу таҳт давом мекард.

- Соли 1798 – Олимхон ба таҳт нишаст.
- Соли 1805 – Олимхон ба ҳуд унвони хониро қабул кард ва аз ин вақт сар карда давлат расман хонии Қўқанд ном гирифт.
- Соли 1842 – Амир Насрулло Қўқандро ишғол намуд.
- Соли 1842 дар хонӣ (ҳокимијат дар амал ба дасти қипчоқҳо гузашт.
- Соли 1852 – аз ҷониби Худоёрхон ба ҳокимијати қипчоқҳо хотима гузошта шуд.

1. Нақши Олимхон дар таърихи хонӣ бо чӣ арзёбӣ мешавад?
2. Чаро ба ҳукмдорон қонунан асоснок намудани ҳокимијаташон зарур буд?
3. Фикр кунед! Чаро амирони Бухоро ва хонҳои Қўқанд ба сultonҳои давлати Усмонлий муроҷиат мекарданд?
4. Чаро дар даври Мадалихон парокандагии сиёсӣ рӯй дод ва он ба қадом оқибатҳо оварда расонд?
5. Оё дар хонӣ барпо нашудани ҳукмронии қипчоқҳо мумкин буд?
6. Ба ҳукмронии қипчоқҳо чӣ гуна хотима гузошта шуд?

Чӣ гуна қонунӣ шудани ҳокимијати худашонро асоснок намудани бародарон Олимхон ва Умархонро муқоиса кунед.

§ 34. Идоракуни давлат дар хонии Қўқанд

Худуд ва аҳолии хонӣ Хонии Қўқанд аввал танҳо бо ҳудуди во-дии Фарғона маҳдуд шуда, аз нигоҳи ҳудуд дар нимаи якуми асри XIX дар Осиёи Миёна ба давлати калонтарин табдил ёфта буд. Хонӣ дар шимол бо Россия (онҳоро Бердақдала чудо мекард), дар шарқ Туркистони Шарқӣ, дар Ғарб хонии Хива ва аморати Бухоро, дар ҷануб дар замони Мадалихон бекиҳои Қаротегин, Дарваз, Қўлоб ва Шуғнон, ки ба хонӣ ҳамроҳ карда шуданд, ҳамсарҳад буд. Ин сарҳад Курама, воҳаи Тошканд, Даҳти Қипчоқ (қисми ҷануб ва ҷануби ғарбии Қазоқистони имрӯза), ки дар соҳили рости миёнаоби Сирдарё ҷойгир буданд, Еттисув, инчунин ҳудудҳои то соҳилҳои Иссиққўлро дар бар мегирифт. Ғайр аз ин Ҳуҷанд ва Ўротеппа, ки байни аморати Бухоро ва хонии Қўқанд аз даст ба даст мегузашт, низ муддати муайян ба ҳудуди хонӣ дохил мешуданд.

Бо як сухан, хонии Қўқанд аз байни се хонии ўзбек аз ҳама калон буд. Хонии Қўқанд аз ҷиҳати маъмурӣ ба *бекиҳо* (*вилоятҳо*), *саркориҳо*, *оқсақолиҳо* ва *аминиҳо* тақсим мешуд. Дар хонӣ 15 то бекӣ мавҷуд буд, дар онҳо қариб 3 миллион нафар аҳолӣ истиқомат мекард. Қисми асосии аҳолиро ўзбекон ташкил медоданд. Инчунин тоҷикҳо, қирғизҳо ва қашқарҳо (уйғурҳо) низ зиндагӣ мекарданд.

Оқсақолиҳо аз деҳаҳои калон ва ё янчанд деҳаҳои хурд-хурд иборат буданд. Онҳоро аминҳо, оқсақолҳо ва саркорҳо идора мекарданд. Аз рӯи тарзи зист, аҳолӣ аз муқимнишиниҳо, кӯчманҷӣ ва нимкӯчманҷӣ иборат буд.

Идоракуни давлатӣ дар хонӣ Хонии Қўқанд ҳам мисли аморати Бухоро ва хонии Хива аз рӯи соҳтори давлат монархияи мутлақ буд. Хон ҳуқуқи номаҳдуд дошт, давлатро авлоди ҳукмрони мингҳо, инчунин табақаҳои бонуфузи дигар қабилаҳо, амалдорони давлатии ба мансабҳои баланд таъиншуда, рӯҳониён ва ҳарбиён такя карда, идора менамуданд.

Дар фарқият аз аморати Бухоро дар хонии Қўқанд соҳибони лавозимҳои ҳарбӣ, хусусан, нуфузи Сарқумондони лашкар – мингбошӣ хеле баланд будааст. Мингбошӣ на фақат Сарқумондони

лашкар, дар айни вақт Сарвазир ҳам буд. Тамоми ҳокимияти ичроия дар дasti вай буд.

Гайр аз ин ҳар як воҳиди маъмурӣ оркуги ҳарбӣ ҳам ба ҳисоб мерафт ва ҳокимон қумондони қувваҳои ҳарбӣ буданд. Сокинони худуди оркруги ҳарбӣ-авлодҳо ва аъзоёни қабилаҳои кӯчманҷӣ дар рӯйхати оиди ба округ қайд мешуданд. Ба рӯйхат гирифта шудагон бояд бо даъвати якуми хон дар ҷои таъиншуда расида меомаданд. Ин тартиб ба хон имкон медод, ки дар вақти зарурӣ то 60 ҳазор нафар аскарро ва то 12 ҳазор аробаи хӯроквориро дарҳол ҷамъ оварад.

Ҳокимони маҳаллӣ амалдоронро, масъулони ҷамъоварии андозро таъин мекарданд. Миқдори андозро тасдиқ ва корҳои молияро раҳбарӣ менамуданд. Дар баробари он ба лашкар қумондонӣ ҳам мекарданд.

Бекиҳои Кўқанд, Тошканд, Марғелон, Шоҷиҳон, Балиқҷӣ, Чорток, Косон округҳои калон буда, дар байни онҳо Тошканд ҷои муҳим дошт. Аз ин сабаб ҳам хон ба Тошканд аз ҳешу таборони худ ва шахсони боваринокро ҳоким таъин мекард.

Дар хонии Кўқанд боз як ҷиҳати ба худ хоси идоракунӣ ба инобат гирифта шуда буд, ки ҳокимияти марказӣ барои нигоҳ доштани барқарорӣ дар байни авлод ва қабилаҳои гуногуни муқим ва кӯчманҷӣ маҷбур буд мувозинати манфиатҳоро ба ҳисоб гирад. Умархон ва Мадалихон ин омилро бештар аз ҳама ба ҳисоб гирифта буданд.

Хонии Кўқанд бо ёрии қабилаҳои қипчоқ ва қирғиз аз мутеъгӣ ҳалос ҳўрд, акнун онҳо дар ҳаёти сиёсии хонӣ мавқеи асосиро даъва мекарданд ва ба он муваффақ ҳам шуданд. Ба онҳо таҳт зарур набуд, ба онҳо муҳим буд, ки ба таҳт вакили ба балогат нарасидай мингҳо гузарад. Зеро ҳамин тавр онҳо регентиро ба даст медароварданд. Регентӣ ба онҳо имконияти ба майли худ даровардани идоракуниро медод. Чуноне, ки дар мавзӯи гузашта қайд шуд, дар амал ҳам чунин шуд.

Баъзе пешвоёни қабилаҳои қипчоқ ва қирғиз чӣ будани илми мадрасаро баъди дар он ҷо таҳсил гирифтани дарк мекарданд. Яке аз онҳо, ки минбаъд дар хонӣ лавозими қумондони лашкарро гирифт, Алиқулий “Таълими динӣ маро аз авлодам дур кард” гӯён эътироф намуда буд.

Боз як чиҳати хоси ҳаёти хонӣ таъсири рӯҳониён ба корҳои давлат буд. Он чун дар аморати Бухоро хеле таъсирнок набуд.

Лавозимҳои давлатӣ дар хонӣ Дар хонӣ чун дар дигар давлатҳои ўзбек мансабдорон ба ду тоифа чудо мешуданд.

Тоифаи якум *умаро* (онхое, ки бо корҳои дунёвӣ машғул буданд) ва дуюмин *уламо* (бо корҳо динӣ машғул) ном доштанд.

Аз байни мансабдорони умаро *мингбошиӣ* буд, ў Сарвазир, сарқумондони лашкар ва сармушовири хон оид ба сиёсати хорҷӣ ба шумор мерафт (Ба ёд оред, дар хонии Хива Сарвазир чӣ ном дошт?).

Девонбегӣ ҳам мансаби баланди давлатӣ буд, ў ба девонхонаи хонӣ раҳбарӣ менамуд, инчунин корҳои молияро идора мекард.

Мирзо миқдори даромад ба ҳазинаро ҳисобу китоб мекард.

Дастурхончӣ мансабдоре буд, ки ба дастурхони хон таом меовард.

Аз таъриҳ маълум аст, ки ба аксар ҳукмдорон заҳр дода мекуштанд, заҳр аксар вақт ба ҳӯрокӣ ё нӯшокӣ омехта дода мешуд. Аз ин сабаб ҳам ба лавозими дастурхончӣ шахси боваринок таъин мешуд.

Чуноне ки дар хонии Хива буд, дар хонии Қўқанд низ лавозими *меҳтар* буд. Аммо дар ин хонӣ ў муовини девонбегии ба корҳои молия масъул буд. Инчунин дар хонӣ лавозимҳои баландмартабаи *шиғовул*, *иноқ*, *оталиқ*, *доҳоҳ*, *қўшибегӣ*, *парвоначӣ*, *ҳазиначӣ* мавҷуд буд.

Аз байни мансабдорони уламо *шайхулислом*, *қозикалон*, *хўҷакалон* (*нақиб*), *қозиаскар*, *муфтий*, *қозиаълам* ва *раис* нақши алоҳида доштанд. Ба кадом соҳа масъул будани мансабдорони диниро дар мавзӯъҳои пешина дониста гирифта будед.

- ?
1. Дар бораи ҳудудҳои хонӣ ҷойгиршуда чиҳоро дониста гирифтед?
  2. Ҳудуди хонӣ аз чиҳати маъмурӣ ба кадом воҳидҳо чудо мешуд?
  3. Идоракунии давлатии хонӣ бо кадом чиҳатҳояш ба аморати Бухоро монанд ва бо кадом чиҳатҳояш фарқ мекунад?

4. Мансабҳои баланди давлатии хониро бо мансабҳои дар хонии Хива буда муқоиса кунед.

Мулоҳиза ронед!

Чаро дар хониҳои ўзбек шакли идоракунӣ ва лавозимҳои баланди давлатӣ қариб як хел буданд?

Чадвали “Дигаргуниҳои рӯйдода дар ҳаёти сиёсии давлатҳои ўзбек, шакли идоракунии давлат ва лавозимҳои давлатӣ”-ро пур кунед

№	Саволҳо	Аморати Бухоро	Хонии Хива	Хонии Қўқанд
1.	Дигаргуниҳои мухим, ки дар ҳаёти сиёсии давлатҳо дар асри XVIII рӯй додаанд			
2.	Номи сулолаҳои ба сари ҳокимият омада			
3.	Монандӣ аз рӯи соҳти давлатӣ			
4.	Шумораи воҳидҳои маъмурӣ			
5.	Номи воҳиди хурдтарини маъмурӣ			
6.	Номи Сарвазир			
7.	Масъули корҳои молия			
8.	Сарқумондони лашкар			

§ 35. Кори ҳарбӣ дар хонии Қўқанд

Соҳти лашкари доимӣ

Хонҳои Қўқанд аҳамияти лашкарро дар сиёсати дохилий ва хориҷӣ нағз медонистанд. Аз ин сабаб низ Олимхон бори аввал соли 1805 дар хонӣ лашкари доимии иборат аз 10 ҳазор нафар ташкил кард. Асоси ин лашкарро тоҷикони кўҳӣ ташкил мекарданд. Ин лашкар *навкария* ном дошт, бо силоҳи оташфишон мусаллаҳ буд ва дере нагузашта ба қувваи зарбдори 9-Таърихи Ўзбекистон, синфи 8

лашкар табдил ёфт. Дар замони Умархон шумораи онҳо то 12 ҳазор нафар расонида шуд. Худоёрхон аз давлати Усмонлӣ милтиқҳои хушсифатро (винтовка) овард. Дар айни вақт дар хонӣ лашкарҳои номунтазами қилқуириқ, қорақозон ва қорачерик ҳам нигоҳ дошта шуданд. Онҳо лашкари ёрирасон буданд. Онҳо бино ба зарурият аз рӯи шумораи аҳолӣ ва аҳволи иқтисодӣ ҷамъ карда мешуданд.

Дар солҳои 30–40-уми асри XIX дар хонӣ ҷамъ 30 ҳазор нафар аскар буд. Дар хонӣ тамоми мардони коршоям ба хизмати ҳарбӣ даъват шуданашон мумкин буд. Ҳукумат пешакӣ медонист, ки қадом ҳудуд чӣ қадар аскар дода метавонад. Ҷалб кардан ба лашкари доимӣ ба тарзи мерос буд. Яъне падар вафот кунад, ё ба хизмати ҳарбӣ нолоиқ шавад, ба ҷояш писараш ҷалб мешуд. Ба рӯйхати аскарӣ ҷалбшуда мувофиқи ҳоҳишаш аз он баромада наметавонист. Марди танҳои оила ба хизмат гирифта намешуд. Дар вақти осу даҳолӣ ҳар рӯз ба даҳяқ қисми аскарон рухсат дода мешуд, ки бо аъзои оилаашон воҳӯранд.

Қисми таркибии лашкар ва тартиби идоракуни он

Лашкар аз ҷиҳати таркиб аз *сипоҳ* (савора), *тӯпчӣ* (артиллерия), *сарбоз* (пиёда) ва *шӯъбаи маҳсуси интиҳобӣ* (галаботит ва мерганҳо), яъне аз 4 қисм иборат буд. Табиист, ки он замон лашкари савора асоси лашкарро ташкил мекард.

Ба ҳар аскари лашкари доимии савора аз тарафи давлат нарҳаш то 80 тилло асп ва зин дода мешуд. Дар хонӣ 20 ҳазор нафар аскари савора хизмат мекард.

Худоёрхон лашкари нисбатан замонавии *тӯпчӣ* ташкил кард. Ба қумондони лашкар ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ унвони *амири лашкар* дода мешуд. Ў Сарқумондони лашкар ба ҳисоб мерафт, барои амалиёти ҳарбӣ шахсан *масъул* буд. *Дар лашкар мингбошӣ* (қумондони олӣ), *амири лашкар*, *қӯшибегӣ* (ҳокими дорои лашкари ҳудӣ), *ботирбошӣ* (масъули кори ҳарбӣ дар бекихо), *қўрбошӣ* (сарвари устохонаи яроқу аслиҳа анборхона), *вали* (ноиб қумондони артиллерия), *қалъабон* (шахси масъули қалъаҳои ҳарбӣ), *ёвар* (арвари шӯъбаи маҳсуси амири лашкар), *тӯпчибошӣ* (сарвари ҷузъитоми тӯпчиён), *тӯқсабо* (сарвари ҷузъитоми ҳарбии дорои байраки ҳудӣ) ва *панҷсадбошӣ* (қумондони ҷузъитоми иборат аз 500 нафар) барин мансабҳои олидараҷаи ҳарбӣ вуҷуд дошт. Ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ

посбонҳои хоси хон аскарон дар ҷанг рӯхбаланд карда меистод. Дар аснои ақибнишинӣ хотиррасон кардани қарзи ҳарбиашон ба вазифаи онҳо медаромад.

Қозиаскар пеш аз оғози ҳаракати ҳарбӣ аз номи хон ҷиҳод Ҷӯён мекард. Ғайр аз ин, ғаниматро ҳисоб карда, ба қиёфаи маънавии лашкар шаҳси ҷавобгар буд.

Қозираис ичрои фатвои муфтии лашкарро назорат мекард.

Дар аснои амалиёти ҳарбӣ дар ҳар як ҷузъитом (подразделение) иборат аз 5 нафар гурӯҳ ҳам фаъолият нишон медод. Вазифаи онҳо аз майдон баровардани аскарони ярадор ва дағн кардани аскарони ҳалокшуда буд.

Пеш аз сар шудани ҳаракати ҳарбӣ лашкар ба қисмҳои *илгор* (қисми пеш), *маймана* (қаноти рост), *майсара* (қаноти чап) ва *марказ* ҷудо мешуд. Дар хонӣ ҷузъитоми иборат аз 1000 нафар *туғ* (ҳазора), лашкари аз 500 то 1000 нафара *байроқ* ном дошт. Ҕузъитом *саднафара* ба *панҷоҳӣ*, панҷоҳӣ ба даҳӣ тақсим мешуд.

Таъминоти лашкар Дар ҳар қадом давлат, хусусан давлати суст тараққикарда нигоҳ доштани лашкар ҳарочоти калонро талаб менамуд. Тамоми ҳарочот аз ҳисоби андоз таъмин мешуд. Барои пардоҳти ҳарочоти ҳарбӣ андози “*пули милтиқ*” ҳам ҷорӣ карда мешуд. Он аз оилаҳои миёнаҳоl 2,5 тилло, аз оилаҳои бой 5 тилло гирифта мешуд. Ба ҳизматчиёни ҳарбӣ бо назардошти үнвон дар як сол аз 200 танга то 8 ҳазор танга пул, инчунин аз 20 ботмон то 2 ҳазор ботмон ғалла медоданд.

Ба юзбошӣ дар як сол 147 нуқра танга, ба элликбошӣ 98 танга, ба ўнбошӣ 65 танга, ба аскари оддӣ 43 танга ҳақ дода мешуд. Пеш аз ҳаракатҳои ҳарбӣ ба юзбошӣ 2 тилло, ба элликбошӣ ва аскари оддӣ 1 тилло медоданд. Аммо дараҷаи омодагии қувваҳои ҳарбӣ хеле паст буд. Зоро барои тайёр кардани афсарон (зобитҳо) омӯзишгоҳи маҳсуси ҳарбӣ набуд. Кори ҳарбиро ба аскарон шахсони таълими ҳарбӣ надошта, аз рӯи таҷриба ва савияи ҳудаҷон меомӯзониданд. Онҳоро *шогирдпешагон* меномиданд. Лашкари доимӣ соле ду маротиба аз азназаргузории ҳарбӣ мегузашт.

Чораҳо барон мустаҳкам Барои мустаҳкам намудани бехатарии саркардани сарҳадот ҳадоти хонӣ он замон соҳтани қалъаҳо

ва истеңкомхои ҳарбӣ муҳим буданд. Аз ин рӯ ба ин масъала Ҷангирифта (шахрҳои Тошканд, Марғелон, Қўқанд, Андиҷон, Наманғон).

Гурӯҳи якум – қалъаҳои дар марказҳои якчанд воҳидҳои маъмурӣ Ҷангирифта (шахрҳои Тошканд, Марғелон, Қўқанд, Андиҷон, Наманғон).

Гурӯҳи дуюм – қалъаҳои тобеи идоракуни мажаллӣ (Туркистон, Чимкент, Авлиёта, Ўротеппа, Пишпак, Оқмасқид).

Гурӯҳи сеюм қалъаҳои хурди дар роҳҳои марказҳои калонро ба ҳам пайвасткунанда.

Қалъаи шаҳри Қўқанд бо ду девори ҳимоя иҳота шуда буд. Дар доҳили он боз якчанд биноҳои бо девор иҳоташуда соҳта шуда буданд. Дар биноҳо аспҳои аскарон, яроқу аслиҳа, захира нигоҳ дошта мешуданд. Барои истиқомати аскарон низ хонаҳо мавҷуд буданд. Қалъаҳо на фақат барои таъмини бехатарии берунӣ, балки барои ҳудудҳои дуру наздик, посбонӣ кардани роҳҳои савдоии давлат низ вазифаро иҷро менамуданд.

Қисми шимолии хонӣ мустаҳкам ҳимоя шуда буд, он ҷо шаҳр-қалъаҳои Туркистон, Чимкент, маркази бузурги иқтисодию сиёсӣ-шаҳри Тошканд ҷой гирифта буд.

Дар воҳаи Оҳангарон ва Чирчиқ истеңкомҳо қалъаи Ўротеппа, дар қисми шарқӣ Ўш ва Пишпак (ҳоло шаҳри Бишкек, пойтахти Республикаи Қирғизистон), ки онҳо аз нигоҳ стратегӣ муҳим буданд, соҳта шуда буданд. Қалъаҳо бо девор иҳота шуда буданд. Берун аз девор ҳандакҳои чуқур кофта, бо об пур карда мешуданд. Барои ҳимоячиёни қалъа ҷои маҳсус тирпарронӣ – сўроҳихо (бурҷҳо) буданд. Аз манораи қалъа атроф зери дидбонҳо қарор мегирифтанд. Тўпҳо болои дарвозаи қалъа ва болои манораҳо гузошта мешуданд.

Ботмон – воҳиди вазн, 1 ботмон таҳминан баробари 164 кг буд.

Стратегӣ – муҳим будани ҷой барои расидан ба мақсади умумӣ.

1. Лашкари доимиро аз лашкари номунтазам қиёс намоед, хуло-саҳоятонро дар дафтар нависед.
2. Лашкари номунтазами хонии Қўқанд чӣ гуна номида мешуданд ва онҳо чӣ хел ҷамъ мешуданд?

3. Дар бораи қисмҳои таркибии лашкари хонӣ чиҳоро дониста гирифтед?
4. Рӯйхати лавозимҳои ҳарбии олимартабаро тартиб дихед.
5. Таъминоти лашкар чӣ гуна амалӣ мешуд?

Хизмати “Резерви сафарбарии даъватӣ”, ки дар диёрамон ҷорӣ аст, ба қадом мақсад ва ба қадом тартиб мегузарад, аниқ намоед.

§ 36. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодии хонии Қўқанд

Заминдорӣ Дар хонии Қўқанд низ ҳамаи заминҳо мулки давлат буданд. Бино ба шакли заминдорӣ ба *амлок* (давлатӣ), *хусусӣ* ва *вақф* чудо мешуданд.

Қисми муайяни амлок ба хон мансуб буд ва он ба З қисм чудо мешуд. Якум, *мулки хос*. Даромади он ба аҳли сарой (дарбор) ва посбонҳо сарф мешуд. Қисми дуюм замини *тақиқ* (замини хушк) ном дошт, он аз дашт, найзор ва чакалакзор иборат буд. Қисми сеюм заминҳои чек, ки бевосита ба хон тааллук доштанд. Замини хусусӣ ба амалдорони давлатӣ барои хизматҳояшон дар назди давлат дода мешуд, инчунин ба шахсони хусусӣ (мулки хури холис) ба вучуд меомад. Намояндагони тоифаи яқуми соҳиби замини хусусӣ на ба замин, балки ба даромади он ва ба иморати дар он бунёдшуда хўчайнӣ мекарданд. Гайр аз ин ба миқдори панҷяки ҳосил андоз месупурданд. Аз сабаби он, ки ин замин мерос гузошта намешуд, қисми муваққатан замини соҳиби мекардаашонро *вақфи авлод* мекарданд. Маълум аст, ки замини вақф фурӯхта намешуд, ҳадя кардан мумкин набуд ва меросӣ ҳам набуд. Аз ин боис даромади замини ба ихтиёри муассисаҳои динӣ вақфи авлод кардашуда қисми дар ҳуҷҷати вақф зикршудааш ба авлодҳои амалдори ба ихтиёри мулки вақф гузаронда мансуб мегардид. Тоифаи дуюм ба замини ҳариди гирифтааш бевосита хўчайнӣ мекард. Аз ин гуна заминҳо андоз гирифта намешуд. Ҳуҷҷатҳои оиди ҳаридани замини давлатӣ ё фурӯхта шудани он дар қозихона ба имзо расонида мешуд. Дар он фурӯшандай замин, яъне худи хон низ иштирок мекард. Заминдории хусусӣ ба воситай ба хизматчиёни ҳарбӣ додани замин низ ташкил карда мешуд. Замини ба ҳарбиён додашуда *заминҳои танҳо* ном дошт.

Аксари мулкъо аз 30 сотих то 60 сотих буд. Замин барои кишт ба дехқон ба ичора дода мешуд. Дехқонон дар заминҳои хон низ меҳнат мекарданд. Барои кор дар заминҳои хон то 10 ҳазор нафар сафарбар мешуданд. Онҳо *мардикор* мешуданд, ононе, ки замин надоштанду аз чор як қисми ҳосилро мегирифтанд, *чоряккор* ном гирифта буданд. Гайр аз ин корандагон низ буданд, ки онҳо бо шарти $\frac{1}{2}$ қисми ҳосилро гирифтанд заминро ба ичора гирифта, бо олоти меҳнат, аспу барзгови худ кор мекарданд.

Андоз ва ӯҳдадориҳо

Андози асоси *хироҷ* буд Он бо назардошти микдори майдон ва навъи зироат аз 1/3 то 1/5 қисми ҳосилро ташкил медод. Намуди закот аз чорводорони кўчманчӣ зиёд буд. “*Қўрабошӣ*”, “*ҳақи дуд*”, “*андози ҷамъ*” асоситарини онҳо буданд.

“*Қўрабошӣ*” закоте буд, ки аз чорводорони кўчманчӣ ба саршумори чорво ва қўрааш нигоҳ карда мегирифтанд. Ин закотро зимистон, вақте чорво дар қўра нигоҳ дошта мешуд, ҷамъ мекарданд.

“*Ҳақи дуд*” баробари омадани баҳор пеш аз ба ҷароғоҳҳо кўчида рафтан аз ҳар як хонадон як сар гўсфанд гирифта мешуд (андози закот).

“*Андози ҷамъ*” аз тоифаи андози намедода ба бек аз 9 чиз иборат инъом гирифта мешуд.

Халқи меҳнаткаш барои ҳама чиз андоз медод. Зоро тамоми заминҳои хушк, чакалакзор, тўқайзор, дарахтзорон, кўлҳо ва дашту биёбонҳо дар ихтиёри хон буд. Аҳолӣ барои таъмири девори қалья, соҳтани истеҳкомҳо, кофтани каналҳо, тозакуни андоз ва соҳтани роҳ иштирок мекард ва ӯҳдадориҳоро ичро менамуд.

**Хочагии қишлоқ,
хунармандӣ ва савдо** Дар хонии Қўқанд низ мисли хонии Хива ва аморати Бухоро аз обёрии сунъӣ ва аз об моҳирона, оқилона истифода мебурданд.

Асоси қишоварзири қишиғи ғалла ва пахта ташкил мекард. Инчунин, мева, сабзавот ва полиз парвариш мешуд. Дар соҳаи чорводорӣ қишиғи ҷуворимакка ва беда асосӣ буд.

Дар водии Фарғона беш аз пеш паҳтакорӣ равнақ кард. Аз тарафи Россия харида шудани пахта аз давлатҳои ўзбек сабабори

вусъати ин соҳа ва киштзорон шуд. Дар савдои пахта ҳатто боч ҳам бекор шуд.

Дар Кўқанд намудҳои мисгарӣ, заргарӣ, кандакорӣ, кулолӣ, коғазгарӣ, тоқидӯзӣ, кашидадӯзӣ, кӯпруксозӣ, оҳангарӣ, нонвойӣ, аробасозӣ, баҳмалбофӣ, рангсозӣ, дорусозӣ, деворзаниӣ, дегрезӣ, чармгарӣ, милтиқсозӣ, найзагарӣ, панҷарасозӣ, пиллакашӣ, пўстиндузӣ, наългарӣ, фаранҷидӯзӣ, читгарӣ, қолинбофӣ ва дигар соҳаҳои хунармандӣ пеш рафта буданд.

Дар ҳаёти иқтисодии хонии Кўқанд алоқаҳои савдоӣ бо аморати Бухоро, хонии Хива, Қашқар, Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон, Хитой ва Россия мавқеи калон дошт. Бино ба шартномаи соли 1832-юми байни Кўқанд – Хитой хони Кўқанд хуқуқи ҷамъ овардани бочро аз савдогарон дар Қашқар гирифта буд.

Шаҳрҳои хонӣ

Маълумотҳо оид ба шаҳри асосии хонӣ – Кўқанд аз асри X сар карда дучор меоянди. Бино ба манбаъҳо умри шаҳр беш аз 2000 сол аст. Дар маълумотҳо он бо номи “Ҳавоқанд”, “Ҳўқанд” қайд шудааст. Калимаи “ҳавоқанд” маънои “зебо”, “форам”, “хушманзара”, “шаҳри шамол”-ро дорад. Аҳолии маҳаллӣ шаҳри худро Ҳўқанди латиф ё Кўқон мегўяд. Шаҳри Кўқанди дар асри XVIII –нимаи якуми асри XIX на фақат дар хонӣ, балки яке аз шаҳрҳои азими Осиёи Миёна буд. Соли 1842 шаҳр бо девори мустаҳкам ихота карда шуд. Ба шаҳр тавассути 12 дарвоза медаромаданд. Шаҳр 12 то даҳа дошт, аз ин рӯ дарвозааш ҳам 12 то буд. Дар он замон шаҳр 30000 нафар аҳолӣ дошт. Дар миёнаҳои асри XIX дар байни мадрасаҳои Кўқанд мадрасаҳои Мадалихон, Норбӯтабий, Ҷомеъ, Ҳокимойим, Ҳоча Додҳоҳ, Мингойим мавқеи алоҳида доштанд. Дар ҳар қадоми онҳо аз 38 то 100 то хучра буд.

Андиҷон

Яке аз шаҳрҳои машҳури Осиёи миёна Андиҷон дар Роҳи бузурги абрешим барпо шуда буд. Дар замони истилои арабҳо шаҳр “Андиҷон” ном дошт. Бино ба таъкиди олими таъриҳшинос А.Муҳаммадҷонов “Андиҷон” маънои “шаҳри соҳили анҳор”-ро дорад. Андиҷон дар асри XV ба маркази водии Фарғона табдил ёфт. Дар даври Захирiddин Муҳаммад Бобур дар Андиҷон ҳочагӣ, илму маданият равнақ ёфт. Ў дар “Бобурнома”-и худ оид ба Андиҷон навиштааст: “*Ошиаш воғир (бисёр), мевааш фаровон,*

харбуза ва ангураш нағз мешавад... Дар Мовароуннаҳр пас аз Самарқанд ва Кеш аз ин қўргони бузургвор нест. Се дарвоза дорад. Аз нўҳ тарноб об меояд”.

Баъди ташкилёбии хонии Қўқанд Андичон маркази бекӣ шуд. Дар миёнаҳои асри XIX Андичон ба 4 даҳа тақсим мешуд. Ба ҳар як даҳа қозӣ ва мингбошӣ таъин мешуд. Даҳаҳо ба маҳаллаҳо ҷудо мешуданд, онҳоро оқсақол идора мекард.

Тошканд Тошканди соли 2009 2200-солагиашро қайднамуда

яке аз шаҳрҳои қадимтарини Осиёи Миёна ба шумор меравад. Он дар замонҳои гуногун бо номҳои Чоч, Шош, Бинкат машҳур будааст. Аз асри XI сар карда он бо номи ҳозирааш маълум аст.

Тошканд дар таърихи худ даврҳои тобеъгӣ ба давлатҳои мухталифи ба диёрамон таҷовузкарدارо аз сар гузаронидааст. Соли 1503 ба таркиби давлати Шайбониҳо даромад. Дар асри XVI дар шаҳр корҳои бузурги бунёдкорӣ ба амал омад. Чунончи, обидаҳои меъморӣ аз қабили мадрасаҳои Бароқхон, Кўкалдош бунёд шуданд. Соли 1723 Тошкандро чунғорҳои кўчманҷӣ истило карданд. Тобеъгӣ ба чунғорҳо то соли 1758 давом кардааст. Дар нимаи дуюми асри XVIII дар Тошканд чорҳокимӣ ба вуҷуд омад. (Шайхонтохур, Бешёғоч, Кўкча ва Себзор). Соли 1784 чорҳокимӣ барҳам хўрд ва бекии ягонай Тошканд ташкил ёфт. Соли 1810 дар даври ҳукмронии Олимхон ба таркиби хонии Қўқанд дохил шуд.

Тошканд аз сабаби он, ки дар чорроҳаи роҳи савдо ҷойгир буд, дар шаҳр ҳунармандӣ ба дараҷаи олий пеш рафт. Чорсӯ маркази ҳаёти шаҳр ба ҳисоб мерафт.

- ?
1. Дар бораи муносибатҳои заминдорӣ чиҳоро дониста гирифтед?
  2. Ибораи “вақфи авлод” чӣ маъно дошт?
  3. Ба қалимаҳои “мардикор”, “чоряккор”, “коранда” эзоҳ дихед.
  4. Намудҳои андозро қайд кунед.
  5. Оид ба инкишофи муносибатҳои савдои Россия – Қўқанд, Қўқанд – Қашқар мисолҳо оред.
  6. Шаҳрҳои Тошканд ва Қўқанди хониро бо яқдигарашон муқоиса кунед ва хулосаҳоятонро дар дафтаратон қайд намоед.

Бо кўмаки падару модаратон, ки андоз месупуранд, аниқ намоед: аз соли 2019 дар хуччатҳои қонунии оид ба андози Республикаи Ўзбекистон дар низоми супурдани андоз аз тарафи шаҳрвандон қадом тағиирот рўй дод?

§ 37. Сиёсати хориҷии ҳонии Қўқанд

Муносибатҳои Қўқанд–Хитой

Муносибатҳои Қўқанд бо империяи Син хеле мураккаб давом мекард. Дар инроҳ, аз як тараф дар байни солҳои 1755–1759 ба итоат даровардани Туркистони Шарқӣ аз ҷониби Хитой, сониян, қўшиши он барои суст намудани ҳонии Қўқанд сабаб шуда буд.

Дар замони ҳукмронии Эрдонабий Хитой чунғорҳоро торумор карда, ба заминҳои ҷузҳои қазоқ ҳуҷум оғоз намуд ва ба сарҳадҳои Тошканд наздик омад. Дар шарқ вилояти Ўш (ҳоло дар ҳудуди Республикаи Қирғизистон) забт кард. Андиҷон, Марғелон ва Наманган вассалиашонро нисбат ба Хитой эътироф карданд. Дар чунин шароит Эрдонабий бо Хитой шартномаи таҳқиromezro маҷбур шуд имзо кунад. Тибқи он ҳонии Қўқанд тобеъгиашро нисбат ба Хитой эътироф кард. Ба Хитой товони қалон супурд ва ба император ҳадяҳои қиматбаҳо фиристод.

Туркистони Шарқӣ (Қашқар) ватани ҳалқи уйғур аст. Онро Хитой забт намуд, ҳокимони Қашқар дар Қўқанд сарпаноҳ ёфтанд. Ҳукумати Хитой ба Умархон шарт гузошт, ки онҳоро ба Қашқар намегузаронад. Дар замони Мадалиҳон муносибатҳои Қўқанд–Хитой боз ҳам тезутунд шуд. Ба ин ба Хитой умуман итоат накардани Мадалиҳон, васеъ шудани сарҳад то Туркистони Шарқӣ, инчунин дастгирӣ карда шудани муборизаи озодихоҳии аҳолии Қашқар дар соли 1825 бар зидди Хитой сабаб шуданд. Ҳукумати Хитой ҷавобан ба ин соли 1829 ба Қўқанд бурдани кори савдоро дар Туркистони Шарқӣ манъ кард. Савдогарони қўқандиро аз он ҷо ронда, молу мулкашонро мусодира намуд.

Мадалиҳон ба ихтиёри раҳбари муборизаи озодихоҳии Туркистони Шарқӣ бар зидди Хитой Ҷаҳонгирхӯча ва додараш Юсуфхӯча ба сифати ёрӣ лашкар фиристод. Дар натиҷа Юсуфхӯча Қашқарро истило кард ва барои забти Ёрканд ҳаракати ҳарбири давом дод.

Ин ҳолат ҳукумати Хитойро саҳт ба ташвиш андоҳт ва бар зидди Юсуфхӯча лашкари калон фиристод.

Набудани муттаҳидии ягона дар сафи шўришгарон ва бад шудани муносибатҳои Бухоро – Қўқанд ва ҷеф зада шудани лашкари хонии Қўқанд аз Туркистони Шарқӣ Юсуфхӯча ба мағлубият дучор омад. Дар оқибати он Юсуфхӯча Туркистони Шарқиро партофта рафт. Бо ў 70 ҳазор оилаи уйғурхо ба водии Фарғона кўчида омад. Баъдтар хонии Қўқанд сарҳади худро торафт ба самти Туркистони Шарқӣ вусъат доданӣ шуд. Дар айни вақт Хитой ба туфайли мушкилоти молиявӣ бар зидди хонии Қўқанд ҷангига ошқоро бурда на-метавонист. Дар натиҷа, соли 1832 дар Пекин шартномаи Хитой – Қўқанд ба имзо расид. Тибқи он Қўқанд ўҳдадор шуд, ки авлодҳои Ҷаҳонгирхӯҷаро ба Туркистони Шарқӣ намегузаронад. Ғайр аз ин, Хитой манъи фаъолияти савдогарони Қўқандро дар Туркистони Шарқӣ бекор кард. Инчунин, ба савдогарони қўқандӣ дар Туркистони Шарқӣ ҳукуқи савдо кардан бидуни боч дода шуд. Хитой ўҳдадор шуд, ки барои аз Туркистони Шарқӣ бароварда, рондани савдогарони Қўқанд ва мусодираи молу мулки онҳо ба хонии Қўқанд товон месупорад. Ниҳоят, ҳукуқи ғунқунии боч аз савдогарони Осиёи Миёна дар Туркистони Шарқӣ ба хонии Қўқанд дода шуд.

Муносибатҳои Қўқанд–Бухоро

Бухоро Аморати Бухоро дар муносибат ба хонии Қўқанд дар замони шайбониҳо ва аштархониҳо ҳудудии хонии Қўқанд дар таркиби аморат будагиашро таъкид мекард, ки ин аввало сабабгори бартарӣ пайдо кардани ҳисси душманӣ дар муносибатҳои ду давлат сабаб мешуд.

Сониян, аморати Бухоро худро дар байни сето давлати ўзбек давлати асосӣ мешумурд ва аз ду давлати дигар тақозо менамуд, ки ин мақомро эътироф кунанд.

Сеюм, хонии Қўқанд ҳудуди худро аз ҳисоби он ҳудудхое, ки аморати Бухоро зери ҷашм карда буд ё ҳокимияти онро эътироф намуда буд, васеъ кард. Дар задухӯрдҳои мусаллаҳона гоҳ дасти аморати Бухоро, гоҳ дасти хонии Қўқанд баланд мешуд.

Дар замони Умархон амири Бухоро Ҳайдар ба сultonи давлати Ӯсмонлӣ Маҳмуди II, ки халифаи олами мусулмон эътироф шуда

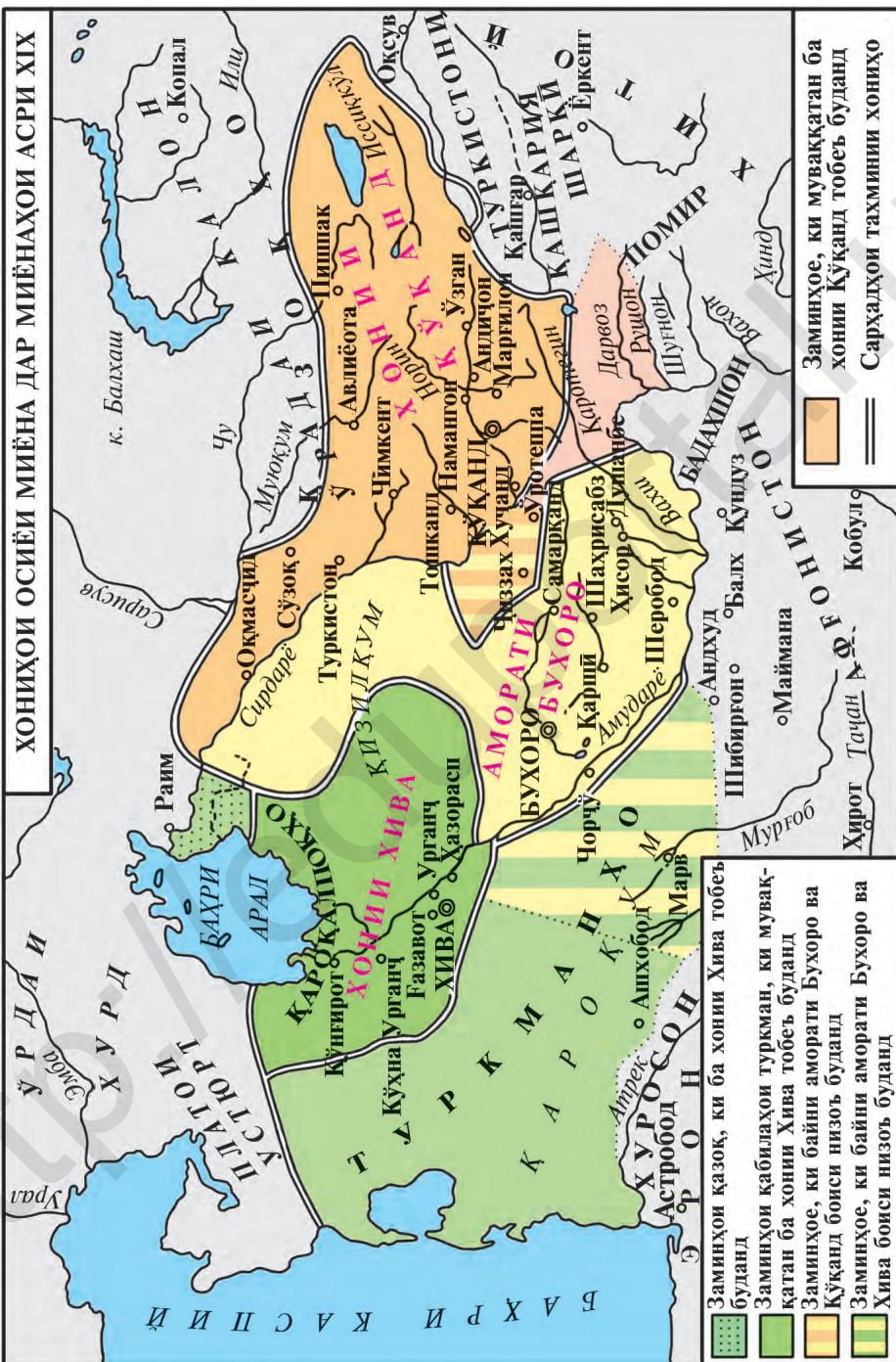
буд, аз болои хониҳои Хива ва Қўқанд арз карда, нома фиристод. Ў дар номааш Мовароуннахр, Қўқанд, Даشتி Қипчоқ, Марв, Балх, Кўлоб ва Бадаҳшон аз аввал ба Бухоро тобеъ буданашро, хонҳои Қўқанд ва Хива ҳокимияти олии аморати Бухороро эътироф накарданашонро қайд намуд. Аммо султон Маҳмуди II мустақилии хонии Қўқандро нисбат ба аморати Бухоро эътироф намуда буд, ки ин ҳолат ба Умархон қувваи калони маънавӣ бахшид.

Мадалихон ҳам ба султонии Усмонлӣ сафир фиристод. Мадалихон дар номаи худ ба номи султон ўро ҳамчун “халифаи мусулмонон” эътироф карданашро, бар зидди Хитой chanги муқаддас бурда истоданашро маълум кард. Инчунин аз султон хоҳиш намуд, ки ба Қўқанд устоёни яроқу аслиҳаро фиристад. Фиристода шудани устоёни дар марҳилаи беш аз пеш тезутунд шуда истодани муносибатҳои Бухоро–Қўқанд хеле муҳим буд. Лекин ин илтимос рад карда шуд.

Муносибатҳои Қўқанд – Россия

Мадалихон баъди он, ки давлати Усмонлӣ дар бобати ҳимояи мусулмонони Туркистони Шарқӣ аз тазиики Хитой ва фиристодани устоёни яроқу аслиҳа ба хонӣ ҷавоби рад гирифт, акнун қарор намуд, ки муносибатҳояшро бо Россия беҳтар месозад. Аз ин рӯ соли 1831 ба Россия сафир фиристод. Лекин сафирӣ бекомёбӣ ба охир расид. Зеро ҳар ду давлат ҳам ба ҳомии қазоқҳои Ҷузи Миёна шудан даъвогар буданд. Аз ин сабаб ҳукумати Россия дастур дод, ки сафирони Қўқандро аз Оренбург он тараф нагузаронанд.

Албатта илтимоси Мадалихон оид ба ҳаридани яроқу аслиҳа ва фиристодани афсарони артиллерия низ рад шуд. Ниҳоят, баъд аз 10 сол, соли 1842 додари Мадалихон Маҳмудхон, ки ба таҳт нишаста буд, ба Россия гурӯҳи дуюми сафиронро фиристод. Чунки, ҳавфи Британияи Кабир ба хонӣ акнун аз эҳтимол ба воқеяят наздик шуда буд. Аз ин рӯ дар ин бобат ноил шудан ба мадади Россия масъалаи муҳим буд. Дар оне, ки манфиатҳои Россия ва Британияи Кабир дар Осиёи Миёна ба ҳам барҳўрданд, сафирони Қўқандро императори Россия Николай I қабул кард. Дар айни вақт эътибор ба боз инкишоф додани робитаҳои савдои тараф, масъалаи ба хонии Қўқанд фиристода шудани мутахассисони кўху кон ҳам дода шуд. Лекин ҳамлаи аморати Бухоро баҳори соли 1842 ба хонии Қўқанд

натицаҳои сафириро бар нестӣ бурд. Акнун Россия аз заиф шудани хонии Қўқанд истифода бурданӣ шуд.

Аз ин сабаб ҳам эътиrozҳои хони Қўқанд Худоёрхон оиди сиёсати Россия нисбат ба Қўқанд ба инобат гирифта нашуд.

Сарфи назар аз он Худоёрхон аз соҳтани шудани истеҳкомҳои нав дар сарҳадҳои Қўқанд норозӣ шуда ба Россия сафир фиристод. Худоёрхон дар номааш ба Николай I маълум намуд, ки дар хонии Қўқанд тартиботи ҷамъиятӣ зери ҳимоя аст, роҳҳои савдо хуб ҳифз карда шуда, барои тоҷирони рус ягон ҳавфу ҳатар нест. Ва дар айни замон аз соҳтани истеҳкоми Раим эътирози худро низ маълум намуд.

Николай I дар номаи ҷавобиаш аз ҷорӣ шудани тартибот дар Қўқанд мамнун буданашро, дар байнин ду давлат муносибатҳои некро нигоҳ доштанашро баён кард. Вазири корҳои ҳориҷӣ бошад, вайрон нашудани истеҳкоми Раимро маълум кард. Ўистеҳкоми Раим дар ҳудуди Россия соҳта шуда, сонӣ ин истеҳком барои ҳимояи тартибот дар ин ҳудуд ва дар таъмини бехатарии корвонҳо хизмат карданашро таъкид кард. Аммо дере нагузашта маълум шуд, ки Россия нияти қалъаи мансуб ба Қўқанд Оқмасцидро зер карда гирифтан дорад. Ин боиси боз ҳам тезутунд шудани муносибатҳои ду давлат шуд. Акнун дер ё барвақт эҳтимоли ба хонии Қўқанд ҳучум овардани Россия муқаррар мегардид.

- Соли 1759 – Хитой Туркистони Шарқиро тобеъ кард.
- Соли 1825 – Мадалихон муборизаи озодиҳоҳии аҳолии Туркистони Шарқиро бар зидди Хитой дастгирӣ намуд.
- Соли 1832 – дар Пекин шартномаи Қўқанд–Хитой имзо шуд.

1. Сабабҳои муносибатҳои тезутундноки Қўқанд–Хитойро қайд намоед.
2. Оиди муносибатҳои Қўқанд–Хитой дар даври Эрдонабий ва Умархон чиҳоро дониста гирифтед?
3. Дар замони ҳукмронии Мадалихон барои тезутунд шудани муносибатҳои Қўқанд–Хитой чиҳо сабаб шуданд?
4. Мазмуни шартномаи Хитой–Қўқандро, ки соли 1832 дар Пекин имзо шуда буд, нақл кунед.
5. Чаро дар муносибатҳои Қўқанд–Бухоро ҳамеша шиддатнокӣ нигоҳ дошта мешуд?
6. Оид ба муносибатҳои Қўқанд–Россия чиҳоро дониста гирифтед?

§ 38. Ҳаёти мадани хонии Қўқанд

Умархон ва муҳити маданий

Шаҳрҳои Қўқанд, Марғелон, Андичон, Намангон, Тошканд ва дигар шаҳрҳои хонӣ баробари марказҳои савдо ва ҳунармандии хонӣ дар айни вакт марказҳои маданият ҳам ба шумор мерафтанд. Чунончи, дар як худи Қўқанд 120 то мактабхона, 40 то мадраса ва масҷид, Марғелонда 80 то мактабхона, 10 то мадраса ва масҷид фаъолият нишон медоданд. Дар ин ҷо дар асри XVIII – нимаи якуми асри XIX дар соҳаи илму маърифат эҷодкорони машҳур ба камол расиданд. Хони Қўқанд Умархон ба инкишифи илм, маданият, адабиёт, беҳтар сохтани таҳсил дар мадрасаҳо, ба кушодани мактабҳои касбу ҳунар эътибор дод.

Бо сайъю қўшишҳои Умархон ва ҳамсари ў, шоираи машҳури ўзбек Нодира дар ибтидиои асри XIX Қўқанд ба маркази илму маърифат табдил ёфт ва дар ин ҷо муҳити адабии Қўқанд ташаккул ёфт.

Худи Умархон бо таҳаллуси “Амирӣ” шеърҳои зиёд навишт. Дар атрофи ў беш аз 70 шоир чамъ омада буданд. Соли 1821 Фазлии Намангонӣ бо амри Умархон маҷмӯаи ашъори 63 шоирро бо номи “Маҷмӯаи шоирон” тартиб дод. Беш аз 10 ҳазор мисраъ ғазал, муҳаммас, рубоиётро ба забонҳои ўзбекӣ, форсии тоҷикӣ гирд оварда, девон оғарида шуд.

Китобҳои ба забони арабӣ ва форсӣ ба ўзбекӣ тарҷума карда шуданд. Китобҳои ноёб аз тарафи ҳаттотони боистеъдод қўчонида, бо тасвирҳои нозук ороиш дода шуданд.

Махмур ва Гулханий

Яке аз шоирони забардасти даври Амир Умархон Махмур (исми аслиаш Маҳмуд) дар охири асри XVIII таваллуд шуда, соли 1844 вафот кард. Дар Мадрасаи Мири Қўқанд таҳсил гирифт. Баъд дар лашкар сипоҳӣ шуд. Девони шеърҳои ҳаҷвии Махмур нигоҳ дошта шудааст, дар он 69 то асар (3317 мисраъ) ҷой гирифтааст. Ў дар адабиёти миллиамон ҳаҷви иҷтимоиро ба зинаи баланд бардошт. Дар асарҳояш амалдорони ҳалқро зулмкунанда зери тозиёнаи танқид гирифта шудаанд. Ҳусусан дар шеъри “Ҳапалак” шоир ҳаёти мардуми деҳаи Ҳапалакро инъикос карда, дар мисоли ин деҳа манзараи ҳаёти ҳалқи тамоми хониро ифода намудааст. Дар ин шеър чунин мисраъҳо ҳастанд:

*Халқини кўрсангагар, ўлса-ю, қоқ-у хароб,
Очлигидан эгилиб, қомати мисли камалак.
Бори йўқ уйларини, банда, баён гар қилсам,
Бир катак, икки кана, уч олачуқ, тўрт каталак.*

Мероси Махмур равияни танқидии адабиёти классикини ўзбекро инкишоф дода, ба эчоди насли ояндаи ҳаҷвнигорон таъсири неки худро расонидааст. Боз як намояндаи бузурги ин давр Гулханӣ (Муҳаммад Шариф) буд. Ў соли 1770 дар ноҳияи Тавилдараи Тоҷикистони имрӯза таваллуд ёфта буд. Таълими ибтидоиро дар деҳааш гирифт. Аз мӯҳтоҷи ба Намангун рафта, мардикорӣ мекунад. Баъд дар Қўқанд истиқомат мекунад. Дар гўлахи ҳаммоми ин чо кор кардааст. Аз ин боис тахаллуси “Гулханӣ”-ро гирифтааст.

Гулханӣ аввалин шуда дар адабиёти ўзбек масалро ҳамчун жанри мустақил даровардааст. Асари машҳуртарини Гулханӣ, ки адабиёти шарқ нағз медонад, “Зарбулмасал” аст.

Масалҳо аз ҷумлаи “Маймун ва Наҷҷор”, “Шутур ва шутурча”, “Сангушт ва Кажедум” аҳамияти амиқи ахлоқию таълимӣ доранд. Ба воситаи образҳои гуногуни асар (асосан паррандаҳо) муаллиф иллатҳои ҷамъияти онвақта, ҷабру зулмро, шароити вазнини ҳаёти ҳалқро ҳаққонӣ ва бо маҳорати баланди бадей фош кардааст.

Увайсӣ Муҳити адабии Қўқандро бе эчодиёти Увайсӣ отун
(таксаллусаш Увайсӣ, 1779 – 1845) ва Моҳларойим

(таксаллусаш Нодира) тасаввур кардан имконнопазир аст. Оилаи Увайсӣ яке аз хонаводаҳои пешқадами замон буд. Падараш ҳам ба ўзбекӣ, ҳам ба тоҷикӣ эчод намудааст. Муҳити оилавӣ қобилияти эчодии Увайсиро ба рўйи об баровард. Увайсӣ мероси Навоӣ, Лутфӣ, Бобур, Фузулӣ ва Ҷомиро бо чидду ҷаҳд омӯҳт.

Вақте Амир Умархон ҳокими Марғелон буд, Увайсӣ дар байни мардум шоираи шинохта буд. Истеъододи шоирии ў занаш Нодираро ба худ ром намуд. Умархон ба таҳт нишасту Увайсиро ба Қўқанд даъват кард. Увайсӣ дар ин чо ба ҷавонони зиёд мураббигӣ намуд. Бо Нодира ҳамкории эчодӣ карданд. Эчодиёти ў бо ҳалқпарвариаш фарқ мекунад. Бино ба сарчашмаҳо аз Увайсӣ чор девони лирикӣ ва се достон мерос мондааст. Дар асарҳои Увайсӣ ғояҳои азизу мукаррам будани инсон, дўстӣ, вафо, садоқат, дарди диёр, ҳасрати ҳалқ инъикос ёфтаанд.

Моҳларойим – Нодира

Шоирай ўзбек, арбоби маърифатпарвари давлатӣ Моҳларойим – Нодира (1792 – 1842) дар Андичон таваллуд шудааст. Падараш Раҳмонқулий ҳокими Андичон, тагои хони Қўқанд Олимхон буд. Пас аз он, ки Умархон ҳокими Марғелон таъин шуд, бо Нодира оила соҳтанд. Нодира бо Увайсӣ шинос шуда, ўро барои омӯзонидани духтарони ҷавон ва қанизакҳо ба муаллимагӣ даъват намуд. Нодира пас аз он, ки писараш Муҳаммад Алихон ба таҳт нишаст, дар идора намудани давлат фаъолона иштирок кард, мадрасаҳо созонд. Олимон, ҳаттотон ва наққошонро дар Қўқанд чамъ намуд, китобҳои зиёдро аз нав кўчонид. Ба ороиши завқноки муқоваҳои китоб эътибор дод. Ба ҳаттотони моҳир, наққошҳо қалами тиллой, қаламдони нуқрагӣ ҳадя кард. Нодира худ ҳам ба забони ўзбекӣ, ҳам ба тоҷикӣ эҷод кардааст. Моҳларойим бо таҳаллуси Нодира девонашро иборат аз 180 шеър, бо таҳаллуси Комила 19 ғазал, бо таҳаллуси Нодира 333 ғазал навишта, девон тартиб дод. Аз Нодира наздики 10 ҳазор мисраъ мероси лирикӣ то мо мондааст. Дар ашъораш муҳаббат, садоқат, меҳру вафо, дар айни вақт дарду аламҳои занону духтарони Шарқ, оҳу афғони онҳо баён шудааст. Файр аз ин Нодира ба ғазалҳои Навоӣ, Фузулӣ ва Бедил муҳаммасҳо навиштааст.

Бобораҳим Машраб

Боз яке аз шоирони боистеъоди дар хонии Қўқанд эҷоднамуда Бобораҳим Машраб буд (1640 – 1711). Ў дар Наманғон таваллуд шуд. Аз 15-солагӣ илми тасаввуфро аз бар кард. Дар тӯли 18 сол дар бисёр мамлакатҳои дунё сайёҳат намуд.

Дар ашъораш ҷабру зулмҳои табақаҳои ҳукмронро нисбат ба ҳақли меҳнаткаш, кирдорҳои риёгарона ва дурӯягиҳои баъзе рӯҳониён ва эшонҳоро бешафқатона фош менамояд. Ба аҳволи вазнини ҳалқаш раҳмаш омада, Машраб байти зеринро навиштааст:

*Дили тиги ситамдин пора бўлгон ҳалқни кўрдим,
Тани дарду аламдан ёра бўлгон ҳалқни кўрдим.*

Машраб бо иғвои душманонаш дар шак овардан ба дин соли 1711 ба ҷазои қатл маҳкум карда мешавад.

Таърихнависӣ

Дар асрҳои XVIII – XIX дар хонии Қўқанд асарҳои зиёди таъриҳӣ навишта шуданд. Аз муарриҳони он давр Абдулкарим Фазлии Наманғонӣ бино ба супориши

Умархон дар соли 1822 асари “Умарнома”-ро навишта, ба охир расонд. Ин китоб асари таърихии иборат аз 5000 байт аст.

Мирзо Қаландари Мушриф Исфарангӣ, ки дар сарои хон дар лавозими қозиаскар кор мекард, бо маслиҳати Амир Умархон асари таърихии “Шоҳномаи нусратпаём”-ро навишт.

Таърихишиноси намоёни даври Умархон, набераи Норбӯтабий Муҳаммад Ҳакимхон тўра ибни Маъсумхон тўра (1802–1870) аз худ китоби “Мунтаҳаб-ут-таворих”-ро (“Таъриҳҳои интихобшуда”) мерос гузошт. Ин асар оид ба таърихи аморати Бухоро ва хонии Қўқанд яке аз сарчашмаҳои муҳим ба шумор меравад.

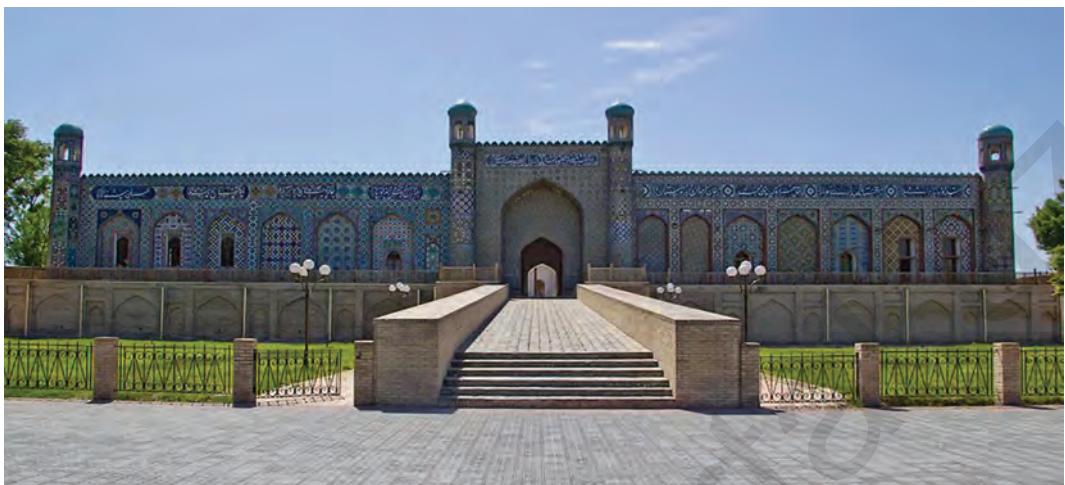
Асари муаррихи тошкентӣ Муҳаммад Солеҳ “Таърихи ҷадидияи Тошканӣ” дар бобати омӯхтани таърихи Ватанамон сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад. Он оиди таърихи Туркистон дар асрҳои XVI–XIX, аз ҷумла шаҳри Тошканӣ, хонии Қўқанд аз нуқтаи назари илмӣ асари арзишманд аст.

Меъморӣ Дар хонӣ меъморӣ низ инкишоф ёфта буд. Аз

Бухоро як гурӯҳ бинокорон таклиф намуда, бо иштироки онҳо чандин мадраса, масцид, мақбара, корвонсарой, кўпрук ва биноҳои мӯҳташам соҳта шуданд. *Мадрасаи Норбӯтабий*, ки дар байни ҳалқ бо номи *Мадрасаи Мир машҳур* аст, ансамбли даҳмаи Шоҳон ва даҳмаи Норбӯтабий, ки то имрӯз ҳифз карда мешаванд, обидаҳои нотакрори меъморӣ ба шумор мераванд.

Мадрасаи Норбӯтабий дар охири асри XVIII бунёд гардидааст. Он дар шакли чоркунчаи рост буда, обидаи яққабата, ҳавлӣ, чор манора дорад. Дар мадрасаи масциди гумбаздор ва 12 то дарсхонаи дорои панҷараҳо мавҷуд аст. Дар атрофи ҳавлӣ ҳуҷраҳои пешайвоннок ҷойгир аст. Даҳмаи Шоҳон (мақбараи шоҳон) дар чоряки якуми асри XIX соҳта шудааст. Дар он Норбӯтабий ва авлодҳои дағн шудаанд. Дар Даҳмаи Шоҳон *Мадрасаи Модархон*, ки ба модари хон бахшида шудааст, ҷой гирифтааст. Дар хонӣ *мадрасаҳои Мадалихон, Камол қозӣ, Тунқатор, Ҳаққули мингбошиӣ, Миён Ҳазрат, Моҳларойим, Ҳаким Тўра, Ҳонхўча эшон, Бузрукхўча, Пирмуҳаммад ясовул, Хочабек, Охунд девонбегӣ, Мингойим, Ҷомеъ* бунёд карда шуданд.

Дар замони Худоёрхон дарбори хон–ўрдаи Худоёрхон бунёд карда шуд. Дар Тошканӣ мадрасаҳои *Бароқхон ва Кўкалдош* аз нав 10–Таърихи Ўзбекистон, синфи 8

Ўрдаи Худоёрхон

таъмир гардид. Маҷмӯаи меъмории *Шайх Ҳованди Тоҳур* ба намуди ҳозирааш оварда шуд. Барои Зайниддин бобо мақбараи нав қад бардошт.

- ?
1. Зери ибораи “Муҳити адабии Қўқанд” чиро мефаҳмем ва он чӣ гуна ба вучуд омадааст?
  2. Оид ба эҷодиёти Умархон чиҳоро дониста гирифтед?
  3. Эҷодиёти Махмур ва Гулханиро муқоиса кунед ва ҷиҳатҳои фарққунандаи онҳоро аниқ намоед.
  4. Дар эҷодиёти Увайсӣ ва Нодира чӣ гуна монандиҳо ҳастанд?
  5. Номҳои асарҳои таърихии дар хонӣ оғаридашударо дар дафтаратон бо тартиб нависед.

Худатон ҷадвали “Ҳаёти мадании хонии Қўқанд”-ро сохта, онро пур кунед.

§ 39. Таълим дар хонии Қўқанд

Оид ба фаъолият ва тартибу қоидаҳои мактабхонаҳо

Таълими мактабхона таълими ибтидой буд. Барои он, ки мактабҳо аксар вакт як то синфхона доштанд, онҳоро мактабхона мегуфтанд. Дар хонӣ 350 то мактабхона фаъолият нишон медод. Мактаби ибтидой ба бачаҳо

маълумоти умумӣ дода, хату саводи онҳоро мебаровард. Дар он савод бо имлои арабӣ, навиштан ва хондан омӯзонида мешуд. Дар бораи олами атроф, ҷамъият, дини ислом дониш ва ҷаҳонбинӣ дода мешуд. Инчунин амал намудан ба меъёрҳои одобу ахлокро ёд медоданд.

Аксари мактабхонаҳои писарбачагон дар назди масcidҳо, мадрасаҳо, дорухонаҳо кушода мешуданд. Мактабхонаҳои духтарон дар хонаҳои отунҳо ё барои духтарони синну соли мактабии одамони давлатманд дар хонаҳои онҳо ташкил мешуданд.

Яке аз отунҳои он замон Дилшоди Раҳимқул (таҳаллусаш Дилшод Отун, Барно, Дилшоди Барно) буд. Дилшод шоираи асри XIX аст, ки дар Қўқанд эҷод кардааст. Ў дар айни вақт мактабдори мактабхона шуда ҳам фаъолият бурдааст. Ў дар бораи фаъолияти мактабдории худ аз чумла чунин навиштааст: “Ҳамсўҳбатон ва дугонаҳои ман духтарони боақл ва шоираҳои боистеъдод буданд. Дар давоми 51 сол мактабдорӣ (муаллимӣ) кардам ва соле ба ҳисоби миёна аз 20 нафар то 30 нафар талабаҳоямон буданд, саводи 890 духтарро баровардам. Қариб аз ҷор қисми онҳо қобилияти шеър гуфтан доштанд, шоира ва одамони хирадманд ва донои даври худ буданд”.

Хусусан, Анбар Отун аз шогирдони боистеъдоди ў буд. Асарҳои “Таърихи муҳочирон”, “Ашъори мунтажаби Барно” ва монанди инҳо то замони мо омада расидаанд. Дар асарҳо ҷангҳои дохилии ҳонӣ, таъсири ҷангҳо ба тарзи зисти аҳолӣ ва монанди инҳо баён ёфтаанд. Шоира ҳамеша аз ҳаёти нек умевор буд. Дар яке аз асарҳояш “Ин ҷабру зулмот албатта муваққат аст” гуфтааст. Инчунин ҷамъияти туркистониҳоро ба дӯстию ваҳдат даъват кардааст.

Мактабдор ба мактаб шарти бесабаб наомадан ба дарсхоро гузашта шуда буд. Дар мактабхонаҳо шумораи шогирдон 10–60 нафарро ташкил мекард. Ба таҳсил бачагони аз 5–сола то 12–сола қабул карда мешуданд ва таҳсил 5–7 сол давом мекард. Чанд сол дар мактабхона таълим гирифтани бача ба маҳорати муаллим ва зехни бача, инчунин ба муҳити оиласвай вобаста буд.

Машғулияти дарс дар мактабхонаҳо аз баромади офтоб то шом давом мекард ва рӯзҳои ҷумъа ва ҷаҳон дарс намегузаштанд. Дар фасли тобистон ва моҳи рамазон талабагон ба таътил мебаромаданд.

Мазмуни таълим

Машгулиятҳои дарсӣ аввал аз ёд гирифтани калимаи шаҳодат ва тоъиба сар мешуд. Баъд алифбои арабиро меоӯхтанд. Дар дарси алифбо аввал навиштани ҳарфҳоро ёд медоданд. Пас аз он шаклҳои ҳарф дар ҷойҳои гуногуни калима омӯзонида мешуд. Пас аз он зеру забар, яъне аломатҳои фарқунанда дар поён ва болои ҳарфҳо, бо ёрии онҳо қоидаҳои ҳичо ёд дода мешуд. Мактабдор (муаллим) ҳарфҳоро дар чӯб ё лавҳаҳои саҳт навишта ба девор овехта мемонд. Ба он нигоҳ карда, ёд мегирифтанд. Ба яқдигар ҳарфҳоро зам намуда хондан машқ дода мешуд. Шогирде, ки дуюю саломро навишта метавонист, шахси саводнок ба ҳисоб мерафт.

Пас аз омӯхтани алифбо ба омӯзиши “Ҳафтяк” (китобе, ки аз ҳафт як қисми Қуръони каримро дар бар мегирифт) мепардохтанд. Баъд аз итноми “Ҳафтяк” ба “Тавҷид” (илми санъати қироати Қуръони карим) мегузаштанд. Пас аз он бевосита ба хондани Қуръони карим сар мекарданд.

Пас аз он ба омӯхтани “Фарзи айн”, яъне дониши оид ба амалҳои иҷрояшон шарт ва воҷиби ба мусулмонҳо аз рӯи шариат мегузаштанд. Баъди ҳатми “Фарзи айн” ба омӯхтани “Чор китоб” дохил мешуданд. Баъди он китоби Сӯфӣ Оллоёри каттақӯргонӣ “Сабот-ул-очизин” хонда мешуд. Дар ин асар ғайр аз қоидаҳои асосии дини ислом, оид ба фазилатҳои неки инсонӣ, ахлоқу тарбия ҳикматҳо, ҳикояҳои ибраторӣ, шеъру достонҳо ҷой гирифта буданд.

Пас аз “Сабот-ул-очизин” нусҳаи асли ба забони форсӣ навишташуда бо номи “Маслак-ул-муттақин” (“Маслаки тақводорон”) омӯзонида мешуд. “Сабот-ул-очизин” нусҳаи ихтиisorшудаи “Масла-ул-муттақин” буда, 12 ҳазор байт иборат буд, ва талқини шаърии маърифати илоҳӣ ба ҳисоб меравад.

Баъд аз ҳатми асари Сӯфӣ Оллоёр асарҳои “Бӯстон” ва “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ, ки дар олами Шарқ машҳур асту дар асри XIII зиндагӣ ба сар бурдааст, омӯзонида мешуд.

Зоро асарҳои Саъдӣ аз асарҳои дигар шоирони Шарқ ба дараҷаи ҳайратангезӣ фарқ мекунанд. Ҳусусан “Гулистон”-и вай аз ҳикояҳои ибраторезӣ ҳаётӣ иборат буда, тарзи хоси талқин, ба қавле аз қисса ҳисса карда ҳикоят намудан албатта ба шогирдон таъсири нек мерасонд.

Дар пештоқи бино Шӯрои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид (СММ) мисраъҳои мазкур аз “Гулистон” –и Саъдӣ оварда шудаанд:

*Банӣ одам аъзои якдигаранд,
Ки дар оғаринии зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.*

Дар марҳилаи дигар омӯхтани девони Хоҷа Ҳофиз Шерозӣ (1326 – 1389) сар мешуд. Ин девон аз ғазалиёт, шеърҳо, рубоиёт иборат буда, барои шогирдон воситаи дарси тарбияи аҳлоқ ба шумор мерафт. Дар мактабхонаҳо сарфу наҳви (грамматикаи) забони арабӣ, ашъори Алишери Навоӣ, ҳусни хат, ҳисоб (арифметика) низ омӯзонида мешуданд.

Таълими мадраса Дар ҳонии Қўқанд мадрасаҳо низ фаъолият мебурданд. Ҳусусан соли 1841 дар мадрасаҳои шаҳри Қўқанд 1000 нафар мулло таълим гирифтааст. Ба фаъолияти онҳо мутавакилҳо раҳбарӣ менамуданд. Ба мадрасаҳо шогирдон аз 13 – 15-солагӣ сар карда қабул карда мешуданд. Муддати таҳсил 15-20 сол давом мекард.

Дар мадрасаҳо аз илмҳои калом (илме, ки таълимоти дини исломро асоснок менамояд), қироат, ҳадис (суханони Муҳаммад с.а.в, корҳояшон ва дастурҳояшон), фикҳ (хукуқшиносии ислом), инчунин, грамматикаи забони арабӣ, мантиқ, ҳаттотӣ, илмҳои тиҷорат сабақ дода мешуданд.

Файр аз ин, фанҳои таъриҳ, адабиёт, география, математика омӯзонида мешуд. Материалҳои дар мактабхона омӯхташуда дар мадраса боз ҳам васеътар омӯзонида мешуданд. Дар зинаи мадрасаи таълим инчунин асарҳои “Калила ва Димна” ва “Ҷобуснома” ҳонда мешуданд.

- ?
1. Дар ҳонии Қўқанд фаъолияти мактабхона чӣ гуна ташкил карда шуда буд?
  2. Дар мактабхонаҳо алифбои арабӣ чӣ гуна омӯзонида мешуд?
  3. Омӯзонидани Қуръони карим дар қадом зинаҳо ташкил карда мешуданд?
  4. Ҳамчун китоби дарсии асосӣ истифода шудани асарҳои Сӯфӣ Оллоёр дар мактабхонаҳо чӣ маъно дорад?
  5. Чаро асарҳои Саъдии Шерозӣ – “Бўстон” ва Гулистон”, ки ба ҷои китоби дарсӣ истифода мешуданд, мазмунашон то имрӯз аҳамияти худашонро гум накардаанд?
  6. Оид ба таълими мадраса дар ҳонӣ чихоро дониста гирифтед?

§ 40. Сабабҳо ва оқибатҳои ақибмонии давлатҳои ўзбек дар бобати тараққиёт

Дигаргунихо дар тараққиёти чаҳон

Дар кишварҳои Европаи Фарбӣ саноат ба соҳаи асосии истеҳсолот табдил ёфт. Аз миёнаҳои асри XVI сар карда, дар соҳаи боғандагӣ, истеҳсоли коғаз, шиша тақсимоти меҳнат ва корхонаи ба техникаи ҳунари даст асосёфта – мануфактураҳо (лотинӣ, манус –даст, фактура – тайёр кардан) пайдо шуданд.

Дар нимаи дуюми асри XVIII мошини буғӣ (мотор), ки асбобу ускунавори ба ҳаракат меовард, ихтироъ шуд. Дар натиҷа заводу фабрикаҳо ба вучуд омаданд, ки дар онҳо ҷараёни меҳнатро асосан мошинҳо иҷро мекарданд.

Бо ёрии мошини буғӣ паровоз, пароход, печҳои домнагии чӯянрез ва пўлодгудоз оғариданд, роҳҳои оҳан соҳта шуданд.

Сарватҳои аз савдои хориҷӣ, мустамликаҳо, мануфактураҳо ба даст овардаи табақаҳои бой барои боз ҳам равнақ додани соҳаи саноат ҳамчун сармоя истифода шуданд. Ин дар бобати пешравии саноат омили муҳим гардид. Муҳимаш истеҳсоли мошинҳои барои пеш бурдани ҳочагӣ зарур ба роҳ монда шуд, саноати вазнин ба вучуд омад.

Аммо ин ҷараёни дар кишварҳои чаҳон ноҳамвор давом мекард. Бисёр мамлакатҳо, аз ҷумла, ҳониҳои ўзбек аз ин ҷараёни дар канор монданд, тараққиёташон суст буд.

Президенти нахустини Ўзбекистон Ислом Каримов ба таърихи даври ҳониҳо бо нуқтаи назари нав баҳо дода бо чунин саволҳо муроҷиат кардааст:

“Чаро ин миллате, ки Аҳмади Фарғонӣ, Муҳаммад Ҳоразмӣ, Ибни Сино, Абурайҳон Берунӣ, Имом ал-Бухорӣ, Амир Темур, Алишери Навоӣ барин симоҳои бузургро ба дунё додааст, ба асрҳои XVI–XIX омада, аз дараҷаи тараққиёти то ин аср расида паст фаромад? Чаро дар се асри охир сарномон аз ақибмондагӣ ҳалос нашуд?”

Сабабҳои ақибмонӣ Халқи ўзбеки дар давоми асрҳо як организми том шуда, дар як мамлакат, як макони иқтисодӣ ва маънавию маданий зиндагӣ карда омада, ба се давлат ҷудо

шуд. Дар оқибати муқобилиятҳои байниҳамидигарӣ, ҷангҳо мамлакатро аз ҷараёни тараққиёти умумибашарӣ қанда, ба ҷои пешрафт ба ақибмонӣ маҳкум кард. Дар ҳар як давлати ўзбек барои ишғол кардани ҳокимият муборизаи дохилӣ, низоъву ҷанҷол, иғвогарӣ пайдо шуда, мамлакатро хонавайрон менамуд.

Усули идоракуни давлат, ки дар давоми ҷандин асрҳо дар ҳониҳо ҷой доштанд, дигар намешуданд ва дар роҳи тараққиёт мамониат ҳосил мекарданд.

Ҷангҳои дохилии ҳониҳо, низоъҳои этникӣ ҷамоаҳои авлоду қабилавиро маҷбур менамуданд, ки аз як ҷо ба ҷои дигар кӯчанд. Ё онҳо аз ҷои муқими зисташон маҷбуран кӯҷонида мешуданд. Ин ҷараёни гурӯҳбозиҳои этникиро ба вучуд меовард. Ба аҳолӣ дар роҳи муттаҳидшавӣ ҳамчун як ҳалқи том ҳалал мерасониданд. Дар сатҳи давлат мағҳуми ҳалқи ягона, Ватани ягона қадр надошт. Раҳнамо, симое, ки Туркистонро, ҳалқро зери ғояи ваҳдату муттаҳидӣ бояд як намояд, пайдо нашуд.

Ҳокимон ва амалдорони дарбор усули кӯҳнаи истеҳсолотро ҳимоя мекарданд. Шакли асосии ҳоҷагидории ҳониҳо – заминдорӣ, усули мулкдорӣ дар тӯли асрҳо тафийир наёфтанд. Соҳиби замин – ҳукмдор ба шахси барои вай хизмати алоҳидаро анҷомдода як порча заминро ҳадя карда медод, дехқони иҷоракор соҳиби замин набуд. Аз ин сабаб дехқон аз эҳтиёт кардани замин, баланд бардоштани ҳосилнокии он ҳаракат намекард. Чунки ў манфиат намедид. Дар айни вақт бинобар он, ки дехқон соҳиби замин набуд, ў ба дигар ҷой мерафт.

Аҳолӣ аз андозу ўҳдадориҳо беҳол шуда мемонд. Сатҳи зиндагиаш паст шуда, аҳолӣ бо ҷизҳои оддӣ ва маҳсулоти заруритарин қаноат мекарду ҳалос. Истеҳсолот факат ҷизи истеъмолӣ мебаровард, аз ин рӯ он ба пешравии иқтисодиёт омил шуда наметавонист.

Дехқонӣ дар ҳолати ноҷор монда буд. Кишти замин ҳамону ҳанӯз дар сатҳи як ҷуфт барзғов, омочу мола монда буд. Истеҳсоли саноат тараққӣ дода нашуд. Конҳо металлҳои ранга, олтингӯирд, мармар, ангиштсанг, нефт барин сарватҳои табии доштанд, аммо ба ҷустуҷӯйҳо, корҳои кону кӯҳ эътибор дода намешуд. Дар диёр дарёҳои азим буданд, лекин моҳидориро ба дараҷаи саноат

баровардан, киштисозиро ба роҳ мондан ба хаёли касе намеомад. Дар оқибат муносибатҳои молу пул инкишоф наёфтанд. Монанди он, ки Осиёи Миёна аз бозори ҷаҳон чудо шуда буд, ба туфайли низоъҳои дохилӣ дар байни давлатҳои ўзбек бозори ягонаи дохилӣ ба вучуд наомад.

Чуноне, ки Президенти нахустини Ўзбекистон Ислом Каримов таъкид карда буд, “Хўқмдорон ва амалдорони диёр ба ҷои ғамхорӣ нисбати тақдирӣ ҳалқ ва ояндаи он манфиатҳои шахсии худро аз ҳама боло мегузоштанд, дар оқибати ба гирдоби ҷаҳолат ва гафлат афтодан минтақае, ки имрӯз мо зиндагӣ мекунем, аз ҷараёнҳои умунибашири тараққиёт қанда шуда, аз инкишоф бисёр ақиб монда рафт”.

Оқибатҳои ақибмондагӣ

Ақибмонии давлатҳои ўзбек аз тараққиёти ҷаҳон ба оқибатҳои хеле вазнин оварда расонд. Ақибмонии иқтисодӣ ва ноҷории ҳарбӣ, бесуботии иҷтимоию сиёсӣ барои давлатҳое, ки Осиёи Миёнаро зери тасарруфи худ дароварданӣ буданд, бисёр муносиб омад.

Абдулло Қодирӣ дар романи “Рӯзгори мозӣ” аз забони Юсуфбек ҳочӣ ин суханонро бо дарду алам баён карда буд:

“Муттаҳамҳо ва шӯҳратпарастони чӣ будани иттифоқро намедониста, дар роҳи танҳо манфиат, шахсияти худ, якдигарро ҳўрдаву нӯшида то замоне, ки поясон аз хоки Туркистон нест намешаванд, ба одам шуданамон ақлам намерасидагӣ шуд.... Модоме, ки мо дар ин ҳолат мемондаем, якеамон ба таги дигарамон об мерехтаем, аниқ аст, ки истибодди подшоҳ Туркистонро мегираад”

Дар асл ҳам чунин шуд. Низоъву ҷангҳои байни давлатҳои ўзбек, парокандагии онҳо алалоқибат барои ба мустамликаи империяи Россия табдилёбии онҳо шароити мусоид фароҳам овард.

Мутеъгии Ватанамон ба бегонағон то 31-уми августи соли 1991 давом кард. Раҳбарони ватан аз хотираҳои мозӣ хулосаҳои зарурӣ бароварда, барои дар ҷамъияти ҷаҳон ёфтани ҷои муносиб барномаи тараққӣ додани Ўзбекистонро, мустаҳкам кардани мустақилии онро бомуваффақият дар ҳаёт татбиқ карданд.

Ҳоло таҳти раҳбарии муҳтарам Президентамон Ш.Мирзиёев барои татбиқи амалии мақсади бузурги дар соли 2035 аз қатори

50 давлати мутараққии дунё чой гирифтани мамлакатамон халқамон корҳои бузурги бунёдкориро амалӣ менамояд. Шубҳае нест, ки Шумо низ дере нагузашта ба ин кори азими бунёдгарӣ ҳиссаи муносиби худро мегузоред.

1. Аз чӣ сабаб аз тараққиёти ҷаҳонӣ ақиб мондани давлатҳои ўзбекро ба дафтаратон бо тартиб инъикос намоед.
2. Ўзбекистони имрӯза дар назди худ мақсади бузурги дар муддати кӯтоҳ (дар соли 2035) аз ҷатори 50 давлати мутараққии дунё чой гирифтани гузаштааст. Дар бораи дар роҳи амалӣ намудани ин мақсади наҷиб дар ноҳиятон ва маҳаллаатон кадом корҳои бунёдгарӣ ҷомаи амал пӯшида истодаанд, ахборот тайёр карда биёед.

Дарси хотимавӣ **(мустақилона кор кардан)**

Аз матни китоби дарсӣ истифода бурда, ҷадвалҳои зеринро пур кунед.

Ҷадвали 1-ум

Хонии Бухоро

Хонии Бухоро кай ташкил ёфтааст?	Солҳои ҳукмронии шайбониҳо	Солҳои ҳукмронии аштарҳониҳо	Солҳои ҳукмронии манғитҳо	Масоҳати аморат, аҳолиаш
1	2	3	4	5

Мансабҳои баланди давлатии аморат	Шаклҳои заминдорӣ	Андоzҳои асосӣ бар аҳолӣ	Ўҳдадориҳои асосие, ки аҳолӣ бояд ичро мекард	Сабабҳои ақибмонии савдо дар аморат
6	7	8	9	10

Чадвали 2-юм

Хонии Хива

Соли ташкилёбии хонии Хива	Асосгузори хонӣ	Солҳои хукмронии Абулғозихон ва асарҳои таърихии он	Ба сари ҳокимиyaт омадани сулолаи қўнғиротҳо	Шумораи умумии аҳолии хонӣ	Таркиби миллии аҳолӣ
1	2	3	4	5	6

Дар хонӣ Сарвазир чӯи ном дошт?	Ислоҳоти Муҳаммад Раҳимхон	Андоzi аз аҳолӣ гирифташаванда	Үҳдадориҳои асосие, ки аҳолӣ бояд иҷро мекард	Иchan қалъа – ёдгории ноёби таърихӣ	Воқеаҳои муҳимтарини таърихӣ дар таърихи хонии Хива
7	8	9	10	11	12

Чадвали 3-юм

Хонии Кўқанд

Санаи ташкилёбии хонӣ	Асосгузори хонӣ	Роли Олимхон дар таърихи хонӣ	Шумораи умумии аҳолии хонӣ	Андоzi аз аҳолӣ гирифташаванда	Мазмуни ривояти “Гаҳвораи тиллой”
1	2	3	4	5	6

Дар хонӣ Сарвазир чӣ ном дошт?	Воқеаҳои муҳимтарини таърихӣ дар таърихи хонии Қўқанд	Умархон ва муҳити адабии Қўқанд	Шаклҳои заминдорӣ, андоз ва ӯҳдадориҳо	Муносибатҳои Бухоро-Қўқанд	Чаро қипчоқҳо дар ҳаёти сиёсии хонӣ мавқеи калонро ишғол карданд?
7	8	9	10	11	12

МУНДАРИЧА

Сарсухан	3
----------------	---

БОБИ I. ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОН ДАР АСРИ XV-ИБТИДОИ ACP XVI

§ 1. Вазъияти сиёсӣ дар Даҳти Қипчоқ	5
§ 2. Вазъияти сиёсии Мовароуннаҳр ва Ҳурӯсон	8
§ 3. Муносабатҳои Захирiddин Муҳаммад Бобур ва Муҳаммад Шайбониҳон	11
§ 4. Барпо шудани ҳукмронии шайбониҳо дар Мовароуннаҳр ва Ҳурӯсон	13

БОБИ II. ХОНИИ БУХОРО ВА АМОРАТИ БУХОРО

§ 5. Ташкилёбии хонии Бухоро	17
§ 6. Болоравии хонии Бухоро дар даври Абдуллохони II	19
§ 7. Барпо шудани ҳукмронии аштархониҳо дар хонии Бухоро	21
§ 8. Суст шудани ҳокимияти марказӣ дар хонии Бухоро	25
§ 9. Идоракунии давлат дар хонии Бухоро	28
§ 10. Кори ҳарбӣ дар хонии Бухоро	31
§ 11. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар хонии Бухоро	34
§ 12. Сиёсати хориҷии хонии Бухоро	38
§ 13. Ҳаёти мадании хонии Бухоро	43
§ 14. Ташкилёбии аморати Бухоро	50
§ 15. Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ дар аморат	55
§ 16. Идоракунии давлатӣ дар аморати Бухоро	57
§ 17. Кори ҳарбӣ дар аморати Бухоро	61
§ 18. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар аморати Бухоро	65
§ 19. Шаҳрҳои аморат. Савдои доҳилӣ ва берунӣ	68
§ 20. Сиёсати хориҷии аморати Бухоро	71
§ 21. Ҳаёти маданий дар аморати Бухоро	75

БОБИ III. ХОНИИ ХИВА

§ 22. Ташкилёбии хонии Хива	80
§ 23. Аҳволи сиёсии хонӣ дар асри XVI – нимаи якуми асри XVIII	82
§ 24. Дар хонии Хива барпо шудани ҳукмронии кўнфиротҳо. Аҳволи сиёсии хонӣ дар охири асри XVIII – нимаи аввали асри XIX	86
§ 25. Идоракунии давлат дар хонии Хива	90
§ 26. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар хонии Хива. Ҳаёти шаҳрҳо	94
§ 27. Сиёсати хориҷии хонии Хива	99
§ 28. Ҳаёти маданий дар хонии Хива	103
§ 29. Сарчашмаҳо оид ба таърихи хонии Хива	106
§ 30. Қароқалпокҳо дар асри XVI–нимаи якуми асри XIX	110
§ 31. Ҳаёти маданий ва маънавӣ дар қароқалпокҳо	113

БОБИ IV. ХОНИИ ҚЎҚАНД ДАР АСРИ XVIII – НИМАИ ЯКУМИ АСРИ XIX

§ 32. Ташкилёбии хонии Қўқанд	118
§ 33. Аҳволи сиёсӣ дар хонии Қўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII–нимаи якуми асри XIX	120
§ 34. Идоракунии давлат дар хонии Қўқанд	126
§ 35. Кори ҳарбӣ дар хонии Қўқанд	129
§ 36. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодии хонии Қўқанд	133
§ 37. Сиёсати хориҷии хонии Қўқанд	137
§ 38. Ҳаёти маданий хонии Қўқанд	142
§ 39. Таълим дар хонии Қўқанд	147
§ 40. Сабабҳо ва оқибатҳои ақибмонии давлатҳои ўзбек дар бобати тараққиёт	150
Дарси хотимавӣ (мустакилона кор кардан)	153

Чўраев У. ва дигарон.

63.3(5Ў)я72
Ж 91

Таърихи Ўзбекистон: Китоби дарсй барои синфи 8-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ/ У. Чўраев ва дигарон. Нашри чорум бо тафйироту иловаҳо. – Тошканд: ХЭНТ-и „O‘qituvchi“, 2019. – 160 с.

ISBN 978-9943-22-393-6

УЎК: 94(575.1)(075.3)

КБК 63.3(5Ў)я72

**USMON JO‘RAYEV, QAMAR USMONOV,
GULIRA’NO JO‘RAYEVA, NAIM NORQULOV**

O‘ZBEKISTON TARIXI

**Ta’lim tojik tilida olib boriladigan maktablarning
8-sinfi uchun darslik**

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 4-nashri

„O‘qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2019

Тарчимон Ш. Салимов

Муҳаррир Ҷ. Эшонқулов

Муҳаррири бадей К. Шамуратов

Муҳаррири техникӣ Н. Ниёзмунамедова

Сахифабанд М. Мирпӯлатова

Литсензияи нашриёт AI №012. 20.07.2018. Аз макети асл барои чоп рухсат дода шуд. 01.08.2019. Андозааш $70\times90^{1/16}$. Кегли 10, 11 шпондор.

Гарнитураи „Таймс“. Чопи оғсет. Ҷузъи чопии шартӣ 11,70.

Ҷузъи чопӣ 11,0. Адади нашр 6 431 нусха.

Супориши № 151-19.

Хонаи эҷодии нашру табъи „O‘qituvchi“-и

Оҷонсии иттилоот ва коммуникатсияҳони оммавии назди Маъмурияти Президенти Республикаи Ўзбекистон. Тошканд – 206, ноҳияи Юнусобод, кӯчаи Янгишаҳар, 1.

Шартномаи № 89-19.

Чадвали нишондиҳандаи холати китоби ба ичора дода шуда

P/т	Ному насаби хонанда	Соли хониш	Холати китоб ҳангоми гирифтан	Имзои раҳбари синф	Холати китоб ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Китоби дарсӣ ба ичора дода шуда, дар охири соли хониш ҷадвали боло аз тарафи раҳбари синф дар асоси меъёрҳои зерини баҳо пур карда мешавад:

Нав	Холати китоби дарси ҳангоми бори аввал супоридан.
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоби дарсӣ чудо на-шудааст. Ҳамаи варакҳояш ҳаст, нодарида, чудо нашуда, дар сахифаҳо навинг ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қаҷ шудааст, канорҳояш коҳида, якчанд хатҳо кашида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ чудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варакҳои чудошудааш аз нав таъмир шудааст, дар баъзе сахифаҳо хат кашида шудаанд.
Ғайри-қаноатбахш	Муқова хат кашида шудааст, даридааст, аз қисми асосӣ чудо шудааст ёки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Сахифаҳо дарида, варакҳо намерасанд, хат кашида, ранг карда шудааст, китоб барқарор карда намешавад